

gledi o političkoj kulturi

Zoran Pavlović

Ogledi o političkoj kulturi
Zoran Pavlović
Prvo izdanje, Beograd 2017.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Centar za izdavačku delatnost
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani
v.d. dekana Filozofskog fakulteta

Recenzenti
Dr Bojan Todosijević
Prof. dr Nebojša Petrović
Dr Dragomir Pantić

Lektura i korektura
Dr Tijana Vesić Pavlović

Korice
Ivana Zoranović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
300

ISBN
978-86-6427-078-6

Ova knjiga je deo rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup“ (br. 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Objavlivanje ove monografije finansijski je omogućilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

*Posvećeno Dimitriju,
s nadom da će uvek živeti u demokratiji
i da će za nju biti odgojen.*

Sadržaj

9		Predgovor
13		1. Kratka (pred)istorija pojma političke kulture
23		2. Šta (ni)je politička kultura?
24		2.1. „Ala sa devet glava“: višeznačnost pojma političke kulture
28		2.2. Političko ponašanje i/ili ono što mu leži u osnovi? Sadržaj političke kulture
32		2.3. Pojedinaac, grupa, nacija? Nosioci političke kulture
35		2.4. Određenje pojma političke kulture: jedno moguće viđenje
43		2.5. Još jednom, šta (ni)je politička kultura: odnos političke kulture i drugih relevantnih pojmova
44		2.5.1. Politička kultura i javno mnjenje
45		2.5.2. Politička kultura i vrednosne orijentacije
46		2.5.3. Politička kultura i ideologija
48		2.5.4. Politička kultura i nacionalni karakter
51		3. Kakva sve politička kultura može biti? Tipovi političke kulture
59		4. Formiranje i menjanje političke kulture: politička (re)socijalizacija
75		5. Slaktivizam, post-istina i e-građani: internet i politička kultura
81		6. Šta je starije: kokoška ili jaje? Politička kultura i politički sistem

- 91 | 7. Socijalizam bez „socijalista“, demokratija
bez „demokrata“? Istraživanja političke kulture u Srbiji
- 107 | 8. U raljama demokratije: politička kultura i
političke elite u Srbiji
- 121 | 9. Politička kultura: globalne i lokalne perspektive
- 127 | Literatura
- 151 | Summary: Essays on Political Culture
- 153 | Beleška o autoru

Predgovor

Nekoliko meseci nakon što je Donald Tramp i zvanično postao predsednik Amerike, prestižni nedeljenik *The Nation* objavio je tekst pod naslovom „Nije problem Tramp. Naša politička kultura je korumpirana“. S druge strane Atlantika, neposredno pred *Brexit*, referendumsko izjašnjavanje građana Velike Britanije o istupanju iz Evropske unije, u uglednom britanskom nedeljniku *Financial Times* štampan je tekst naslovljen „Glasanje za izlazak urušava britansku političku kulturu“. Dva događaja kojima po dalekosežnosti implikacija u svetskoj politici nema premca u poslednjih nekoliko godina dovedena su u vezu s konceptom kojem, takođe, po mnogo čemu nema pandana u društvenim naukama – pojmom političke kulture. Dva teksta referišu na isti pojam, ali govore potpuno različitim jezikom: javni moral, u prvom, status nacionalnih institucija u *Brexit* diskursu, u drugom slučaju; efekti političke kulture u jednom, efekti *na* političku kulturu u drugom slučaju. Nepomirljivi po nekim od inače suštinskih dilema u vezi s fenomenom političke kulture, saglasni su, reklo bi, se u jednom – politička kultura je bitna.

Ne bi bilo preterivanje ili pojednostavljivanje reći da je to verovatno jedino oko čega bi se složila i većina stručnjaka i istraživača u oblasti. Pomenuta neslaganja samo su veoma mali deo fundamentalnih dilema. Pojam političke kulture je apstraktan, beskrajno složen, predmet žestokih sporenja, a opet zavodljiv i lako intuitivno razumljiv, deo svakodnevnog političkog diskursa. Knjiga koja se nalazi pred čitaocem pokušaj je da se detaljno i sistematično osvetle neki aspekti ovog „pojmovnog Frankenštajna“ – pre svega, njegova subjektivna i bazično psihološka priroda. Pojedinci verovatno baš i nisu toliko političke životinje koliko se to u antici činilo, ali iz njihovih međusobnih interakcija izrasta mreža odnosa koja tvori tkivo političkog života jedne zajednice; manjina od njih vlada, nad

većinom se vlada; biraju i bivaju birani; oni su „nosioci“ političke kulture, rade na održanju ustanovljenih političkih obrazaca, praksi i institucija ili na njihovom napuštanju i promeni. Ako se stvari posmatraju iz te perspektive, analiza odnosa ljudi prema svetu politike u najopštijem smislu reči postaje teorijski i empirijski problem od suštinske važnosti.

Ono što se gornjom napomenom želi reći jeste da je analiza pojma političke kulture u ovoj knjizi pod snažnim i neskrivenim uticajem disciplinarnosti autora (socijalna psihologija) i ova pristrasnost se na narednim stranama ogleda na nekoliko načina. Politička kultura definiše se kao sveukupnost političkih i politički relevantnih orijentacija među pripadnicima određene političke zajednice, čime se staje na stranu većinskih, gotovo konsenzualnih određenja koja suštinu političke kulture vide u subjektivnim orijentacijama prema svetu politike, najčešće definisanim onako kako socijalna psihologija definiše pojam stava, kao amalgam znanja i uverenja, emocija i potencijalnog ili aktualizovanog ponašanja. Provejava i izražen empiristički prizvuk (različita gledišta i koncepcije poktrepljuju se empirijskom građom i diskutuju u odnosu na empirijske provere), kao i socio-psihološki konceptualno-metodološki okvir. Neke teme su, povrh svega, disproporcionalno detaljnije i obimnije obrađene, pre svega, problematika političke socijalizacije. Razlozi za to su, dodatno, kako teorijske (pitanja mogućnosti promene političke kulture), tako i praktične prirode (pitanja razvoja demokratske političke kulture u srpskom političkom kontekstu).

Ova studija nastala je kao produkt višegodišnjeg, pre svega, empirijskog bavljenja različitim aspektima političke kulture, a direktno se nadovezuje i većim delom je zasnovana na doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2012. godine, pred komisijom koju su sačinjavali prof. dr Bora Kuzmanović (mentor), prof. dr Dragan Popadić, prof. dr Nebojša Petrović i dr Dragomir Pantić, naučni savetnik Instituta društvenih nauka. Teza je za predmet imala empirijsko istraživanje političke kulture mladih – u tom trenutku „novopečenih“ birača, maturanata beogradskih srednjih škola. Knjiga koja se nalazi pred čitaocem fokusira se, međutim, na neke konceptualno-metodološke dileme u vezi s pojmom političke kulture; bavi se većinom tema koje su nezaobilazne u razmatranju fenomena političke kulture i podeljena je u nekoliko celina.

U prvom delu izlaže se kratak istorijat pojma političke kulture, a nešto detaljnije prikazuje savremeno, moderno utemeljenje pojma u danas klasičnom delu Olmonda i Verbe.

U drugom poglavlju debatuje se o nekoliko tema. Najpre se iznosi veći broj različitih određenja pojma političke kulture i ukazuje na glavne

odrednice tih definicija. Dileme u vezi sa sadržajem političke kulture i njenim individualističkim i/ili agregatnim konceptualnim statusom se dodatno razrađuju. Potom se iznosi i jedno moguće određenje pojma političke kulture, koji se tiče bazično psihološke ili subjektivne prirode ovog fenomena, a koje čini okosnicu tema koje se obrađuju u narednim poglavljima i predstavlja osnovu za poređenje pojma političke kulture s nizom srodnih koncepata: javnim mnjenjem, ideologijom, nacionalnim karakterom i vrednostima.

Različita shvatanja tipova i vrsta političke kulture predmet su trećeg poglavlja; poseban značaj dat je nekim savremenim, empirijski zasnovanim koncepcijama o bazičnim dimenzijama kros-kulturne varijacije koje su danas veoma uticajne. Potom se opširno debatuje o političkoj socijalizaciji, kao, po definiciji, osnovnom načinu formiranja, održanja i promene političke kulture u jednoj zajednici. Iako u tom kontekstu samo jedan od agenasa političke socijalizacije, uloga savremenih tehnologija i Interneta u promeni političke kulture obrađena je kao zasebna tema. Nakon toga diskutuje se o dominantnim koncepcijama analize odnosa političke kulture i političke strukture, kulturološkoj školi i institucionalnom ili modelu racionalnog izbora.

Dva pretposlednja poglavlja knjige imaju nešto drugačiji fokus: tiču se političke kulture u Srbiji. U prvom slučaju (sedmo poglavlje) daje se prikaz najvažnijih rezultata empirijskih istraživanja različitih političkih orijentacija u Srbiji, od sredine prošlog veka do današnjih dana. Osmo poglavlje sadrži osvrt na karakteristike političke kulture s obzirom na preovlađujuće aranžmane političkih elita, pravila političke igre i nerazvijenost demokratskog institucionalnog okvira i njihov značaj za fenomen političke kulture na ovim prostorima. U zaključnom poglavlju nudi se neki vid osvrta na moguće dalje pravce u izučavanjima fenomena političke kulture, kako generalno, tako i na ovim prostorima.

Prema mišljenju nekih skeptika, pozivanje na političku kulturu kao princip objašnjenja je zapravo malo bolje nego jednostavno reći – ne znam. Na čitaocima je da nakon strana koje slede sami donesu svoj sud o opravdanosti takvih gledišta.

1. Kratka (pred)istorija pojma političke kulture

Države su kao i ljudi; izrastaju iz ljudskog karaktera.

Platon

*Bavljenje politikom je, po pretpostavci, druga najstarija profesija.
Uviđam da je veoma slična onoj koja je najstarija.*

Ronald Regan

Čest je slučaj da knjige koje za predmet imaju koncepte složene poput onoga koji je predmet ove studije počinju konstatacijama o tome da analizirani pojam ima kratko trajanje, ali dugu istoriju. Dok se u većini takvih slučajeva radi o udaljenim asocijacijama ili naknadnim „učitavanjima“, pojam političke kulture svakako zaslužuje takvu kvalifikaciju. Budući da je političko delovanje neizostavni deo ljudskog bivstvovanja, da su ljudi po prirodi politička bića, a život bez politike nemoguć, veoma je moguće da je politika zapravo najstarija „profesija“. Iako se pojam u svom savremenom značenju prvi put u društvenim naukama javlja sredinom pedesetih godina XX veka, „nešto poput pojma političke kulture prisutno je onoliko dugo koliko ljudi govore i pišu o politici“ (Almond, 1980, str. 1), a to znači vekovima unazad. Pitanja dobre vladavine, odnosa onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, jednakosti, prava i sloboda, tj. sadržaja koji su danas nezaobilazni u analizi političke kulture mogu se, pod različitim nazivima, registrovati još kod filozofa i istoričara antičkog doba.

Tako je „otac istorije“, Herodot, još u petom veku pre nove ere poređio karakteristike različitih naroda i pisao o „navici mišljenja o svetu“ koja je dovela do propasti Persijanaca u Grčkoj. Njegov savremenik Tukidid, koga mnogi smatraju rodonačelnikom škole političkog realizma, pokušavao je da doprinese razumevanju ljudske prirode i ponašanja u kriznim (političkim) situacijama poput građanskog rata. Platon razmatra različite oblike vladavine, posebno karakteristike aristokratske, demokratske i oligarhijske politike, koje objašnjava i dovodi u vezu sa preovlađujućim karakterom ljudi, a ovaj opet sa načinom vaspitavanja ili, savremenim terminima rečeno, (političkom) socijalizacijom. Države su, prema Platonu, slične ljudima i izrastaju iz ljudskog karaktera i kao što telom vlada glava, tako i državom treba da vladaju naj mudriji, filozofi. Prema Platonu, kvalitete države koja je načinjena od različitih tipova duša uopšteno opada od aristokratije (vladavina najboljih), preko timokratije (vladavina časnih), ka oligarhiji (vladavina manjine), demokratiji (vladavina naroda) i, najzad, tiraniji (vladavina jednog čoveka). Slično Platonu, i Aristotel razlikuje nekoliko tipova vladavine, dobre (monarhija, aristokratija i republika) i loše (tiranija, oligarhija i demokratija), analizira podložnost različitih naroda različitim tipovima vladavine, kao i uzroke promena i mere očuvanja državnog uređenja. Aristotel je, recimo, tvrdio da je najbolja državna zajednica „ona koju sačinjavaju građani srednjeg stanja i da dobru upravu mogu da imaju samo takve države u kojima je srednja klasa mnogobrojna“ (Aristotel, 1970, str. 136), kao ni da „ni najkorisniji zakoni koje su građani jednodušno prihvatili neće biti od koristi ako građani ne budu navikavani i vaspitavani u duhu državnog uređenja, demokratskog, ako su zakoni demokratski, oligarhijskog, ako su oligarhijski“ (Aristotel, 1970, str. 180–181). Ne samo da su ove teze empirijski potkrepljene vekovima kasnije, već zvuče kao da su izašle „iz pera“ nekog savremenog teoretičara političke kulture. Tokom kasnijeg helenskog, a naročito u poznoantičkom periodu, stoici, poput Cicerona ili Seneke, o kojima se govori kao o prvim kosmopolitama ili prvim humanistima, ukazivali su na zajedništvo čovečanstva, interesovali su se za politiku, a neki bili i aktivni državnici (poput rimskog cara Marka Aurelija).

Iako se ova linija rezonovanja o odnosu sociološko/antropološko/psiholoških varijabli s jedne i politike, političkih procesa i institucija s druge strane može pratiti i kroz dela mislilaca kasnijih vekova (poput Makijavelija, Monteskeja, Tokvila, „elitističkih“ političkih teoretičara Moske, Pareta, Mičelsa i mnogih drugih), moderni temelji promišljanja političke kulture u smislu srodnom onom koji taj pojam ima danas postavljeni su nakon Francuske revolucije. Ne samo zbog koncepta moderne nacionalne države nepoznatog pre toga, što bilo kakvu diskusiju o političkoj kulturi čini anahronom, već i zbog, možda i važnijeg, zaokreta u filozofiji zapadne misli.

Sa Francuskom revolucijom u istoriju je otišlo vekovno poimanje političke moći najbolje iskazano u poznatoj definiciji apsolutizma *Država, to sam ja!*, tj. shvatanje suvereniteta kao nečega što leži u monarhu i njegovim božanskim pravima, a ne nečemu što dolazi od naroda. Mada je Hobs bio taj koji je ustanovio da legitimizacija vlasti proističe iz prava onih kojima se vlada (ali i jedan od prvih filozofa koji je postulirao princip univerzalne jednakosti na nehrišćanskoj osnovi), evropskim sociolozima s kraja devetnaestog veka s pravom se pripisuju zasluge za naučnu elaboraciju značaja „subjektivnih“ varijabli u objašnjenju društvenih i političkih fenomena i opštim pitanjima funkcionisanja društva (Olick & Omeltchenko, 2007). Namesto božanskog prava kao principa objašnjenja solidarnosti, osećaja kolektivne pripadnosti i svrhe, dolaze pojmovi kolektivne svesti, društvenog ugovora, opšte volje i sl. Kontovo društvo kao sistem zajedničkih moralnih ideja, Veberova legitimnost kao ono što se smatra legitimnim ne samo od strane elita, već od građana u celini, Dirkenovo zasnivanje društvene solidarnosti na konceptu kolektivne svesti – samo su neke manifestacije ovih trendova. Njihov pratilac jeste i uvremenjeni razvoj i akumulacija saznanja u drugim naukama: antropologiji (kultura-ličnost pristup); psihologiji (rane sociopsihološke teorije i modeli, posebno koncept stava) i metodologiji istraživanja (uzorkovanje, metode intervjuisanja, tehnike skaliranja, statističke analize). Krajnji ishod jeste utrt put novom pojmu koji je na sistematičan način trebalo da objedini parcijalna znanja različitih naučnih disciplina u koherentnu i zaokruženu celinu – teoriju političke kulture.

Ne samo sadržaj, već i sama sintagma „politička kultura“ javlja se i pre pedesetih godina XX veka. Skovao ju je nemački filozof J. Harder još krajem XVIII veka; upotrebljavao ju je Lenjin, dok su je sredinom XX veka koristili i britanski politikolog H. Finer, kao i nemački politički teoretičar Karl Fridrih (Almond, 1980; Barnard, 1969; Brown, 1979; Kim, 1964). Međutim, u savremenom značenju specifičnog pojma u društvenim naukama, pojam političke kulture zvanično je rođen 1956. godine u jednom radu Gabrijela Olmonda (Almond, 1956), kasnije proglašenog „ocem“ ovog pojma.

Sugerišući upotrebljivost socioloških i antropoloških koncepata u poređenju različitih tipova političkog sistema (poput mnogih drugih pre njega), Olmond govori o orijentaciji prema političkoj akciji, shvaćenoj u duhu veberovsko-parsonijanske intelektualne tradicije. Ova orijentacija prema politici uključuje tri komponente – kognitivnu, afektivnu i evaluativnu. Pod kognicijama se podrazumeva „znanje ili diskriminacija među objektima, događajima, akcijama, temama i sl. Kateksa podrazumeva ulaganje u objekte i teme s emocionalnim značajem ili afektom. Evaluacija

predstavlja način na koji pojedinci organizuju i vrše izbor među percepcijama, preferencijama i vrednostima u procesu formiranja pozicije *vis-a-vis* političke akcije“ (Almond, 1956, str. 396). U skladu s tim, „svaki politički sistem uronjen je u određen obrazac orijentacija prema akciji“ (Almond, 1956, str. 396), odnosno, u određenu političku kulturu. Ubrzo je usledilo veliko kros-kulturno istraživanje publikovano u danas već klasičnom delu *The Civic Culture* (Almond & Verba, 1963/1989), koje je, pored toga što je ponudilo teoriju političke stabilnosti i demokratije, postalo kamen temeljac pristupa političkoj kulturi, praktično jednoj od najvažnijih oblasti političkih nauka.

Autori ove studije polaze od nekoliko osnovnih pretpostavki. „Da bi se demokratski model participativne države razvio“, vele Olmond i Verba govoreći o (u to vreme) novostvorenim državama „nisu dovoljne samo formalne institucije demokratije – opšte pravo glasa, političke partije, izborna zakonodavstvo (...) demokratski oblik participatornog političkog sistema pored toga zahteva s tim konzistentnu političku kulturu“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 3), odnosno, „specifičnu distribuciju obrazaca orijentacija prema političkim objektima među građanima“ (ibid, str. 13). Autori u skladu s tim u populaciji Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Nemačke, Meksika i Italije tragaju za klasterom stavova povezanih sa demokratijom – političkom kulturom koja bi bila kongruentna sa demokratskim političkim sistemom i samim tim doprinosila njegovom opstanku i stabilnosti.

Ako je demokratski sistem „onaj u kome običan građanin učestvuje u političkim odlukama, onda se demokratska politička kultura sastoji od skupa uverenja, stavova, normi, percepcija i sl. koji podržavaju participaciju“ (ibid, str. 134). Ako bi, s druge strane, takav sistem demokratskih orijentacija koji uvećava njenu stabilnost bio raširen među građanima demokratskih država, onda bi veza između obrazaca stavova i sistemskih kvaliteta bila više nego jasna. Tada bi se argumentovano moglo spekulirati „o tome ‘koliko čega’ mora biti prisutno u državi pre nego što se demokratske institucije ukorene u kongruentne stavove i očekivanja“ (ibid, str. 8). Drugim rečima, politička kultura može, ali ne mora biti kongruentna sa strukturom političkog sistema. Barem u teoriji, različiti tipovi političkog sistema imaju različite političko-kulturne pandane. Tradicionalnim društvima najviše odgovara tzv. parohijalna, centralizovano-autoritarnim – podanička, a demokratskim političkim strukturama – participativna politička kultura.

Među građanima dve države koje su služile kao primer stabilne demokratije, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, autori međutim ne nalaze političku kulturu poput one opisane u klasičnim teorijama koje

pretpostavljaju kako bi idealni demokratski građanin trebalo da se ponaša, u šta da veruje i kako da misli. U realnom životu, građanin je „specifična mešavina participativnih, podaničkih i parohijalnih orijentacija“ (ibid, str. 19); mora biti „aktivan, ali i pasivan; uključen, ali ne previše; uticajan, ali i pokoran“ (ibid, str. 344). Takav amalgam orijentacija jeste zapravo *građanska* kultura – balans političke aktivnosti, uključenosti i racionalnosti, ali i pasivnosti, tradicionalizma i posvećenosti parohijalnim vrednostima. A građanska kultura je, opet, drugo ime za maksimalnu kongruentnost političke strukture i političke kulture modernog demokratskog društva. Barem je to tako tada izgledalo.

Ideja političke kulture dobro se ulila u tadašnje dominantne tokove političkih nauka gde je oberučke prihvaćena. Slom Vajmarske republike i uspon nacizma, tj. urušavanje demokratskih institucija u Nemačkoj bilo je protivno svemu onome što se moglo očekivati ili predvideti na osnovu tada dominantnih, aktuelnih i suprotstavljenih modela društvenog napretka – marksističkog i liberalnog, pa su postojeće eksplanatorne strategije morale biti iz temelja preispitane (Almond, 1993). Širenje komunističke ideologije i postkolonijalnih pokreta nezavisnosti u zemljama Trećeg sveta, pitanja opstanka, stabilnosti i perspektive demokratije u hladnoratovskom svetu, ali i pomak u društvenim naukama od analize formalnih institucija na političke stavove i ponašanje, kao i težnja da se politička sociologija odvoji od političke nauke fokusiranjem na socijalne preduslove demokratije, bili su plodno tlo za novi pojam koji je obećavao odgovore na mnoga otvorena pitanja (Somers, 1995).

Lako intuitivno razumevanje podstaklo je veoma raširenu i slobodnu upotrebu pojma političke kulture i to je, verovatno, primarni razlog njegove nagle popularnosti. Međutim, ono što je zapravo delovalo tako zavodljivo i primamljivo u pojmu političke kulture jeste njena uloga „nedostajuće karike“, nečega što povezuje do tada nepovezano, a time objašnjava ono što do tada nije bilo moguće objasniti. Pojam političke kulture podrazumeva da „stavovi, osećanja i kognicije koji vode političko ponašanje u bilo kom društvu nisu samo nasumična skupina već predstavljaju koherentan obrazac koji se međusobno uklapa i ojačava“ (Pye, 1965, str. 7); on je posledica kako „kolektivne istorije političkog sistema, tako i životnih istorija pojedinaca koji čine politički sistem“ (ibid., str. 8), „balans relativnog značaja racionalnog izbora i svesno naučenih vrednosti i latentnijih, iracionalnih determinanti ljudskog ponašanja“ (ibid., str. 10); uopšteno, nešto što nudi „intelektualnu vezu između individualnog ponašanja i opstanka i uspešnosti političkog sistema jer povezuje opšte sa specifičnim“ (Rosenbaum, 1975, str. 12), a time predstavlja ne samo „ključnu vezu između mikro- i makropolitike“ (Almond & Verba, 1963/1989, str.

32), već i „korisnu osnovu za analizu veza između socijalnih i ekonomskih faktora i političkog postignuća“ (Pye, 1965, str. 10), ali i „pokušaj spoja između nivoa mikroanalize zasnovane na psihološkim interpretacijama političkog ponašanja pojedinca i nivoa makroanalize zasnovane na varijablama uobičajenim u političkoj sociologiji (...) pokušaj integracije psihologije i sociologije“ (ibid., str. 8). Povrh svega, sama ideja da je (postalo) moguće meriti varijacije u političkoj kulturi među različitim nacijama značila je da se na naučni način može rešiti večna dilema i vekovno pitanje bez odgovora, „mikro-makro“ problem: kako preferencije građana utiču na politički sistem i obrnuto. Tako je politička kultura postala ono što povezuje i objedinjuje različite relevantne orijentacije, javno i privatno, sinhronijsko i dijahronijsko, racionalno i iracionalno, individualno i kolektivno, ekonomsko i političko, sociološko i psihološko.

Za mnoge je to, međutim, bilo previše. Nasuprot euforičnim reakcijama i hvalospjevima sročnim u slavu novog pojma, u početku se javljaju upozorenja na njegove slabosti, a kasnije i sve žešće kritike. Samo godinu dana nakon publikovanja klasične studije, Kim (Kim, 1964) skreće pažnju na to da je pojam političke kulture konfuzan, nekonzistentan, pun protivurečnosti, a da sama politička kultura nije ništa drugo do skup stavova prema političkom sistemu, njegovim različitim ulogama i pojedincima. Za jedne je to bio klasičan primer *catch all* pojma (Dittmer, 1977) koji „istovremeno obuhvata i sve i ništa“ (Fleron, 1996, str. 226) i „poput rane antropologijske ideje same kulture ... prijeti da apsorбира sve što joj se nađe u blizini“ (Welch, 2009, str. 7). Drugi su, opet, tvrdili da politička kultura nije nešto što ima veliku eksplanatornu moć, već zapravo ono što bi trebalo da bude objašnjeno (Street, 1994). Politička kultura posmatrana je kao „neuzrokovani uzrok“, nešto što objašnjava, a treba da bude objašnjeno, rezidualna varijabla koja popunjava prazninu koja ostaje kada se neka konvencionalnija objašnjenja pokažu kao nedovoljna (Thompson, Ellis & Wildavsky, 1990). Najzad, oni koji su u kritici otišli najdalje, u ideji političke kulture videli su degenerativni istraživački program koji je neproduktivan, nejasan i tautološki (Laitin, 1995), dok su neki smatrali da je korišćenje političke kulture kao principa objašnjenja „malo bolje nego reći ‘Ne znam’,“ (Thompson et al., 1990, str. 218).

Predmet kritika bile su i neke pretpostavke na kojima je originalan pojam političke kulture zasnovan. Olmond i Verba su, recimo, tvrdili da „ukoliko elite žele da budu moćne i donose autoritativne odluke, onda uključenost, aktivnost i uticaj običnog čoveka mora biti ograničen“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 343) jer „visoki nivoi participacije mogu imati destabilizujući efekat na sistem“ (ibid, str. 204). Implikacija toga jeste da oblici participacije ne treba i ne mogu biti značajnije izmenjeni (Pattman, 1971), odnosno, zagovaranje *status quo* stanja, fiksiranost na konzer-

vativnost i stabilnost sistema, pogled na sistem iz ugla onih čiji su interesi u sistemu dobro zaštićeni (Dittmer, 1977; Wiatr, 1980). Jedan od glavnih nalaza ne samo originalne, već i brojnih kasnijih studija jeste niska participacija nižih društvenih slojeva, odnosno klasno/polno/obrazovne podela unutar građanske kulture. U pomenutoj studiji, na primer, podaničke i parohijalne subkulture uglavnom tvore građani niskog obrazovnog postignuća (Almond & Verba, 1963). Međutim, sistematski strukturisane nejednakosti ukorenjene u polnim ili klasnim podelama ne posmatraju se kao problem, već kao individualni psihološki atributi koji se distribuiraju na određeni način (Wiatr, 1980). Politička apatija nije, drugim rečima, u svakom pojedincu uravnotežena sa aktivnim, kompetentnim delom, već ona preteže unutar pojedinih društvenih grupa ili slojeva; u pitanju je „socijalno strukturisan i održavan fenomen“ (Pateman, 1980, str. 76). Demokratija prema ovoj koncepciji zahteva apatiju, što ukazuje ne samo na specifično viđenje demokratije – liberalna predstavnička demokratija plus univerzalno pravo glasa (Pateman, 1980) – već i na to da demokratija „postoji samo kao mit, ali ne i kao realnost“ (Abramowitz, 1980, str. 187). Povrh svega stoji antiistoričnost pretpostavki demokratske političke kulture: postoji samo jedan normalni put razvoja ka modernom svetu, dok su sva odstupanja od ovog puta devijantna, a ne alternativna (Somers, 1995).

Kritike su dovele ne samo do pada popularnosti pojma političke kulture tokom sedamdesetih godina XX veka, već i do njegove radikalne transformacije i preformulacije u skladu sa opštim trendovima u društvenim naukama. Pod uticajem simboličke antropologije, simboličkog interakcionizma, semiotike, strukturalizma, poststrukturalizma i sl. sve češća postaju određenja koja političku kulturu posmatraju kao proces, tok, kreirane i ekspresivne kategorije, kao sistem značenja ili simbolički sistem sa sopstvenom istorijom i logikom (Olick & Omeltchenko, 2007; Somers, 1995). Novi karakter političke kulture je pluralistički, anarhistički, dezorganizovan, retorički, cinični (Gibbins, 1989a). Ove promene, međutim, ne samo da nisu razrešile neke od temeljnih problema koncepta političke kulture, već su samo dodatno uvećale konfuziju i produbile već postojeće razlike. I pored toga, osamdesetih godina XX veka paradigma političke kulture doživljava svoje ponovno buđenje, a devedesetih pravi procvat. Analiza komunističkih društava iz ove perspektive nije bila retkost ni pre, ali nakon pada Berlinskog zida postaje veoma popularna i shvatana kao način na koji se mogu proveriti neke od temeljnih pretpostavki političke kulture u društvima u kojima su režimi težili totalnoj ekonomskoj i političkoj transformaciji.

Ovakve analize, opet, ne bi bile moguće da nije prave najezde komparativnih istraživanja od kraja sedamdesetih godina XX veka. Projekti poput Eurobarometra, Afrobarometra, Latinobarometra, Evropske i Svetske

studije vrednosti itd. omogućili su ono o čemu se u društvenim naukama dugo samo maštalo – ekstenzivna komparativna i longitudinalna empirijska istraživanja u velikom broju država širom sveta, koja su, između ostalog, dovela do povećanog interesovanja za analizu političke kulture i novih uticajnih studija u toj oblasti.

Pažnju, takođe, izazivaju i brojne društveno-političke promene razvijenih zemalja od sredine pedesetih godina naovamo: slabljenje starih obrazaca lojalnosti i vezanosti, podela i saveza, i pojava novih; fragmentacija starih i proliferacija novih vrednosti, oblika ponašanja, političkih i socijalnih pokreta; ponovno buđenje ideološke politike („nova“ levica i desnica), porast terorizma i političkog nasilja, politizacija novih i depolitizacija starih oblasti života itd. (Dalton, 2004; Gibbins, 1989b; Inglehart, 1990; Norris, 2005; Minkenberg & Inglehart, 1989; Schmitt, 1989). Pojmovi poput nekongruentnosti, disonance, fragmentacije, reflektuju tipove promena koje teren savremene politike čine nepoznatim i novim, a analizu političke kulture posebno privlačnom.

Jedna od posledica svih ovih trendova jeste i svojevrsno pomeranje fokusa u analizi političke kulture. Referenti okvir klasične studija najvećim delom je teorija modernizacije i ideja da socioekonomska modernizacija utiče na promenu građanskih političkih preferencija i očekivanja (Almond & Verba, 1963; 1980; Dalton & Welzel, 2014), što je, usput, snažno zagovaranano i u delima drugih autora iz tog vremena (npr. Inkeles, 1969; Lerner, 1958; Lipset, 1959b). To je, recimo, vidljivo u značaju koji varijabla obrazovanja ima u njihovim analizama. Pretpostavka je da modernizacija vodi rastu obrazovanja što posledično vodi i promeni političkih preferencija. Međutim, u skladu s opštom idejom da građanska kultura, dominantna u razvijenim demokratskim društvima, jeste mešavina podaničkih i participativnih elemenata, implicitna je teza da modernizacija zapravo vodi jačanju ovih „podaničkih“ elemenata u političkom izrazu (Dalton & Welzel, 2014). S druge strane, klasična studija može malo toga da ponudi u pogledu toga kako socioekonomska modernizacija može voditi demokratskim ishodima u nedemokratskim društvima, podrivajući time njene autoritarne temelje.

Međutim, sve glasnije su se, s jedne strane, čuli glasovi da modernizacija može za rezultat imati neke asertivnije forme demokratske participacije (Barnes & Kaase, 1979; Inglehart, 1990). Demokratski građanin nije ili prestaje da bude sledbenik, kako to klasična studija implicira, a jeste ili sve više postaje skeptik i kritizer. Rezultat je danas gotovo dominantno gledište o demokratskom građaninu kao kritičnom, skeptičnom, emancipovanom, asertivnom (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013; Dalton & Welzel, 2014). S druge pak strane, prve studije bivših komunističkih

zemalja pokazale su iznenađujuće visoke nivoe podrške demokratiji, što preispituje tezu da su autoritarni režimi svoju „stabilnost“ dugovali lojalnosti od strane građana.

Na samom kraju teksta u kome se pojam političke kulture prvi put eksplicira, Almond zaključuje da krajnji kriterijum prihvatanja ili odbacivanja novog pojma „nije u rukama neumornih i inventivnih naučnika, već u rukama budućih generacija koje će proveriti njegovu adekvatnost“ (Almond, 1956, str. 409). „Nakon svih ovih godina jasno je da je pojam političke kulture našao svoje mesto u pojmovnom vokabularu političkih nauka ... deo je strategije objašnjenja“, napisao je decenijama kasnije (Almond, 1993, str. 14). Pojam političke kulture sada je u svojim zrelim godinama, ali se od detinjstva nije mnogo promenio. I dalje je jedan od „najpopularnijih i najzavodljivijih koncepata u političkoj nauci; takođe je najkontroverzniji i najkonfuzniji“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 127).

2. Šta (ni)je politička kultura?

*Grubo govoreći, kultura je sve ono što mi radimo,
a majmuni ne rade.*

Ficroj Ričard Somerset

*Mi smo svi „povremeni“ političari kada predajemo svoj izborni listić
ili na neki drugi način ispoljavamo svoju volju.*

Maks Veber

Postoji, čini se, izražena tendencija da se „pojam političke kulture tretira kao poznati komad nameštaja. Svi su maglovito svesni njegove egzistencije, ali ga retko ko komentariše (obično tek ako na njega slučajno naleti); a malo njih se zapita otkud se on tu uopšte našao“ (Street, 1994, str. 95). O političkoj kulturi tako danas govore psiholozi, sociolozi, antropolozi, politikolozi, lingvisti, istoričari, filozofi, političari, književnici, umetnici, novinari, „obični“ ljudi. Mnogi od njih računaju na lakoću intuitivnog razumevanja značenja ovog pojma, pa i ne pokušavaju da ga bliže odrede; oni drugi koji ga definišu čine to na veoma raznovrsne načine. Dobro poznata situacija „koliko autora, toliko i definicija“ za rezultat nema samo otežanu stručnu i naučnu komunikaciju, već i pojmovnu konfuziju (pa i anarhiju). Kao u drevnoj indijskoj priči o šest slepih ljudi koji su, dodirnuvši samo jedan njegov različit deo, slona opisivali kao zid, drvo, lepezu, parče kanapa, i pojam političke kulture svako opisuju u skladu sa tim za

koji njegov „deo“ se „uhvati“; niko ga ne opisuje u potpunosti i niko nije ni potpuno u pravu, ali ni potpuno udaljen od njegove suštine.

Koncept političke kulture ima „mnogo članova svoje porodice, a da malo od njih deli nešto više od zajedničkog imena“ (Gibbins, 1989a, str. 2), dok postoji mnogo drugih (jednako neodređenih) imena ili „sinonima“ pojma političke kulture. Politički folklor, politički milje, političko vjeruju, političko nasleđe, politička sredina, politički softver, nacionalni politički karakter, politička ideologija, politički mitovi itd. – samo su neki od njih. Čak i u klasičnom delu *The Civic Culture* pojam političke kulture definisan je na nekoliko različitih načina, dok je moguće izdvojiti na desetine određenja ovog pojma (Pantić, 1998; Pantić i Pavlović, 2007; 2009) i s protokom vremena ih je sve više. Samo za potrebe ove studije prikupljeno je blizu sto definicija, ali je njihov realan broj verovatno daleko veći. Kada jedna pojava ima toliko mnogo različitih određenja, a time i značenja, izvesna teorijska neslaganja postaju koliko s jedne strane razumljiva, a s druge bespredmetna kada različiti autori pod istim imenom često podrazumevaju različite sadržaje.

2.1. „Ala sa devet glava“: višeznačnost pojma političke kulture

Prvi i osnovni korak u analizi nekog naučnog problema jeste njegovo određenje, pa ukazivanje na raznovrsnosti postojećih definicija pojma političke kulture, kao i na neka fundamentalna (ne)slaganja i dileme koje im leže u osnovi, predstavlja korisnu smernicu za uže specifikovanje pojma političke kulture. Bez pretenzija da se ovde priloži iscrpan skup određenja, što je kako nemoguće (prevelik i neodređen broj definicija), tako i nekorisno (vrlo često su u pitanju samo nijanse, ne i suštinske razlike u značenju), u nastavku će biti navedeno nekoliko paradigmatičnih primera određenja pojma političke kulture.

„(S)vaki politički sistem uronjen je u specifičan obrazac orijentacija prema političkoj akciji. Mislim da je korisno o tome govoriti kao o političkoj kulturi“ (Almond, 1956, str. 396).

„Pojam ‘politička kultura’ odnosi se na specifično političke orijentacije – stavove prema političkom sistemu i njegovim različitim delovima i stavove prema ulozi pojedinca u sistemu (...) skup orijentacije prema specifičnom skupu socijalnih objekata i procesa“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 12).

„Politička kultura nacije je specifična distribucija obrazaca orijentacija prema političkim objektima među njenim članovima (...) Kada govorimo o političkoj kulturi društva, mislimo na internalizaciju političkog sistema u kognicijama, osećanjima i evaluacijama od strane populacije“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13).

„Politička kultura su internalizovana očekivanja u čijim terminima su političke uloge pojedinaca definisane i kroz koja političke institucije (u smislu regulisanih ponašajnih obrazaca) dobijaju svoje obrise“ (Eckstein, 1963, str. 26).

„Politička kultura se sastoji od skupa značenja koja ljudi daju objektima unutar njihovog političkog sistema“ (Levine, 1965, str. 249).

„Politička kultura uključuje političke tradicije i narodne heroje, duh javnih institucija, političku strast građanstva, ciljeve artikulisane političkom ideologijom, kako formalna, tako i neformalna pravila političke igre (...) političke stereotipe, politički stil, politička raspoloženja, ton političke razmene (...) određen osećaj o tome šta je politički odgovarajuće, a šta ne“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 26).

„Politička kultura (...) uključuje obrasce akcije kao i stanja uma“ (Fagen, 1969, str. 16).

„Politička kultura može biti definisana na dva načina, zavisno od nivoa na kome hoćemo da analiziramo politički život. Ukoliko se fokusiramo na pojedinca, politička kultura ima bazično psihološki fokus. Obuhvata sve važne načine na koje je osoba subjektivno orijentisana prema suštinskim elementima političkog sistema (...) drugo određenje političke kulture odnosi se na kolektivne orijentacije ljudi prema osnovnim elementima političkog sistema“ (Rosenbaum, 1975, str. 4).

„Agregat političkih stavova pojedinaca u jednom društvu“ (Pammet & Whittington, 1976, str. 1).

„Subjektivne percepcije istorije i politike, fundamentalna uverenja i vrednosti, fokusi identifikacije i lojalnosti i političko znanje i očekivanja koja su produkt specifičnog istorijskog iskustva nacije ili grupe“ (Brown, 1979, str. 1).

„Politička kultura sastoji se od pretpostavki o političkom svetu (...) pretpostavke o političkom svetu usmeravaju pažnju na određene karakteristike događaja, institucija i ponašanja, određuju opseg mogućeg, identifikuju relevantne probleme i određuju opseg alternativa među kojima članovi populacije prave izbor“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 127–128).

„Skup fundamentalnih uverenja, vrednosti i stavova koji karakteriše prirodu političkog sistema i reguliše političke interakcije među njegovim članovima“ (Patrick, 1984, str. 297).

„Politička kultura je (...) smisleni kontekst političkog života“ (Welch, 1987, str. 490).

„Politička kultura jednog društva sačinjena je od političkih stavova, vrednosti, osećanja, informacija, veština, koje oblikuju *Weltanschauung* političkih aktera i daju značenje i opravdanje njihovih akcija“ (Topf, 1989, str. 53).

„Politička kultura podrazumeva zajedničke vrednosti koje su formirane u interakciji ekonomskih i psiholoških varijabli“ (Wilson, 1991, str. 53).

„Politička kultura uključuje političke norme koje su široko, ako ne i na nivou konsenzusa, prihvaćene“ (Duch & Gibson, 1992, str. 239).

„Politička kultura (...) deo opšte kulture jednog društva koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja kao ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka“ (Matić, 1993, str. 830).

„Politička kultura je definisana kao odnos – kako opaženi, tako i stvarni – između građanina i države – i kao odnos – kako opaženi, tako i stvarni – među građanima“ (Henderson, 2007, str. 11).

„Politička kultura je deo opšte kulture koji ima svoju objektivnu stranu (institucionalnu infrastrukturu političkog života) i subjektivnu stranu – orijentacije pojedinaca i socijalnih grupa ka političkim objektima, a koje (orijentacije) sadrže kognitivnu, vrednosnu, motivacionu i akcionu (ponašajuću) komponentu, tako strukturisane da utiču na političke i druge procese u društvu“ (Pantić & Pavlović, 2009, str. 39).

Pored ovih očiglednih sadržinskih razlika, moguće je, u formalnom smislu, govoriti o različitim tipovima definicija pojma političke kulture. Reći da je politička kultura „skup kognicija, percepcija, evaluacija, stavova i ponašajnih predispozicija“ (Craig & Cornelius, 1980, str. 340) nije ništa drugo do nabrojanje elemenata koje pojam političke kulture obuhvata i njegovo *deskriptivno* definisanje. Određenja pozivanjem na „sveukupnost stavova, vrednosti i obrazaca ponašanja“ (Wiatr, 1980, str. 106) ili „sistem političkih simbola“ (Dittmer, 1977, str. 566), u prvi plan stavljaju međusobne odnose i povezanosti elemenata i pojam političke kulture određuju *strukturno*. Česta su i *funkcionalna* određenja, pa tako politička kultura „daje red i značenje političkom procesu“ (Pye, 1965, str. 104–5). Politička kultura se određuje i *genetički* kao „istorijski formirani obrasci političkih uverenja i ponašanja članova političkog sistema, bilo države, bilo manje grupe“ (White, 1984, str. 351), kao produkt lične i/ili kolektivne istorije. Za druge je to stvar propisanih političkih ideala i normi, više normativna,

nego ekspresivna/egzistencijalna kategorija, „normativna komponenta institucija“ (Wilson, 1997, str. 487). Međutim, najčešće je, zapravo, isticanje stavovsko/subjektivnih orijentacija prema politici kao suštine političke kulture koje je, po svojoj prirodi, njeno definisanje u psihološkim terminima. Najzad, moglo bi se govoriti i o određenju političke kulture po principu izomorfizma – politička kultura određuje se tako što se, u izvesnom smislu, prefiks „političko“ dodaje određenju opštijeg pojma kulture, pa je „politička kultura, jednostavno, politički aspekt kulture jednog društva“ (Devine, 1972, str. 15).

Razumljivo je da tipološko razlikovanje predstavlja grubo uprošćavanje i da su „čisti“ tipovi retkost. Daleko češća je situacija da jedno isto određenje obuhvata više navedenih tipova. U svom preglednom razmatranju pojma političke kulture, Glenda Patrik razlikuje četiri tipa definicija političke kulture koji predstavljaju četiri različita načina njene konceptualizacije (Patrick, 1984): (1) „objektivne“ definicije (politička kultura kao konsenzus dominantnih vrednosti i normi unutar jednog društva), (2) *psihološko/subjektivne* definicije (naglasak je na stavovima, subjektivnim orijentacijama prema politici), (3) *heurističke* definicije (politička kultura kao hipotetički konstrukt obrazaca psiholoških orijentacija koji se onda primenjuje na realnost) i (4) *sveobuhvatne* definicije (uključuju kako psihološke, tako i bihevioralne kategorije). Ovome je moguće dodati i dva dodatna tipa (Gibbins, 1989a) – *lingvističke* definicije (fokus na diskursu, značenjima za grupu i njene članove) i *ekvivokacije* (breme definisanja političke kulture samo se pomera na ideje poput nacionalne kulture, političkog identiteta i dominantne ideologije).

Najzad, moguće je govoriti o nekoliko različitih pristupa ili paradigmi političke kulture (Gibbins, 1989a). U središtu *funkcionalističke* paradigme nalaze se teme konsenzusa i konflikta vrednosti, kao kulturnih preduslova stabilne i efektivne vladavine u različitim državama. *Teorija sistema* o svakoj politici sudi na osnovu toga koliko dobro obezbeđuje ishode ili efekte koji su određenom sistemu neophodni. Za pristalice *marksističke* paradigme politička kultura deo je superstrukture društva, epifenomen, refleksija ekonomskih odnosa koji određuju kulturne norme i vrednosti. Prema teoriji *hegemonije*, vrednosti bilo koje vrste mogu igrati glavnu ulogu u stvaranju i održanju kulture; kultura nije prirodna po sebi ili posledica „borbe“ ekonomskih ili socijalnih klasa, već je odgovor na trenutne odnose moći. Najzad, *moralna* paradigma postulira da ono što drži društvo na okupu i što akcije čini mogućim i smislenim jeste tradicija uverenja i praksi; društvo je moralna zajednica održana zahvaljujući zajedničkom jeziku, nekim pravilima života, tehnikama diskursa, debate i praksi.

Wilson, s druge strane, razlikuje dva osnovna pristupa analizi političke kulture – antropološki i psihološki (Wilson, 2000). Unutar prvog pristupa naglasak je ili na kolektivnim značenjima koja članovi neke grupe stvaraju, dele i izražavaju (tzv. *hermeneutički* ili *interpretativni* pristup) ili na tipološkim razlikama između subgrupa koje postoje u svakoj zajednici (tzv. *cultural theory* pristup). Analiza političke kulture iz ugla psihološke tradicije obuhvata, prema ovom autoru, studije socijalnog karaktera – modalnih i trajnih karakteristika ličnosti, razmatranja socijalizacije i uticaja društvenih faktora na vrednosti i ponašanje, ali i novije kognitivno-epistemološke pristupe u analizi političke kulture koji u priču uvode sled razvojnih stupnjeva, konstrukciju značenja, interakciju, moralno rezonovanje o politici itd.

Prikazana određenja pojma političke kulture i njenih glavnih tipova ilustruju odsustvo konsenzusa o skupu nekih bazičnih pitanja. Šta je uopšte sadržaj političke kulture? Kako se on da posmatrati i meriti? Da li je u pitanju „subjektivna“ ili „objektivna“ kategorija? Normativna ili ekspresivna? Da li je u pitanju nešto što objašnjava ili nešto što bi trebalo objašnjavati? Zavisna, posredujuća ili nezavisna varijabla? Kakva je funkcija političke kulture? Kakav je njen odnos s drugim srodnim pojmovima? Šta je jedinica analize – pojedinci, grupe, narodi, kulture? Kako se politička kultura formira, održava, menja? Od odgovora na ova suštinska pitanja zavisi i šta je to što se posmatra i analizira i koji je najadekvatniji način za to.

Nedavno je Olmond, osvrćući se na višedecenijska istraživanja političke kulture, sumirao četiri kamena temeljca teorije o njoj (Almond, 1993). Politička kultura je (1) skup subjektivnih orijentacija o politici u jednoj zajednici ili nekoj njenoj potcelini; (2) ima tri komponente – afektivnu, kognitivnu i evaluativnu (znanja, uverenja i osećanja o politici, kao i posvećenost političkim vrednostima); (3) sadržaj političke kulture rezultat je socijalizacije u detinjstvu, ali i iskustava u odraslom dobu; (4) politička kultura utiče na političke i strukture vlasti (ograničava ih, ali ih ne determiniše u potpunosti). U ove četiri kratke teze pobrojani su praktično svi najvažniji problemi u shvatanju i analizi političke kulture, te je njihova detaljnija elaboracija svakako na mestu.

2.2. Političko ponašanje i/ili ono što mu leži u osnovi? Sadržaj političke kulture

Kao što je već spomenuto, politička kultura najčešće se definiše referisanjem na subjektivne orijentacije, a reći da je politička kultura skup subjektivnih orijentacija o politici znači reći dosta toga o sadržaju političke kulture.

Značenje subjektivnog u originalnoj teoriji je specifično. Tako autori kažu da „kada govorimo o političkoj kulturi društva, mislimo na internalizaciju političkog sistema u kognicijama, osećanjima i evaluacijama“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13), što, pored toga što ukazuje na jedno specifično shvatanje pojma kulture kao „psiholoških orijentacija prema socijalnim objektima“ (ibid, str. 13), ukazuje i na svojevrsni intrapsihički fokus.

Ovakav pristup odraz je specifičnog shvatanja pojma „orijentacije“ u duhu Parsonsovog konceptualnog aparata, koje je u svojoj suštini psihološko. Akcija prema Parsonsu „ima orijentaciju kada je vođena značenjem koje joj akter pridaje u kontekstu njene povezanosti sa njegovim ciljevima i interesima“ (Parsons & Shils, 1952, str. 4). Subjektivni proces orijentacije prema X jeste da se X ima kao instrumentalni cilj i to onako kako to doživljava sam akter, a ne neko sa strane, pa se o akciji ne može govoriti van odnosa aktera i situacije. Određena orijentacija stiće se procesom socijalizacije, zapravo procesom internalizacije kulture, putem kojeg neki kulturni obrazac može od objekta orijentacije biti preveden u njen sastavni element – „ono što je nekada bilo objekat postaje sastavni deo aktera ... deo njegove ličnosti“ (Parsons & Shils, 1952, str. 4). Parafraziran kao stečena predispozicija da se na određeni stimulus reaguje na određeni način (Pateman, 1971), pojam orijentacije postaje gotovo identičan sociopsihološkom pojmu stava (koji je, uz uverenje i vrednosti, zapravo i najčešći empirijski referent političke kulture, videti: Patrick, 1984).

Reći da su u pitanju subjektivne *orijentacije* stoga podrazumeva uzimanje u obzir tri ranije opisane komponente svake orijentacije: kognicija razne vrste (svest, znanje, razumevanje, informacije, uverenja, ideje, pretpostavke), afekata (osećanja, simboli, lojalnosti, identifikacija) i evaluacija (vrednosti, ciljevi, sudovi, standardi). Objekti orijentacija su pri tom *političke* prirode što bi, u jednom uopštenom smislu, značilo da se tiču autoriteta, odnosa moći, hijerarhije, kolektivnog donošenja odluka, odnosno, da obuhvataju veliki broj elemenata (o značenju *političkog* u ovim određenjima će ubrzo biti više reči).

Iako „praktično bilo šta može postati politizovano na taj način da makar trenutno postane deo političke kulture“ (Pekonen, 1989, str. 129), nisu sve orijentacije relevantne, tj. konstitutenti političke kulture. Uglavnom se govori o bazičnim, fundamentalnim, najfrekventnijim, sržnim komponentama, tj. onima povezanim sa stvaranjem i održavanjem fundamentalnog političkog poretka jednog društva (Rosenbaum, 1975). Verba (Verba, 1965b) navodi da važni kriterijumi selekcije bitnih segmenata političke kulture treba da budu kros-kulturna relevantnost, relevantnost u slučaju konkretnog političkog sistema (oni aspekti politike za koje se

očekuje da većina ljudi u političkom sistemu ima orijentaciju prema njima) i konkretnih problema političke modernizacije ili političkog razvoja. Vrsta politizovanih i aktuelizovanih orijentacija stoga nije problem apstraktnog određenja, već zavisi od aktualne sociopolitičke situacije u društvu (Pekonen, 1989).

Međutim, iako je pozivanje na (kros-kulturnu ili nacionalnu) političku relevantnost kao kriterijum selekcije orijentacija za cilj trebalo da ima sužavanje oblasti istraživanja, spisak onih koje su čest predmet teorijsko-empirijskih istraživanja je nepregledan – od najuopštenijih kulturnih vrednosti do specifičnih mišljenja javnomnjenjskog tipa, od uopštenih uverenja o ljudskoj prirodi do svakodnevnog čitanja novina, od učešća u nasilnim demonstracijama do posećivanja internet sajtova, od površne informisanosti o dnevno-političkim temama do razumevanja apstraktnih koncepata i složenih političkih ideja.

Za tekuću diskusiju važnije je međutim nešto drugo. Dok nema spora da su vrednosti, uverenja i stavovi neizostavni deo političke kulture (i to oni koji su politički relevantni), koplja se lome oko toga da li je političko *ponašanje* deo političke kulture ili ne. Klasična škola mišljenja političku kulturu definiše na goreopisani način – u striktno stavovskim terminima u skladu s kojom se pojam isključivo odnosi na intrasubjektivne (čitaj: spolja nevidljive) dispozicije koje, naravno, imaju bihejvioralne posledice (Almond & Verba, 1963/1989; Brown, 1979; Pye & Verba, 1965). Predstavnicima druge škole pak pod političkom kulturom podrazumevaju kako stavovske, tako i bihejvioralne komponente (Fagen, 1969; Tucker, 1973; White, 1979a) jer se u protivnom „psihološke varijable koriste kako bi se objasnili obrasci političkog ponašanja i funkcionisanja političkih institucija, ali se sami obrasci ne smatraju delom sistema političke kulture“ (Fagen, 1969, str. 5). Takvo razdvajanje, uopšteno rečeno, motiva ponašanja i samog ponašanja za ishod ima paradoksalnu situaciju da, recimo, uverenja i vrednosti koja vode građane da se ponašaju na određeni način jesu deo političke kulture (npr. da treba poštovati zakone), ali da samo ponašanje to nije (npr. konkretno poštovanje zakona).

Za uključivanje obrazaca ponašanja u sadržaj političke kulture postoje i neki dodatni razlozi. Ne samo da je takvo određenje u skladu sa sociološkim i antropološkim analizama iz kojih je sam koncept izveden, već se na taj način izbegava problem cirkularnosti kada se iz ponašanja izvlače zaključci o političkim uverenjima koji se onda koriste da bi se objasnilo političko ponašanje i obrnuto (White, 1979a). Pored toga, političko ponašanje, koje barem jednim delom može biti objašnjeno putem političkih stavova, u izvesnom smislu posreduje između stavova i sistemskih efekata (Fuchs, 2007). Takođe, kako se s pravom pita Fleron, „zar ne postoji

razlika između političkih kultura u kojima postoji kongruentnost između stavova (predispozicija) i aktuelnog ponašanja koje se tiče demokratskih normi i ona u kojoj takva kongruentnost ne postoji?“ (Fleron, 1996, str. 230). Ako nema slaganja između uverenja i akcije, to je više stvar diskrepance *unutar* političke kulture, nego odnosa političke kulture i ponašanja kao nezavisnog elementa.

Drugim rečima, analiza veze nekih drugih aspekata političke kulture i ponašajne komponente može sama po sebi biti važan problem. Izražen motivacioni potencijal za angažovanje, ali i neučestvovanje u političkom životu može ukazivati na neke sistemske prepreke za angažman ili obrnuto – učestvovanje u nekim oblicima političke participacije, ali bez nekih posebnih motiva može ukazivati na snažne socijalne pritiske da se učestvuje, na strah od osude zbog neučestvovanja, na konformizam itd. Najzad, samo totalitet i međusobni odnosi različitih segmenata političke kulture mogu do kraja osvetliti i dati značenje pojedinačnim elementima političkog procesa. Činjenica da, recimo, konkretan pojedinac na dan izbora izlazi na glasačko mesto ostaje izolovan podatak ukoliko se ne uzmu u obzir i ostali elementi koji pomažu da se objasni zašto ili iz kojih motiva pojedinac glasa, za koga glasa, na kakvim argumentima je ta odluka zasnovana i sl.

Određenja političke kulture koja u njen sadržaj uključuju ponašanje obično su nazivana antropološkim, sociološkim, ali i objektivnim jer su, po definiciji, suprotnost subjektivnim, a tu je važno napraviti jednu elementarnu distinkciju. Jedan od osnovnih načina da se izađe na kraj sa složenošću pojma političke kulture jeste razlikovanje objektivne i subjektivne strane ovog pojma, ali u nešto drugačijem smislu od opisanog – shvatanjem ovog pojma kao relacione, objektivno/subjektivne, kategorije, na sličan način na koji se u literaturi tretira ista odlika kada su u pitanju vrednosti (Pantić, 1989; 1998; Pantić i Pavlović, 2009). Politička kultura se, pojednostavljeno rečeno, može analizirati iz dva ugla. Subjektivni aspekt političke kulture pri tom znači da se ona analizira iz ugla njenih aktera i da se analiziraju orijentacije – uverenja, stavovi, znanja, osećanja, ali i oblici ponašanja – stvarnih i konkretnih ljudi. Ponašanje pojedinca nije u tom smislu njegova ništa „objektivnija“ karakteristika od, recimo, nekih njegovih „subjektivnih“ stavova. Možda se može govoriti o tome da se ovo prvo može „objektivnije“ proceniti, ali su i oblici ponašanja subjektivni po svom značenju i motivima, obliku ili intenzitetu ispoljavanja i, što je najvažnije, daleko od toga da su nezavisni od „subjektivne“ ličnosti. Klasična je formula ponašanja kao funkcije ličnosti i sredine. U dinamici ličnosti, oblici političkog ponašanja pojedinca mogu biti viđeni kao „intrinzičke, funkcionalne komponente ... posmatrani iz personološke perspektive, kao

jedan aspekt ličnosti, oblici političke participacije pojedinca mogu biti dovedeni u vezu sa dubljim motivacionim, kognitivnim i konativnim karakteristikama“ (Levinson, 1958, str. 6). „Kultura su obrasci ponašanja, ali i obrasci za ponašanje“ (Kluckhohn, 1954, str. 967) i ta analogija je u slučaju političke kulture u potpunosti primenjiva.

2.3. Pojedinaac, grupa, nacija? Nosioци političke kulture

Kada se govori o političkoj kulturi, uglavnom se imaju u vidu veće skupine pojedinaca, manje ili veće grupe ljudi. Tako se govori o subjektivnim orijentacijama o politici u *jednoj zajednici* ili nekoj njenoj *potcelini*, o zajedničkim vrednostima, „deljenju“ određenih karakteristika, konsenzusu, raširenosti itd, što sve implicira interpersonalni ili grupni karakter političke kulture. Politička kultura je za većinu autora svojstvo kolektiva – nacije, klase, etničke zajednice, formalne organizacije, partije ili bilo koje druge formalne ili neformalne grupe (npr. Almond & Verba, 1963; Brown, 1979; Duch & Gibson, 1992; Pammet & Whittington, 1976; Wilson, 1991).

Uobičajeno se, međutim, u analizi političke kulture ispituju pojedinci (anketnim istraživanjima na reprezentativnim uzorcima), a do ovog „kolektivnog karaktera“ političke kulture dolazi se agregacijom individualnih karakteristika, jer „kao što se nacije mogu okarakterisati prema godišnjoj količini padavina ili rezervama nafte, mogu biti okarakterisane i prema distribuciji crta ličnosti njihovih građana“ (Hofstede & McCrae, 2004, str. 66). Tako se (politička) kultura u izvesnom smislu posmatra kao suma pojedinaca, „specifična distribucija obrazaca orijentacija prema političkim objektima među njenim članovima“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13), što je gledište koje je po mnogima sporno.

Za neke autore je pristup političkoj kulturi kao individualnoj crti ili dimenziji ličnosti krajnje problematičan jer „pojedinci imaju uverenja, vrednosti i stavove, ali nemaju kulturu“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 129); takav pristup je u izvesnom smislu tautologija – poznata situacija izjednačavanja kulture i (modalne) ličnosti i objašnjavanja kulture samom sobom. Za druge je pak (politička) kultura u svojoj prirodi „supra“ fenomen, pa njen analitički status nije direktno izvodiv iz svojstava individua ili agregacije orijentacija (Fiske, 2002; Lehman, 1972; Tucker, 1973), dok, s druge strane, može biti analizirana ne uzimajući u obzir pojedinca. Treći opet smatraju da se posmatranjem političke kulture kao agregata praktično onemogućava objašnjenje varijacije unutar neke zajednice jer po definiciji sve podgrupe unutar zajednice učestvuju u kulturi (Elkins & Simeon, 1979), što vodi diskutabilnoj pretpostavci da svaki član društva ima

jednak udeo u određivanju dominantnih kulturnih obrazaca ili da su im sve grupe podložne u istom stepenu (Lehman, 1972), a ni jedno ni drugo uglavnom nije slučaj.

Ono što navedeni kritičari zapravo žele reći jeste da kultura nije karakteristika pojedinca te se ispitivanjem (bilo kog broja) pojedinaca ne može ni analizirati. Deo prigovora ovom svojevrsnom subjektivističko-individualističkom pristupu analizi političke kulture je opravdan. Svakako da je kultura „više no što ijedno ljudsko biće može zahvatiti“ (Herskovic, 1971, str. 59) – niko ne zna sve o svojoj kulturi akumuliranoj kroz vekove – i da je kultura, u izvesnom smislu, deo sredine pojedinca, deo okoline koju stvara čovek (Herskovic, 1971; Elkins & Simeon, 1979).

Jasno je, takođe, da kada se neko pomera sa analize pojedinaca na analizu kolektiva dolazi do svojevrsne promene perspektive: „individualna *iskustva* postaju kolektivna *istorija*; individualno *mišljenje* postaje kolektivno *kreiranje politike*; individualno *biranje* postaju *kolektivni izbori*; individualna *samoaktuelizacija* postaje *slobodno društvo*; individualna *samodisciplina* postaje *društvena kontrola i red*; individualna *savest* postaju kolektivne *moralne norme*“ (Lane, 1973, str. 87, podvlačenja u originalu). Pojedini autori prave razlike između analognih konstrukata na individualnom i kolektivnom nivou, u konceptualnom i operacionalom smislu, na primer suprotstavljajući alocentrizam i idiocentrizam pojedinca kao pandan individualizma nasuprot kolektivizmu na kolektivnom nivou (Triandis et al., 1988). Sa razvojem kros-kulturnih istraživanja postala je jasna opasnost od individualističke ili ekološke pogreške (Inglehart & Welzel, 2003; Seligson, 2002) – neopravdanog zaključivanja o pojedincima na osnovu podataka dobijenih na grupama ili društvima u celini i obrnuto, jer odnosi i veze identifikovani na jednom, ne moraju biti prisutni i na drugom nivou, naprotiv.

Međutim, takođe je jasno da bez pojedinaca nema kulture jer oni internalizacijom kulturnih uverenja, normi i oblika ponašanja postaju njeni nosioci, ma koliko subjektivna, selektivna ili „privatna varijanta uopštene kulture“ (Kluckhohn, 1954, str. 922) to bila. Šta pojedinac oseća ili misli prema simbolima, institucijama, pravilima koja čine politički poredak društva, veze između pojedinca i političkih objekata, njihov uticaj na ponašanje – jednom rečju psihološka dimenzija političkog života pojedinca – čini individualnu, bazično psihološku prirodu političke kulture (Rosebaum, 1975; Whitefield, 2005), upravo onaj subjektivni aspekt političke kulture koji je u fokusu ove studije.

Može se, takođe, diskutovati o adekvatnosti pojma političke kulture kao opisa celine, geštalta političkih orijentacija pojedinca, s obzirom na njegovu obremenjenost „kolektivističkom“ konotacijom ili o tome da li

bi trebalo praviti i terminološke razlike u razmatranjima političkih orijentacija pojedinca, kao jednog, i kolektivnih orijentacija velikih skupina građana prema osnovnim elementima njihovog političkog sistema (distribucija, obrasci, integrisanost orijentacija itd.), kao drugog nivoa političke kulture. Ali i u jednom i u drugom slučaju nosioci političke kulture jesu pojedinci, bez obzira da li su jedinica analize individue, grupe ili društva (kao agregati pojedinaca) u celini.

Ukoliko bi politička kultura zaista bila *jedino* agregatni fenomen, time bi zapravo zadobila prividno, pa i prisilno homogeni karakter. Ne samo da to implicira univerzalnost norme individualizma (Fuchs, 2007) – jednaki doprinos svakog pojedinca ukupnoj „sumi“ političke kulture i zatvaranje očiju pred često suštinskim razlikama u političkoj kulturi građana i političkih elita (Kavanagh, 1972; Pye, 1965; Rosenbaum, 1975), nego i previda činjenicu da bez konflikta i sukoba interesa, tj. unutar-nacionalnih podela po raznim osnovama, praktično nema ni politike.

Politička kultura je sve samo ne homogena pojava i do tog zaključka se lako dolazi i površnim uvidom u empirijska istraživanja. Da navedemo samo one koji se tiču polnih i socio-ekonomskih raslojavanja u tom smislu. Veoma čest i retko osporavan nalaz ukazuje na to da je politika u suštini „muški posao“. Muškarci više znaju o politici (Delli Carpini & Keeter, 1991; 1996; Gronlund & Milner, 2006; Jennings, 1996; Mondak & Anderson, 2004; Kaid et al., 2007), viši su im nivoi političkog interesovanja (Kaid et al., 2007), a i politički su aktivniji (Lipset et al., 1954; Lipset, 1969; Verba et al., 1995). Ovakav obrazac reprodukuje se i u populaciji mladih (Jennings & Niemi, 1981; Niemi & Chapman, 1998; Sigel & Hoskin, 1981; Torney et al., 1975; Torney-Purta et al., 2001).

Slično, viši socioekonomski status povezan je s višim nivoima političkog znanja i konceptualizacije (Campbell et al., 1960; Delli Carpini & Keeter, 1991; 1996; Gronlund & Milner, 2006; Jennings, 1996; Jerit et al., 2006; Kaid et al., 2007; Lambert et al., 1988), kao i stepenom političkog interesovanja (Almond & Verba, 1963/1989; Kaid et al., 2007; Topf, 1989). Obrazovaniji i boljestojeći slojevi unutar društva intenzivnije učestvuju u raznim oblicima političke participacije (Almond & Verba, 1963/1989; Conway, 1990; Nie et al., 1969a; 1969b; Lipset et al., 1954; Lipset, 1969; Verba et al., 1979; Verba et al., 1995). „Ekonomski i društveno dobrostojeći dominiraju politikom“ (Verba et al. 1979, str. 2), jer im za to na raspolaganju stoji više resursa koji su ključni za participaciju – vreme, novac i građanske veštine.

Ako je funkcija političke kulture da determiniše političku strukturu, kako se to često pretpostavlja (Almond & Verba, 1963; Inglehart & Welzel, 2005; Pye, 1965), onda se čini da tom uticaju pojedini segmenti unutar

društva disproporcionalno doprinose, što je jednako empirijska činjenica koliko i teorijski i praktični problem analize. Ako bi već trebalo o političkoj kulturi govoriti u kolektivističkim terminima, verovatno je daleko adekvatnije govoriti o agregatima supkultura, nego o „celoj“ kulturi (Kavanagh, 1972), odnosno više pažnje obratiti na supkulture i mikro nivo – koju vrstu orijentacija imaju koji ljudi prema kojim političkim objektima.

2.4. Određenje pojma političke kulture: jedno moguće viđenje

Diskusija na prethodnim stranama za cilj je imala da ukaže na svu kompleksnost pojma političke kulture. Kada su u pitanju tako neodređeni, opšti i složeni fenomeni u vezi s kojim postoje neka fundamentalna neslaganja, svojevrsno ograničavanje i omeđavanje njegovog značenja je, čini se, nužno. Za potrebe ove studije, kao što je već više puta naglašeno, polazi se od subjektivnog ili bazično psihološkog aspekta političke kulture. Pojam političke kulture je u skladu s tim shvaćen kao *sveukupnost političkih i politički relevantnih orijentacija i oblika ponašanja članova jedne političke zajednice*. Ovo naizgled jednostavno određenje u sebi supsumira najvažnije elemente diskusije na prethodnim stranama, pa je svakako potrebno njegovo dodatno pojašnjenje i razrada.

Politička kultura je dakle:

a) *Sveukupnost ...*

Kad se kaže da se politička kultura odnosi *sveukupnost* orijentacija to bi trebalo razumeti u jednom specifičnom smislu. To, najpre, znači da se u obzir uzimaju orijentacije različite po svojoj prirodi, sadržaju, pa i konceptualnom statusu. Namesto uobičajenih razlikovanja empirijskih referenata političke kulture (npr. vrednosti, stavova i uverenja), ovde se polazi od nešto drugačijeg kriterijuma klasifikacije orijentacija koja je više u skladu s uobičajenim razlikovanjem kognitivnog, afektivnog i konativnog u ljudskom funkcionisanju. U skladu s tim biće debatovano o pet komponenti političke kulture: kognitivnoj, afektivnoj, motivacionoj, vrednosno/evaluativnoj i ponašajnoj. Termin „komponenta“ ovde se upotrebljava samo uslovno. Pod njim se ne podrazumevaju različiti aspekti ili elementi integrisanog i koherentnog sistema (barem ne *a priori*), već je u pitanju samo zbirni naziv za niz fenomena, u ovom konkretnom slučaju grupu orijentacija za koje ima smisla pretpostavka izvesne konceptualne srodnosti.

Da bi demokratija adekvatno funkcionisala, birači moraju imati dovoljno znanja o političkom sistemu i političkim akterima kako bi mogli doneti razumnu i adekvatnu odluku, pa je znanje o „ljudima, institucijama, procesima i suštini nacionalne politike ... nužan, ako ne i dovoljan preduslov efektivne demokratije“ (Delli Carpini & Keeter, 1991, str. 606). Sve brojniji nalazi o značaju političkog znanja za političko ponašanje pojedinca, naveli su pojedine autore na zaključak da je „političko znanje za demokratsku politiku ono što je novac za ekonomiju: to je valuta građanstva“ (Delli Carpini & Keeter, 1996, str. 8). „Stanje osećanja ili političkih emocija u jednoj zemlji je verovatno najvažniji test legitimiteta njenog političkog sistema“ (Almond & Verba, 1963, str. 62), te je u tom smislu veoma važno analizirati kvalitet i kvantitet afekata prema političkom sistemu i njegovim sastavnim delovima. Lojalnost prema sistemu, poverenje u njegove institucije, zadovoljstvo njihovim aktuelnim funkcionisanjem i postignućima – neki su od ključnih aspekata političke kulture sa stanovišta kvaliteta funkcionisanja političkog sistema i njegove stabilnosti. O značaju vrednosne komponente političke kulture ne treba trošiti previše reči i gotovo da se ne može pronaći stanovište koje u dominantnim vrednostima jedne zajednice ne vidi suštine političke kulture. Vrednosna komponenta pruža celokupnoj političkoj kulturi osećajni, doživljajni sadržaj; daje „specifičnu boju“ političkoj kulturi i čini je prepoznatljivom i među članovima unutar grupe i u odnosu na spoljašne grupe, tj. u percepciji drugih grupa koje sudeluju u političkom životu (videti i Pantić i Pavlović, 2009). Omogućava da se pripadnici društva poistovećuju sa jezgrom vrednosti u dotičnom društvu ili u nekoj užoj grupaciji. Vrednosna komponenta omogućava heterogenost integralne političke kulture i najviše je odgovorna za diverzitet na ovom polju, odnosno za pojavu različitih vrsta političke kulture. I njoj bliska motivaciona komponenta predstavlja važnu sastavnicu političke kulture. Motivi, kao načelna spremnost za političko ponašanje, važan su pokazatelj mobilizacionih potencijala unutar jedne zajednice, smeru i intenziteta potencijalnog angažovanja, kao i uopštene uključenosti u politiku i politički život. Interesovanje za poslove u javnoj sferi i spremnost da se nešto povodom toga učini, drugo je ime za „budno oko“ kritičke javnosti, a pasivno i nezainteresovano građanstvo ideal autoritarnih režima konzervativnog tipa (Lipset, 1969). U tom kontekstu, teorijsko-empirijske rasprave se sve više usmeravaju u pravcu analize stepena zainteresovanosti građana u demokratskom sistemu, dok se presudna važnost, barem minimalnog nivoa, političkog interesovanja ne dovodi u pitanje (Van Deth & Elff, 2004). Najzad, demokratija zavisi i jedino može biti razvijena kroz političku participaciju njenih građana koja leži „u srcu demokratije“ (Verba et al., 1995, str. 1). Svi navedeni elementi političke

kulture, posmatrano iz ugla sistema, „obezbeđuju koherentnost u funkcionisanju institucija i organizacija“ (Pye, 1965, str. 7).

Iz ugla pojedinca posmatrano, pet izdvojenih tipova orijentacija predstavljaju one psihološke karakteristike koje su jasno teorijski i empirijski povezane s fenomenom političke uključenosti u najopštijem smislu. Njihovo usvajanje i razvoj pomažu mu da na pravi način razume politički svet oko sebe, da prepozna sopstvene interese i da ih na odgovarajući način usmeri ka političkim objektima; da razvije mrežu lojalnosti, identifikacija i vezanosti, afektivnu mapu politike; da se internalizacijom temeljnih vrednosti na kojima je način vladavine zasnovan lakše adaptira na zahteve sistema; da kroz aktivnu participaciju bira, vrši uticaj i iznosi svoje mišljenje – jednom rečju, da se pozicionira u strukturi političkog sistema. Kognitivnim, afektivnim, motivacionim i vrednosnim skupom orijentacija se ujedno svakako ne iscrpljuju, ali dobrim delom pokrivaju političke i politički relevantne karakteristike ličnosti, onaj aspekt sveukupne ličnosti koji ima najveću relevantnost za političko ponašanje pojedinca; neki bi rekli politički karakter ili politički self pojedinca (Jennings & Niemi, 1974; Dawson & Prewitt, 1969) koji, u sadejstvu sa sredinskim pritiscima, ishoduje političkim ponašanjem.

Ovakvim određenjem staje se na stranu subjektivnih i strukturalnih, kao i onih gledišta prema kojima je političko ponašanje sastavni deo sadržaja političke kulture i njenih tzv. sveobuhvatih određenja. Kako se na ovaj način u obzir uzimaju orijentacije čija različita priroda znači različiti stepen stabilnosti, vremena formiranja, mehanizama, izvora, stepena „udaljenosti“ od političkih objekata i sl., time se ne samo opisuje celovitost odnosa prema politici (pa delom i tok političkog razvoja pojedinca), nego se i fenomen političke kulture posmatra u svojoj složenosti i višeslojnosti, a predmet analize postaje širok spektar političkih i politički relevantnih orijentacija.

S druge pak strane, isticanje sveukupnosti ne podrazumeva da su sadržaj političke kulture baš sve moguće orijentacije prema političkim objektima. Da li se nekome sviđa frizura predsednika, kvalitet muziciranja nekog ministra ili njegovo mišljenje o, recimo, tome da li bi bilo potrebno da se ofarba skupština, jesu orijentacije prema političkim objektima, ali ne bi same po sebi spadale u ono što će ubrzo biti opisano kao političke ili politički relevantne orijentacije.

Najzad, sveukupnost ništa ne govori o mogućim međusobnim odnosima orijentacija koje čine sadržaj političke kulture. Često se kada se određuje ili govori o političkoj kulturi govori o „skupu“ ili „sistemu“ orijentacija čime se, veoma često pogrešno, pretpostavljaju određene veze i međuzavisnost elemenata. Upravo iz tog razloga je i upotreba pojma

komponente samo uslovna. Kao što je većina ljudi sklona da iz informacije da je neko „tačan“, zaključi da mora biti i da je uredan i precizan – jedna crta povlači drugu, formirajući implicitnu teoriju ličnosti – tako su i pristupi analizi političke kulture pre implicitne i impresionističke predstave, nego pretpostavke utemeljene na empirijskim utvrđenim pravilnostima. Odnosi različitih komponenti jedan su od najvažnijih predmeta analize političke kulture i, s obzirom na svu kompleksnost i društveno-istorijsku relativnost fenomena političke kulture, nešto o čemu se može govoriti samo u konkretnom slučaju i samo nakon i na osnovu empirijskih provera.

Nesporno je da nekog sistema unutar orijentacija ima, barem donekle i barem ponekad. Gotovo da nema potrebe za konstatacijom da (veoma veliki broj) istraživanja upućuju na zaključke o međusobnoj povezanosti razlikovanih tipova orijentacija: motivacione i kognitivne, motivacione i ponašajne, kognitivne i ponašajne itd., što je prirodna posledica, da tako kažemo, i sadržajnog ili konceptualnog preklapanja. Građani koji su zainteresovaniji za politiku pre će biti politički aktivni (Voogt & Saris, 2003) i imaće više nivoa političkog znanja (Delli Carpini & Keeter, 1996; Feldman & Price, 2008; Prior, 2002; Sigel & Hoskin, 1981). Oni pak s višim nivoima političkog znanja češće učestvuju u različitim oblicima političkog ponašanja (Gronlund & Milner, 2006; Lassen, 2005; Neuman, 1986). Neke analize pokazuju da je tolerancija funkcija nivoa političkog znanja (Delli Carpini & Keeter, 1996), a da je odnos autoritarnosti i političkog znanja upravo obrnut (Peterson et al., 2002). Oni koji participiraju su tolerantniji, dok učestvovanje povratno deluje na uvećanje nivoa tolerancije (Peffley & Rohrschneider, 2003).

Međutim, istraživanja isto tako ukazuju da postoji ono što bi se moglo nazvati intrasubjektivnim neskladom, nekongruentnošću subjektivnih orijentacija. Ako bi trebalo odabrati jedan stav u vezi s kojim postoji većinsko slaganje u praktično bilo kojoj državi na svetu, onda je to najverovatnije pozitivan odnos prema demokratiji. To važi za islamska (Al-Brazaït, 2003) i bivša komunistička (Gibson, 1996; Klingemann et al., 2006; Mishler & Rose, 2002; Rose & Mishler, 1994), ali i za praktično sva druga društva za koja postoje podaci (Pavlović, 2007). Međutim, neke reči izazivaju pozitivne reakcije samo zato što su popularne ili politički korektne. Ljudi nisu demokrate samo zato što verbalizuju podršku demokratiji, kao što ni režimi koji sebe zove demokratskim to nisu po automatizmu; poznat je *Fragebogendemokraten* fenomen (Dalton, 1994, str. 479) ili, u slobodnom prevodu, fenomen javnomnjenjskog demokrate. Ali, kako ističe Fleron, „demokratija su i ponašanje i stavovi, ne samo mišljenje o njoj“ (Fleron, 1996, str. 270). Brojni nalazi upravo upućuju na to da građani više

podržavaju demokratske norme i principe kada su oni formulisani u opštim, apstraktnim terminima, ali ne i kada je u pitanju konkretna primena tih principa (Gibson et al., 1992; Gibson, 1996; McClosky, 1964; Pavlović, 2010; Peffley & Rohrschneider, 2003; Prothro & Grigg, 1960; Rosenbaum, 1975; Todosijević, 2008), što je primetno i na preadolescentnom i adolescentnom uzrastu (Wainryb et al., 1998).

Ovi i slični nalazi ukazuju da je analiza kongruentnosti orijentacija namesto unapred donete pretpostavke zapravo pažnje vredan istraživački problem, nešto u vezi s čim politička kultura može biti tipološki opisana, i nadasve heuristički plodna perspektiva.

b) ... *političkih i politički relevantnih orijentacija i oblika ponašanja...*

Više puta je istaknuto da sadržaj političke kulture jesu *orijentacije* čiji predmet jesu *politički objekti* u najširem smislu. Pojam orijentacije ili orijentisane akcije se u ovom radu koristi u uobičajenom smislu i predstavlja „uopštenu dispoziciju da se deluje na određeni način u skupu situacija“ (Eckstein, 1988: 790). S obzirom na dispozicioni karakter, stečenost, složenost i uticaj na ponašanje, pojam orijentacije je svakako veoma blizak sociopsihološkom pojmu stava. Po mišljenju nekih autora, upotreba termina orijentacija je veoma korisna u ove svrhe jer je u pitanju neutralan pojam, bez nepoželjnih ili nekompatibilnih konotacija ili denotacija i bez ukazivanja na neke dimenzije koje se pominju u nekim drugim pojmovima (poput konfiguracije, varijabilnosti, direkcije) (Kim, 1964), mada sve navedeno važi i za koncept stava.

Svaka orijentisana akcija usmerena je prema nekom objektu (u najopštijem smislu te reči). Ovde su razlikovane političke i političke relevantne orijentacije, sa naglaskom na atributu *političko*. Objekti takvih orijentacija su, dakle, politički objekti. Diferencijacija između političkih i drugih srodnih orijentacija, objekata ili ponašanja, međutim, nije nimalo laka, a ponekad nije ni moguća jer je granica političkog u društvenom nejasna i promenljiva, pa i sama zavisna od političke kulture (Thompson et al., 1990).

Olmond i Verba su razlikovali četiri klase političkih objekata (Almond & Verba, 1963): politički sistem u celini, *input* objekte (političke partije, interesne grupe i sl.), *output* objekte (npr. birokratske strukture ili drugi delovi države koji implementiraju politiku) i orijentacije prema sebi i drugima kao političkim subjektima. Ova kategorizacije političkih objekata je, čini se, dovoljno iscrpna da uključi sve važne kategorije političkih objekata. Na nju se često oslanjaju drugi autori koji, govoreći o političkim objektima, govore o političkoj kulturi (Fuchs, 2007; Kavanagh, 1972) ili političkim vrednostima (Halman, 2007).

Pojam politike u svom savremenom značenju ima tri ključne oblasti: vladavinu, interes i javnost (Samardžić, 1993). Vladavina je drugo ime za političku, legalnu moć oličenu u autoritetima koji donose obavezujuće odluke. Politika je, dalje, oblast interesnog delovanja i sukobljavanja interesa različitih društvenih grupa, što se u krajnjoj liniji tiče relacije društvo-država, uticaja na sadržaj i pravac državne politike, odnosno, raspodelu društvene moći u cilju što većeg obezbeđivanja interesa pojedinih društvenih grupa unutar društva. Politika se, najzad, tiče opštih i zajedničkih društvenih pitanja i problema, kolektivnog donošenja odluka i uopšteno svih onih aktivnosti koje se „po sadržaju odnose na poslove zajednice, ma kog nivoa ili dela zajednice se ticale, a po formi te aktivnosti se odvijaju u medijumu javnog, ma koji konkretan sadržaj one proizvodile“ (Samardžić, 1993, str. 883).

Orijentacije prema bilo kom od ova tri suštinska aspekta politike mogu se u skladu s tim smatrati političkim. Političke orijentacije se stoga odnose na znanja, osećanja, motive, preferencije i oblike ponašanja koji se tiču široke klase političkih objekata: ideja, institucija, interesnih grupa, pojedinaca, njihovih međusobnih odnosa, normi i pravila njihovog funkcionisanja. Poseban naglasak je, ipak, na prvoj oblasti politike, vladavini, tj. legalnim autoritetima.

U skladu s prethodnim određenjem političke kulture, ona, međutim, obuhvata i one orijentacije koje se ne odnose direktno na političke objekte, ali i one orijentacije koje za to mogu biti relevantne. Ova distinkcija bitna je iz više razloga. Najpre, predstavlja kriterijum selekcije pojedinačnih elemenata različitih komponenti. U slučaju nekih od izdvojenih komponenti, status političkog u njihovom određenju je nesporan. S druge pak strane reći da su vrednosti deo političke kulture automatski pokreće pitanje – koje vrednosti? Koncept vrednosti je, o čemu će ubrzo biti više reči, veoma složen, a vrste vrednosti i kriterijumi njihovog razlikovanja brojni (npr. Pantić, 1990b; 1998; Pantić i Pavlović, 2009). Neka od danas uticajnih modela vrednosti, poput onog koji zagovara Švarc (npr. Schwartz, 2007) imaju malo toga *a priori* političkog u sebi. Budući međutim da su vrednosti po definiciji imaju centralnu ulogu u psihičkoj dinamici pojedinca i da utiču na širok spektar drugih dispozicija i oblika ponašanja, između ostalog i ono političko, one su nesumnjivo politički *relevantne* dispozicije (van političkih vrednosti koje se direktnije tiču političkih objekata).

Ova distinkcije se verovatno jasnije ogleda u nekim debatama o političkom ponašanju. Prema jednom od klasičnih shvatanja, političku participaciju čine „oni legalni akti od strane građana koji su manje ili više direktno usmereni na uticaj ili selekciju vladinog osoblja i/ili akcija koje oni preduzimaju“ (Verba et al., 1979, str. 1). Ovakvo određenje, međutim,

isključuje neke važne oblike ponašanja koji su nesumnjivo politički po karakteru. Neka druga određenja koja pod političkom participacijom podrazumevaju, recimo, „one aktivnosti građana koji pokušavaju da utiču na strukture vlasti, na izbor autoriteta ili politika“ (Conway, 1990, str. 3–4) ili „sve otvorene i vidljive oblike političke aktivnosti“ (Sigel & Hoskin, 1981, str. 45) uzimaju u obzir sve političke i kvazipolitičke oblike ponašanja. Sadržaj političkog ponašanja nisu samo legalni/konvencionalni, aktivni i instrumentalni, već i nekonvencionalni, pasivniji i, uslovno rečeno, ekspresivno/ceremonijalni oblici ponašanja. Tako se političkom participacijom smatraju i poštovanje zakona i plaćanje poreza (Sigel & Hoskin, 1981), prisustvo političkim skupovima i razni drugi načini iskazivanja podrške političkoj ideji (Conway, 1990; Sigel & Hoskin, 1981), pa čak i obično praćenje političke kampanje putem medija (Beeghley, 1986; Conway, 1990). Ovakva gledišta imaju nesumnjivu važnost jer skreću pažnju na ne nužno instrumentalni karakter političkog ponašanja koje može biti posledica izražavanja određenih vrednosnih uverenja (Topf, 1989). Takođe, u obzir se uzimaju i oni oblici aktivnosti koji se često nazivaju nekonvencionalnim, a za koje nema mesta u pomenutim klasičnim određenjima. Time se priznaje i uvažava višedimenzionalni karakter političke participacije, ali i poboljšava validnost analize političkog ponašanja. Predmet analize postaju i oni oblici političkog ponašanja koji su po nekim sadržinsko-formalnim elementima bitno drugačiji. Nove forme su socijalno vidljivije, spontanije, manje institucionalno kontrolisane, naglo se javljaju, slabo su koordinisane, često direktne, bez reprezentacije (Topf, 1989). Drugačiji im je i trend promena tokom vremena – studije ukazuju da intenzitet konvencionalnih oblika aktivnosti opada, dok neki drugi indikatori političke participacije pokazuju drugačiju trajektoriju (Listhang & Gronflaten, 2007).

Ovime se menja i sam konceptualni status participacije. Za razliku od instrumentalnog shvatanja participacije koja, pre svega, podrazumeva učešće u nečemu, mešanje u proces donošenja odluka ili preraspodelu moći, participacija kao interakcija se zasniva na deljenju, reciprocitetu i komunikaciji među građanima jedne zajednice. Participacija je pre svega interakcija, ne prosto upražnjavanje legalnih prava i obaveza, već i afirmacija pripadnosti, učešće u direktnom donošenju odluka, a ne uticaj na one koji odluke donose (Scaff, 1975; Teorell, 2006). Ovime se i polje političkog proširuje.

Ova granica političkog i socijalnog verovatno je najporoznija u vezi s jednim oblikom ponašanja – organizacionim članstvom, onim što se u našoj literaturi uglavnom naziva(lo) formalnim aktivizmom (Kuzmanović, 1990a; Mihailović, 1987). Organizaciono članstvo je, pojednostavljeno rečeno, veliki politički resurs. Članove raznih udruženja karakterišu viši

nivoi političkog interesovanja i političkog znanja (Verba et al., 1995), dok participacija u nepolitičkoj sferi vodi političkoj participaciji, što je veliki broj danas već klasičnih studija potvrdio (Almond & Verba, 1989; Nie et al., 1969a; 1969b; Putnam, 1993; Verba et al., 1979). „Član je, za razliku od nečlana, čini se bliži onome što zovemo demokratski građanin“ (Almond & Verba, 1963, str. 256); ako je pritom organizacija političkog karaktera i ako je pojedinac u njoj aktivan član – korist je još veća. Ali bilo kakvo članstvo, čak i pasivno u nepolitičkoj organizaciji, ima relevantnost za političko ponašanje. Glavni razlog za to jeste veoma podsticajna sredina za sticanje i razvoj određenih građanskih veština, pre svega osećaja političke efikasnosti, koju organizacioni kontekst stvara (Almond & Verba, 1963; Nie et al., 1969a; 1969b; Verba et al., 1995). Udruženja građana su, prema nekim gledištima, „glavne škole demokratije jednog društva“ (Roßteutscher, 2002, str. 514), dok je „dobra vladavina ... nusproizvod pevačkih društava i fudbalskih udruženja“ (Putnam, 1993, str. 176).

Ono što bi goreizneta diskusija trebalo da ilustruje jeste da bi se fokusiranjem samo na političke orijentacije sadržaj političke kulture neopravdano suzio i nepotpuno opisao. Mnogo je i drugih primera koji to dodatno potvrđuju. Recimo, uopšten odnos prema autoritetu ili interpersonalno poverenje nisu po svojoj prirodi političke orijentacije, ali je važnost ovih i ovakvih karakteristika za odnos pojedinca prema svetu politike nesporna. Ne samo da bi se njihovim zanemarivanjem iz razmatranja izbacio veliki broj relevantnih karakteristika pojedinca, već razlikovanje političkih i politički relevantnih orijentacija znači da se u obzir uzimaju kako efekti direktne, tako i ishodi indirektno političke socijalizacije, o kojima će ubrzo biti više reči. Relevantan, ne i direktno politički karakter ovih orijentacija, upravo je posledica njihovog sticanja u nepolitičkom kontekstu s kog bivaju preneti na sferu politike.

Maks Veber je politiku definisao kao „vođenje ili uticaj na vođenje neke političke organizacije“ (Veber, 2006, str. 6), tj. težnju za sudjelovanjem u moći ili utjecajem na njenu raspodelu. Ako krenemo tim putem, taj uticaj može se ostvariti što direktno, što indirektno, pa u promišljanjima o političkoj kulturi onda svakako ima mesta i za političke i za politički relevantne orijentacije.

v) ... *članova jedne političke zajednice.*

Dileme u vezi s individualnim i kolektivnim karakterom političke kulture su ranije već istaknute. Ovom odrednicom želi se dodatno naglasiti nešto što je možda samo po sebi jasno, ali je važno da bude eksplicitno elaborirano. Često se, kada se govori o agregatnom karakteru političke kulture, upotrebljava pojam „nacija“. Stoga je važno istaći da se politička

kultura ovde tretira kao stvar zajednice kao političke, a ne kao etničke kategorije; u izvesnom smislu je supraetnička kategorija, jedan od činilaca koji povezuje i drži na okupu različite etničke grupe koje unutar svake države postoje (Smit, 1998), a koje, usput, mogu karakteristi distinktivni obrasci političke kulture. Isticanjem da su u pitanju pripadnici jedne određene političke zajednice jednostavno se želi reći da pojedince koji su predmet analize karakterišu zajedničke institucije, ograničena (istorijska) teritorija, zakonska i građanska prava koja garantuju pravno-političku jednakost njenih pripadnika. Drugim rečima, isti skup političkih objekata ka kojima su orijentacije koje su predmet ove analize usmerene.

Ovo naravno ne znači da o političkoj kulturi ima smisla govoriti samo kao o agregatnom fenomenu, kolektivnom, grupnom ili atributu pripadnika političke zajednice u celini. Po strani se stavljaju shvatanja prema kojima je koncept političke kulture „jedino smislen i koristan ukoliko se može posmatrati kao svojstvo grupe“ (Whitefield, 2005, str. 3). Fokus ovog rada jeste na distribucija orijentacija unutar jedne političke zajednice, na pluralitetu tipova i multimodalnosti.

2.5. Još jednom, šta (ni) je politička kultura: odnos političke kulture i drugih relevantnih pojmova

Pored svih ranije navedenih nesaglasnosti u vezi s pojmom političke kulture, dodatnu (možda i najveću) teškoću predstavlja činjenica da postoje drugi pojmovi sa sličnim sadržinsko-formalnim karakteristikama. Kako je već navedeno, među mnoštvom drugih imena ili sinonima za fenomen političke kulture, koriste se i oni koji se po definiciji odnose na deo ili celinu semantičkog polja koje bi trebalo da distinktivno bude rezervisano za pojam političke kulture. Pojmovi javnog mnjenja, ideologije, nacionalnog karaktera, pa i vrednosnih orijentacija, najčešće su sinonimno, pa i alternativno korišćeni pojmovi za sadržaje koje bi politička kultura trebalo da obuhvata i objedinjuje. Ako ne bi bilo u pitanju samo delimično, već potpuno preklapanje značenja, pojam političke kulture bio bi samo još jedno novo ime za istu stvar, samim tim, nepotreban i nekoristan. Nemogućnost međusobnog razlikovanja pojmova prema nekim relevantnim kriterijumima ukazuje na terminološku redundantnost i neopravdanost njihove upotrebe u istraživačke svrhe.

Međusobni odnosi navedenih pojmova zavise prvenstveno od toga kako se svaki od navedenih pojmova definiše, kako se razume njegova priroda, sadržaj i funkcija. S obzirom da u vezi s tim postoje ništa manja neslaganja, bez detaljnijeg ulaženja u raspravu o prirodi ideologije,

javnog mnjenja, vrednosti i nacionalnog karaktera, ovde će samo kratko biti ukazano na njihove sličnosti i razlike s pojmom političke kulture i to prema onim kriterijumima koji su sa stanovišta ovog rada od posebne važnosti, sve u cilju otklanjanja terminoloških nejasnoća i ukazivanja na distinktivan konceptualni status političke kulture.

2.5.1. Politička kultura i javno mnjenje

Granica između *vox populi* jedne (političke) zajednice i njene političke kulture je zamagljena i nejasna i uglavnom pre moguća na teorijskom, nego na empirijskom planu. I javno mnjenje i politička kultura imaju svoje nosioce, tj. ne postoje nezavisno od ljudi kao neki nadindividualni entiteti, naprotiv – odnose se na karakteristike većeg ili velikog broja ljudi, određene socijalne grupe ili zajednice svih građana. Oba imaju i (slične) individualne i socijalne funkcije (adaptacija, usmeravanje ponašanja, podsticanje kohezije), kao i mobilizacioni potencijal. Složene su strukture i izgrađeni od sličnog „građivnog“ materijala u vidu stavovskih dispozicija razvijenih socijalnom interakcijom (Mihailović, 1998; Pantić, 1994; 2007a; 2007b; 2009; Patrick, 1984). Slične su im i „tegobe“: na desetine određenja, metodološke nejasnoće, (ne)homogenost kao empirijski kriterijum validacije, nejednaka važnost svih segmenata populacije itd.

Postoje, međutim, bitne i brojne razlike između ova dva pojma. Politička kultura je šira, obuhvatnija, složenija kategorija, samim tim dugotrajnija i stabilnija – obuhvata opšte tendencije, generalne modele i fundamentalne, bazične orijentacije (Mihailović, 1998; Pantić, 2007b; Patrick, 1984). Javno mnjenje je konkretnije i specifičnije, zahvata površna, aktuelna zbivanja. Stoga je promenljivo, nestabilno, povodljivo i podložno manipulaciji. Za političku kulturu se „više vezuje trajnost, a za javno mnjenje – dinamika“ (Mihailović, 1998, str. 120).

Javno mnjenje se odnosi na manje precizna, nekoherentna i nekonzistentna mišljenja, dok se u slučaju političke kulture govori o znanju, političkoj sofisticiranosti, ideološkoj konzistentnosti.

Suština političke kulture, za razliku od javnog mnjenja, nije slagane oko nekih tema, već zajednički okvir percepcije pravila političke igre, prava i obaveza građana (Patrick, 1984). Javno mnjenje je upravo „za“ ili „protiv“, „da“ ili „ne“ fenomen, difuzna mišljenja o spornim temama (Mihailović, 1998; Pantić, 1994; 2007a; 2007b).

Ukratko, „javno mnjenje je relativno labilno i nestalno, reaktivno, specifično, ispoljava se kao dimenzija ‘pro et contra’ u vezi s nekim kontroverznim pitanjem, manje je važno za koncept ljudske prirode, uvek je instrumentalno, pretežno je kvantitativno, strukturisano je horizontalno,

kraćeg je životnog ciklusa, ishod je egzogenih faktora i delotvorno je gotovo isključivo kad je većinsko“ (Pantić i Pavlović, 2007, str. 140). Dok su, s jedne strane, u pitanju opštije, složene i relativno stabilne orijentacije prema nekim fundamentalnim pitanjima političkog organizovanja zajedničkog života, javno mnjenje se više odnosi na trenutno raspoloženje građana jedne zajednice u vezi s „vrućim“ političkim ili nepolitičkim temama.

2.5.2. Politička kultura i vrednosne orijentacije

Diskutujući o odnosu političke kulture i vrednosti, Pantić navodi pet mogućih situacija (Pantić, 1998). Prvi slučaj predstavlja situacija u kojoj se vrednosti i politička kultura posmatraju kao dva potpuno odvojena i nezavisna pojma (slikovito rečeno, dva kruga koja se ne preklapaju). Ovo je više teoretski, nego odnos koji postoji u realnosti jer bi retko ko osporavao gledište po kome su vrednosti nezaobilazan, verovatno i najvažniji, deo političke kulture.

Drugi slučaj – potpuno preklapanje ova dva pojma – vredi spomenuti jedino kao hipotetsku mogućnost, iako se i danas mogu čuti gledišta prema kojima se politička kultura izjednačava s vrednostima. Najdalje je u tom pogledu svakako otišao Inglehart koji vrednosti samoizražavanja (Inglehart & Welzel, 2005), kasnije i tzv. emancipativne vrednosti (Welzel & Inglehart, 2009; Welzel, 2013), praktično izjednačava s političkom kulturom (istina više implicitno, nego eksplicitno). No, takav pristup ima brojne slabosti (Pavlović, 2009a; 2009b).

Moguće je, potom, da je odnos ova dva pojma odnos opšteg i posebnog i to u jednom od dva smisla – politička kultura kao posebna grupa vrednosti, ali i vrednosti kao poseban aspekt političke kulture. U oba slučaja se može uputiti ista zamerka – političku kulturu jedne zajednice ne čine samo (političke) vrednosti. Podvođenje političke kulture pod opštiji pojam vrednosti dovelo bi do nužnog suženja značenja pojma političke kulture (jer bi se on sveo isključivo na vrednosti). Posmatranje pojma političke kulture kao opštijeg vodi, s druge strane, raznim ograničavanjima značenja pojma vrednosti u pogledu njegove opštosti, oblika i oblasti ispoljavanja, jer ih svodi na jedan ograničen skup vrednosnih orijentacija koje imaju relevantnost za jedan specifičan aspekt ukupnog društvenog ponašanja pojedinca. Često se gube iz vida neke, u ovom kontekstu, korisne distinkcije različitih vrsta vrednosti. Dok su za sadržaj političke kulture svakako relevantne opšte kulturne vrednosti ili onaj tip vrednosti koji bi mogao biti nazvan institucionalnim (ideološkim, prosistemskim), pojam ličnih vrednosti najvećim delom izlazi iz okvira problematike političke kulture.

U tom smislu je posmatranje odnosa vrednosti i političke kulture kao dva kruga koja se delimično preklapaju verovatno najadekvatnije. Preklapanje je u onoj oblasti vrednosnog univerzuma koji uključuje one političke ili politički relevantne vrednosne orijentacije, odnosno, u onom aspektu političke kulture koji se uobičajeno opisuje kao njena evaluativna ili vrednosna komponenta.

2.5.3. Politička kultura i ideologija

Ideologija je nezaobilazni činilac političke aktivnosti koja je „po pravilu manje ili više udružena s ideološkom svešću“ (Đorđević, 1974, str. 327). Ako se uz to odredi kao „obrazac ideja i uverenja koje su povezane s državom i vladavinom“ (Macridis, 1961, str. 50) – što je zapravo jedan od uobičajenih načina definisanja političke kulture – postaju razumljiva gledišta po kojima posle pojma ideologije ne ostaje nikakav višak značenja koji bi pojam političke kulture učinio potrebnim (Patrick, 1984)¹.

Slično pojmu političke kulture i ideologija je često bila korišćena „kao ćebe pod kojim se skrivaju društveni fenomeni, a ne sredstvo kojim bi ih trebalo objasniti“ (Minar, 1961, str. 319). Njeno značenje je pre podrazumevano nego analizirano, te se koristila i koristi se na mnogo različitih načina. Neki od uobičajenih načina upotrebe pojma ideologije jasno ukazuju da dva pojma imaju neke nesumnjive sličnosti.

I ideologija, kao i politička kultura, jeste opšta kategorija kojom se opisuje sveukupnost uverenja i njihova široka primenljivost (Campbell et al., 1960; Merelman, 1969; Patrick, 1984; Rot, 1994). Predstavlja „obuhvatnu strukturu stavova“ (Campbell et al., 1960, str. 192) koja u sebi supsumira sadržaje širokog obima i raznovrsnosti. I ideologija se (mada verovatno ređe od političke kulture) uglavnom izjednačava sa „stavovima i pogledom na svet jedne klase, sloja, profesije ili većeg odnosno manjeg dela društva“ (Đorđević, 1974, str. 327). Drugim rečima, agregatna je (deljena, zajednička) karakteristika, mišljenje specifično prema lokusu (Minar, 1961; Merelman, 1969; Zvonarević, 1976). Najzad, i srodnost ličnih i socijalnih funkcija dodirna je tačka dva pojma. Ideologija ima važne funkcije u psihološkoj ekonomiji pojedinca i njegovom odnosu prema društvenom svetu. Važan je činilac političkog ponašanja – organizuje političke informacije, daje smisao političkom životu, olakšava i podstiče mobilizaciju, daje smernice za akciju, smisao angažovanja (Campbell et al.,

1 Svakako da se pojam ideologije ne iscrpljuje pojmom *političke* ideologije i da postoje barem dve osnovne vrste ideologija, političke i religijsko-crkvene, ali se, kada se u ovom kontekstu govori o ideologiji, misli na one političke koje su sa stanovišta ovog rada daleko relevantnije.

1960; Mullins, 1972; Rot, 1994). S druge strane, ideologija pomaže održanje društvene strukture dajući joj simboličku interpretaciju i tumačenje organizacije svih relevantnih aktera (Minar, 1961).

Međutim, najvažnija karakteristika ideologije jeste i ono što se najčešće ističe kao njena *differentia specifica* u odnosu na pojam političke kulture. Praktično bez izuzetka, kada se govori o ideologiji podrazumeva se specifična struktura uverenja koja je čine. Ideologija nije neki nasumičan skup ideja, stavova i osećanja o politici, naprotiv. Pojam se odnosi na „sistem uverenja koja su elaborirana, integrisana i koherentna“ (Bell, 1960, str. 369), dakle, skup međusobno organizovanih i povezanih elemenata, uglavnom strukturiranih oko nekog apstraktnog koncepta (Merelman, 1969; Mullins, 1972; Neuman, 1981; Putnam, 1971). Ideologija nije, da tako kažemo, vežba iz silogizma, ali je u pitanju „logički koherentan sistem simbola“ (Mullins, 1972, str. 510) koji karakteriše deduktivna konzistentnost – zaključci se izvode u skladu s pravilima logičkog rezonovanja jer ideološke preskripcije ne mogu proizvoditi logičke apsurdne niti kršiti zakone logike (Merelman, 1969; Mullins, 1972). Pojam političke kulture, s druge strane, tiče se orijentacija čija je povezanost stvar stepena i verovatnoće, a ne logičkih nužnosti. Građanska politička kultura o kojoj govori klasična studija Olmonda i Verbe upravo je mešavina nesaglasnih, suprotstavljenih, pa i nepomirljivih elemenata. Ranije je već ukazano i na neke druge nesaglasnosti različitih političkih orijentacija.

Vredi se osvrnuti i na još jedan način upotrebe pojma ideologije koji ima izvesnu relevantnost sa stanovišta predmeta ovog rada. Reći da neko deluje ideološki često znači da deluje u skladu s koherentnim, konzistentnim i organizovanim sistemom uverenja, ali i da je vođen sistemom koji je zatvoren, rigidan, otporan na promenu i rezistentan na nove informacije. Drugim rečima, „nije to u šta neko veruje ono što je toliko bitno, već to kako veruje“ (Rokeach, 1960, str. 6). Ideološki dogmatizam može biti doveden u vezu s bilo kojom ideologijom, nezavisno od njenog sadržaja, i ukazuje na čestu, mada ne nužnu, netolerantnost i hostilnost prema odstupanjima od skupa konačnih istina i/ili neistomišljenicima i s tim nužno povezanu afektivnu nabijenost sadržaja ideologije (koja je delom posledica i njenih važnih funkcija za pojedinca). Ako je ideologija pre svega (negativno konotiran) način mišljenja, postavlja se pitanje šta se dešava kada oficijelna ideologija promovise otvorenost, toleranciju, konsenzus, jedinstvo u razlikama? Prema nekim gledištima, liberalna demokratija može se smatrati ideologijom (McClosky, 1964), pa je otvoreno pitanje ima li tu mesta za ideološki dogmatizam i upotrebu pojma ideologije u tom smislu.

2.5.4. Politička kultura i nacionalni karakter

Da nevolja po istraživača bude veća, postoji još jedan pojam čije je terminološko-analitičko razlikovanje od pojma političke kulture verovatno najteže, jer je politička kultura po mnogo čemu veoma blizak „srodnik“, a moglo bi se reći i „naslednik“ pojma nacionalnog karaktera.

Izvorna i najuticajnije koncepcije političke kulture praktično je zasnovana na antropološkoj kultura-ličnost školi, koja je pojam nacionalnog karaktera i izrodila (Almond, 1980; 1993). Većina autora unutar ovog pristupa složila bi se s nekoliko osnovnih teza poput toga da je celokupno ponašanje odraslog kulturno uslovljeno i strukturisano, kao i iskustva u ranom detinjstvu koja imaju dugoročne posledice na ličnost odraslog, dok karakteristike odraslih dominantne u zajednici imaju uticaj na njevu kulturu, institucije, obrasce društvene promene i oblike psihopatologije (Bender, 1967; LaVine, 2001). Srodnost ovih postavki i kulturološkog pristupa političkoj kulturi ne treba posebno i dodatno naglašavati. Pored toga, određenja političke kulture tretiraju je kao što je pojam kulture bio tretiran u delima antropologa pristalica ove škole mišljenja – preko njenog otelotvorenja u ličnostima njenih nosilaca i kao nešto što se manifestuje u stavovima, vrednostima, mišljenjima i osećanjima nosilaca kulture (Patrick, 1984).

Uopšteno rečeno, moguće je razlikovati dva osnovna pristupa analizi nacionalnog karaktera. Jedna grupa autora pod pojmom nacionalnog karaktera, socijalne ili modalne ličnosti u obzir uzima aktuelne, realno postojeće strukture, „relativno trajne karakteristike ličnosti i obrasce koji su modalni među odraslim članovima društva“ (Inkeles & Levinson, 1954, str. 983). S druge pak strane, pojmovi poput Fromovog društvenog karaktera koji se odnose samo na „izvesne odabrane osobine, suštinsko jezgro karakterne strukture većine članova jedna grupe, koje se razvilo kao posledica osnovnih iskustava i oblika života zajedničkih toj grupi“ (From, 1989, str. 195) u igru uvode kriterijum društvene podobnosti ili sistemskih zahteva. Ako je društveni karakter „prilagođen objektivnim zadacima koje u tom društvu pojedinac mora da izvrši, način na koji se ljudske snage uobličuju pretvara ih u proizvodne snage neophodne za funkcionisanje tog društva“ (From, 1989, str. 199). Ovo je danas poznato kao ranije opisana teza o nužnosti kongruencije kulture i strukture, odnos idealnog i realnog, oficijelnog i stvarnog, *treba i jeste* – što je jedna od ključnih tema i u analizi političke kulture. Neki autori upravo razlikuju skup zahteva, normi, i institucija s jedne (nacionalni karakter u objektivnom smislu) i modalnu ličnost (nacionalni karakter u subjektivnom smislu), s druge strane (Nett, 1958).

U tom kontekstu, pišući o sistemu pretpostavki na kojima je pristup analizi nacionalnog karaktera zasnovan, Inkeles (Inkeles, 1997) navodi

pet pretpostavki: (1) svaki socijalni sistem zavisi od prisustva određenih psihičkih karakteristika kod onih koji su na određenim statusnim pozicijama, od najopštije spremnosti da se konformira određenim normama, do krajnje specifičnih zahteva; (2) svaki tip sociokulturnog sistema će ohrabrivati i održavati određeni tip ličnosti sistemskog tipa, zahtevan od sistema; promene u sociokulturnom sistemu moraju biti udružene sa promenama u modalnim obrascima ličnosti u relevantnoj populaciji; (3) u svakom sistemu će postojati neka sistematska diversifikacija tipova ličnosti (npr. prema polu ili uzrastu); (4) promene u sociokulturnom sistemima su češće, brže i ekstenzivnije nego promene u modalnim obrascima ličnosti; (5) dugoročna međusobna adaptacija sociokulturnog sistema i ličnosti pretpostavlja ili relevantno dugoročno planiranje socijalizacije mladih ili efektivnu i ekstenzivnu (re)socijalizaciju odraslih kako bi se ugradili novi tipovi ličnosti u kratkom roku.

Ako bi se ove pretpostavke sažeto „prevele“ na terminologiju korišćenu u ovom radu, reklo bi se da se ovde govori o (1) zavisnosti političkog sistema od odgovarajuće političke kulture, (2) kompatibilnim parovima političke kulture i političke strukture, (3) (ne)homogenosti političke kulture, (4) njenoj mogućnosti promene pod izmenjenim institucionalnim okolnostima i (5) mehanizmu promene putem (re)socijalizacije, upravo o onim temama o kojima je već ili će ubrzo biti opširno diskutovano. Štaviše, isti autor pola veka ranije u klasičnoj studiji o nacionalnom karakteru (Inkeles & Levinson, 1954) govorio je o četiri tipa odnosa modalne ličnosti i zahteva socijalnog sistema. Jedan tip odnosa, institucionalno generisana nekongruencija, sa stanovišta tekuće diskusije od posebne je važnosti. Ona opisuje situaciju u kojoj preovlađujući nacionalni karakter nije u stanju da izađe u susret zahtevima novog sistema uloga, što je upravo ono što se, recimo, desilo nakon pada komunizma početkom devedesetih godina XX veka i što je i dalje predmet debate.

Granice dva pojma su tek zamagljene ako se ima u vidu da se pojam nacionalnog karaktera često svodi na dominantne vrednosti ili modalne klastere stavova (Smith, 1966; Terhune, 1970), da se odbacuju (s razlogom kritikovane) pretpostavke o homogenosti ličnosti unutar nacije ili postojanju dominantne ličnosti unutar nacije, već se nacionalni karakter posmatra kao distribucija psiholoških obrazaca unutar nacije koja pretpostavlja multimodalnost, pluralitet tipova ličnosti (Inkeles, 1997; Inkeles & Levinson, 1954; Terhune, 1970). Pojedini čak govore o nacionalnom političkom karakteru (Charlesworth, 1967).

Ako se imaju u vidu sva analitičko-strukturno-sadržinska svojstva dva pojma, moglo bi se reći da postoje tri osnovne razlike između njih. Jedna je krajnje specifična i tiče se veoma problematične koncepcije nacionalnog karaktera kao biološke kategorije zbog koje je ovaj pojam i došao

na loš glas sredinom XX veka, a koja se, kako stvari stoje, održala i do danas. Serija nedavnih istraživanja ukazuje na univerzalnost petofaktorske strukture ličnosti u različitim kulturama i izvesnim razlikama u izraženosti analiziranih crta ličnosti u agregatnom smislu (Hofstede & McCrae, 2004; McCrae et al., 2005; McCrae & Costa, 1997; McCrae & Terracciano, 2006; Terracciano et al., 2005). Uočene razlike se, prema interpretaciji, pojavljuju „zato što se društva razlikuju u distribuciji genskih alela relevantnih za svaki od faktora“ (McCrae et al., 2005, str. 422), a crte ličnosti imaju „jedino biološke osnove ... kultura oblikuje njihovo izražavanje, ali ne i njihov nivo izraženosti“ (Hofstede & McCrae, 2004, str. 74). One opet utiču na institucije, pa su kulture čiji su članovi, recimo, introvertni i zatvoreni za nova iskustva, podložne autoritarnom obliku vladavine (McCrae et al., 2005; videti takođe i Barceló, 2017). Tako su političke institucije i politički sistem u krajnjoj liniji stvar biologije, sile kojoj kultura i aktuelni društveni odnosi ništa ne mogu. Za biologiju u tom smislu, uz retke izuzetke (Eysenck, 1954; Hatemi et al., 2011), nema mesta u analizi političkog ponašanja. Bilo kakvo zasnivanje analize političkih stavova i ponašanja na biologiji i genima implicira njihovo nasleđivanje, a ne sticanje učenjem, što je gledište koje je teško održivo.

Veliki deo studija pod nacionalnim karakterom (i srodnim pojmovima) podrazumeva samo intrapsihičke karakteristike u najširem smislu, a ne i obrasce ponašanja. Fokus je na crtama ličnosti (McCrae et al., 2005), stavovima koji imaju izražen bihejvioralni potencijal (Smith, 1966), ili uopšteno determinantama, pre nego oblicima ponašanja (Inkeles & Levinson, 1954), dok se, barem prema nekim koncepcijama, pod političkom kulturom podrazumevaju i oblici političkog ponašanja unutar zajednice.

Najzad, pojedini autori razliku između dva pojma vide pre svega u različitom stepenu opštosti (Patrick, 1984). U definicijama nacionalnog karaktera naglasak je na nacionalnim institucijama i sistematskim načinima na koji su one utisnute ili otelotvorene u pojedincima unutar društva. U slučaju političke kulture fokus je na analognim procesima, ali užu – tiče se internalizacije političkog sistema i njegovih normi od strane njegovih pripadnika.

3. Kakva sve politička kultura može biti? Tipovi političke kulture

*U kapitalizmu, čovek iskorišćava čoveka.
U komunizmu je upravo obrnuto.*

Džon Kenet Galbrajt

*Sreli se američki, poljski i sovjetski pas na ulici.
Američki pas kaže: „U mojoj državi, ako dovoljno dugo lajem
neko će me sigurno čuti i daće mi parče mesa“.
Poljski pas odgovara: „Šta je to ‘meso’?“
a sovjetski: „Šta je to ‘lajanje’?“*

Ruski politički vic

Logična i očekivana posledica različitosti određenja pojma političke kulture, raznovrsnosti njenog sadržaja, funkcija, nivoa i ciljeva analize u konkretnom istraživanju, teorijskih orijentacija autora, modela ili paradigmi od kojih se polazi jesu i različite tipologije političke kulture. O tipovima političke kulture može se raspravljati polazeći od različitih kriterijuma podele, ali bi se, pojednostavljeno, moglo govoriti o tri glavna kriterijuma – prema dominantnom sadržaju političke kulture, njenoj strukturi (tj. formalnim karakteristikama) i nosiocima političke kulture.

Jedna od najpoznatijih i najčešće korišćenih podela političke kulture jeste ona predložena i korišćena u klasičnoj studiji (Almond & Verba, 1963). Prema kriterijumu razvijenosti kognitivnih, afektivnih i participativnih orijentacija – svesnosti o strukturama vlasti i političkim objektima, očekivanjima od njih i afektivnom odnosu prema njima i političkoj participaciji – predložena je trodelna podela političke kulture. U *parohijalnoj* političkoj kulturi građani nemaju kognitivnih orijentacija prema sistemu; ništa pozitivno ne očekuju od sistema niti očekuju da u njemu učestvuju jer se on posmatra kao domen elita; polje politike posmatra se kao nešto što je potrebno po svaku cenu izbegavati. Razvijene kognitivne i afektivne orijentacije, ali niska participacija, karakterišu *podanički* tip političke kulture; očekuje se nešto pozitivno od struktura vlasti, postoji i svesnost o njima, ali građanstvo nije politički aktivno. Najzad, u *participativnom* tipu političke kulture, centralnom za demokratsko društvo, razvijena su sva tri tipa orijentacija – građani poseduju znanje i svesnost o strukturama vlasti, njenim, ali i svojim pravima i obavezama, i lično učestvuju u svemu tome, ako ne drugačije, ono barem na izborima. Ovaj tip kulture centralan je za demokratsko društvo. Moguće su i različite kombinacije tri čista tipa, ali i njihova dodatna karakterizacija prema pozitivnom ili negativnom kvalitetu tri glavna tipa orijentacija (Almond & Verba, 1963).

Paj razlikuje *tradicionalnu* i *modernu* političku kulturu (Pye, 1965). Slična je i podela na *tradicionalnu*, *modernu* i *postmodernu* političku kulturu (Gibbins, 1989a) ili Inghartovo razlikovanje *materijalističko* i *postmaterijalističke* ili *modernističke* i *postmodernističke* političke kulture (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005); bliska je i česta podela na *autoritarno/autokratsku* nasuprot *demokratskoj* političkoj kulturi (Alexander, 2000). Zajedničko ovakvim određenjima političke kulture jeste isticanje presudne važnosti sadržaja političke kulture često iskazanog specifičnim sindromima stavova ili vrednosnih orijentacija čiji varijeteti zapravo predstavljaju različite tipove političke kulture.

S druge strane, česte su i tipologije koje su zasnovane ne na sadržaju političke kulture, već na nekim njenim formalnim karakteristikama. Almond je u tom smislu na samom početku razlikovao četiri tipa političkog sistema koje karakteriše različita politička kultura (Almond, 1956): anglo-američki politički sistem (*homogena, sekularna* politička kultura), politički sistem kontinentalne Evrope (*fragmentirana* politička kultura), politički sistem preindustrijskog društva (*mešovita* politička kultura) i politički sistem totalitarne države (*sintetički homogena* politička kultura). Fragmentirana/podeljena politička kultura nasuprot homogenoj/integriranoj česta

je tipologija i nekih drugih autora. Tako Rozenbaum (Rosenbaum, 1975) *fragmentiranom* naziva onu političku kulturu u kojoj nema saglasnosti o načinima na koji bi politički život trebalo da bude vođen i unutar koje su grupe unutar društva odvojene i karakterisane suprotstavljenim orijentacijama. Otud veliko nepoverenje, slab osećaj zajedništva, parohijalno-lokalne identifikacije, odsustvo vezanosti za nacionalne simbole. U *integranim* političkim kulturama nasuprot tome identifikacija s političkom zajednicom dolazi na prvom mestu. Rašireno difuzno poverenje podstiče osećaj solidarnosti, težnju ostvarenju zajedničkih interesa, prevazilaženje socijalnih podela itd. Slično je i nešto detaljnije razlikovanje četiri tipa političke kulture – *jedinstvene/ujedinjene*, *dominantne*, *dihotomne* i *fragmentirane* političke kulture (Brown, 1979). Ono što se ovakvim tipologijama zapravo želi reći jeste to da ni u jednom društvu ne postoji jedna jedinstvena, uniformna politička kultura, već uvek manje ili veće razlike između određenih društvenih grupa – uvek nekoliko različitih supkultura – koje mogu biti srodne i uporedive, stvar različitog stepena izraženosti i raširenosti, ali i suprotstavljene, nepomirljive, pa i kvalitivno različite po svojoj prirodi.

To se naročito ističe s obzirom na, po mnogima univerzalnu i fundamentalnu, distinkciju između dve specifične grupe nosilaca političke kulture – onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada. Mnogi, na primer, govore o političkoj kulturi *elita* i političkoj kulturi *masa* (Pye, 1965; Rosenbaum, 1975; Kavanagh, 1972). Time se ne ističe samo razlika u pogledu nosilaca političke kulture, već i njen različit kvalitet unutar ovih podgrupa, uglavnom „u korist“ elita koje se smatraju demokratskim i modernim segmentom društva, nasuprot tradicionalne, nedemokratske i ambivalentne skupine običnih građana (Pye, 1965; Rosenbaum, 1975).

Jasno je da je grupisanje tipova političke kulture nužno pojednostavljanje jer se svaki tip političke kulture tiče pomalo i sadržaja i strukture i nosilaca političke kulture. Stvar je samo fokusa analize. Ako neko, recimo, insistira na dvodelnoj tipologiji političke kulture masa i elita, to se tiče kako nosilaca političke kulture, tako i (prećutne) pretpostavke da politička kultura jedne zajednice nije homogena (dakle, njene forme ili strukture), ali i pretpostavljene razlike u dominantnom sadržaju političke kulture jednih i drugih.

Raznovrsnost tipologija se ovime ne iscrpljuje jer mnoge od njih (čak ni one uticajnije) nije moguće svrstati prema nekom od tri navedena kriterijuma. Tako Girvin (Girvin, 1989) razlikuje *makro* (dugoročne karakteristike kolektiva, poput nacionalnog identiteta, religijskih uverenja, političkih simbola itd.), *mezo* (veza između mikro i makro nivoa, pravi-

la političke igre) i *mikro* političku kulturu (na ovom nivou se dobijaju ili gube izbori, raspravlja o politikama, prihvata ili odbacuje vlast i sl.).

Elazar (Elazar, 1984) je pojedinačne države Sjedinjenih Američkih Država svrstao u tri grupe prema preovlađujućoj političkoj kulturi. *Moralističke* države karakteriše naglašavanje kolektivizma, služenja zajednici, dok se opšti interesi smatraju važnijim od interesa pojedinaca. U državama s *individualističkom* političkom kulturom prednost se daje interesima pojedinaca, ali su raširen cinizam i prihvatanje politike kao prljavog posla neki od sastavnih delova ovog tipa političke kulture. Hijerarhijska organizacija društva kao prirodan poredak stvari, važnost društvenih i porodičnih veza, uloga struktura vlasti u održanju *status quo* stanja, odbrana tradicionalnih vrednosti – neki su od glavnih elemenata poslednjeg tipa, *tradicionalističke* političke kulture.

Još jedan autor bavio se političkom kulturom Sjedinjenih Američkih Država i ponudio ne radikalno drugačiju tipologiju (Wilson, 1997). Tako se pravi razlika između *sakramentalno/tradicionalne*, *sekularno/racionalne* i *etičko/holističke* političke kulture. Prvi tip dominantan je u društvima u kojima su socijalne relacije visoko stratifikovane, ali slabo integrisane. Dužnosti nadjačavaju prava pojedinca, dok se odstupanje od njih strogo sankcioniše; posebno se insistira na poslušnosti od onih koji se u izvesnom smislu procenjuju kao „inferiorniji“. U sekularno/racionalnom tipu političke kulture socijalne relacije su veoma kompaktne unutar šireg nacionalnog okvira; naglašava se solidarnost i potrebe zajednice, ali i privatnost i autonomija, proceduralno pravo i moralne vrednosti. Poslednji tip političke kulture odnosi se na nešto što bi tek moglo postojati u budućnosti i opisuje se „humanističkim“ kategorijama – pravednošću, reciprocitetom, balansom potreba zajednice i individualne privatnosti, ostvarenjem punih potencijala svih članova zajednice, individualnim ispunjenjem kroz službu zajednici itd.

Najzad, vredi pomenuti i još jedan kriterijum razlikovanja političke kulture koji je od posebne važnosti sa stanovišta predmeta i ciljeva ove studije. Serija analiza komunističkih društva sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka pravila je razliku između „stvarne“ i „oficijelne“, „formalne“ i „neformalne“, „idealne“ i „realne“ političke kulture itd. Poreklo takvih razmatranja jesu antropološka razlikovanja idealnih i stvarnih kulturnih obrazaca (Tucker, 1973), pa su tako, na primer, razlikovana tri tipa političke kulture u komunističkim društvima: (1) oficijelna ili ideološka politička kultura (koja je rezultat prinude i nametanja), (2) operacionalna politička kultura (ono što je režim spreman da toleriše i šta veruje da je uspeo da razvije) i (3) realna, stvarna politička kultura (zasnovana na

rezultatima anketnih istraživanja) (Almond, 1983). Braun takođe govori o dominantnoj nasuprot oficijelne političke kulture u komunističkim državama (Brown, 1979) koje mogu biti slične, mogu se preklapati, ali i značajno razlikovati. Komunističke vlasti ulagale su velike napore u podsticanje usvajanja zvanične ideologije. Oficijelna politička kultura promovisana je putem mas-medija, vršeni su pokušaji indoktrinacije putem formalnog obrazovanja i nekih drugih agenasa socijalizacije. Ipak, stalno je bez odgovora ostajalo pitanje da li su to bile „vladajuće ideje ili samo ideje vladajuće klase“ (Brown, 1979, str. 8) i u kom stepenu su oficijelne vrednosti bile zaista prihvaćene i to je upravo ono na šta ovakva razlikovanja žele da ukažu.

Ovakva razlikovanja su od posebnog značaja jer se pokazalo da njihova upotrebna vrednost nije ograničena samo na analizu komunističkih društava druge polovine XX veka, već i da mogu biti važno analitičko oruđe u analizi tranzitivnih demokratskih društava gde je česta jednom već viđena situacija da građani samo formalno ili načelno prihvataju zvanične (ovog puta demokratske) principe i norme i gde ponovo dolazi do nesklada oficijelnog i stvarnog.

Na kraju vredi spomenuti i kategorizacije predložene u analizama političke kulture u našoj sredini. Analizirajući političku kulturu mladih s kraja osamdesetih godina prošlog veka, Pantić govori o šest vrsta političke kulture uglavnom prema kriterijumu raširenosti odgovarajućih vrednosnih orijentacija: tradicionalnoj, podaničkoj, alijenantnoj, participatornoj, samoupravnoj i humanističkoj (Pantić, 1989). U jednoj nedavnoj studiji na beogradskim srednjoškolicima (Pavlović, 2012a), pokazalo se da mladi mogu biti svrstani u dva suprotstavljena tipa političke kulture, demokratsku i nedemokratsku, s obzirom na kombinaciju većeg broja političkih orijentacija koje su bile predmet istraživanja.

Opisane tipologizacije političke kulture zasnovane su na različitim formalno-sadržinskim karakteristikama elemenata na osnovu kojih se opisuju i konstruišu kvalitativno različiti tipovi i vrste političke kulture. Danas je, međutim, uticajno nešto drugačije gledište koje pitanju tipova političke kulture prilazi na nešto drugačiji način. Namesto identifikovanja kvalitativno različitih struktura, insistira se na razlikama u intenzitetu izraženosti malog broja dimenzija koje su po pretpostavci najvažnije dimenzije političke kulture.

Paradigmatski primer takvog pristupa su Inglehartovi radovi (npr. Inglehart & Welzel, 2005). Nakon teze o (post)materijalističkom vrednosnom pomaku u zapadnjačkim društvima (Inglehart, 1971; 1990), Ingle-

hart, u sklopu tzv. revidirane teorije modernizacije, govori o dve osnovne dimenzije kros-kulturne varijacije (Inglehart & Welzel, 2005). Prvu čini dimenzija tradicionalno/sekularno-racionalnih vrednosti i predstavlja stepen poštovanja religijskog, nacionalnog i porodičnog autoriteta. Druga dimenzija opisana je kao kontinuum od vrednosti preživljavanja ka vrednostima samoizražavanja. Glavna komponenta ove dimenzije jesu poznate (post)materijalističke vrednosti, a sama dimenzija opisuje pomak od naglaska s ekonomske i fizičke sigurnosti na samoizražavanje, subjektivno blagostanje i kvalitet života. Vrednosti samoizražavanja odražavaju anti-diskriminatorni i humanistički potencijal, što im daje izražen prograđanski karakter (Inglehart & Welzel, 2005).

Empirijski izdvajajući dva opisana sindroma vrednosti u podacima koji su prikupljeni u nekoliko talasa Svetske studije vrednosti i velikog broja država širom sveta, Inglehart konstruiše tzv. kulturnu mapu sveta na osnovu koje debatuje o različitim kulturnim zonama (Inglehart & Welzel, 2005). Kao što se na grafiku 1 može videti, brojne države širom sveta se, na osnovu prosečnih vrednosti na dve dimenzije, pozicioniraju na određenim mestima u dvodimenzionalnom prostoru. Na osnovu njihove „prostorne“ bliskosti i istovremene srodnosti po nekim drugim kriterijumima (dominantna religioznost, geografska bliskost itd.) Inglehart izdvaja devet kulturnih zona u današnjem svetu.

Detalniji prikaz Inglehartove teorije izlazi van okvira ove studije i može se naći na drugim mestima (Pavlović, 2009a; 2009b). Ono što je važno sa stanovišta tekuće analize, jeste insistiranje na dimenziji vrednosti samoizražavanja kao sržnom elementu demokratske političke kulture. Izraženost vrednosti samoizražavanja je intenzivno povezana s nizom prodemokratskim orijentacijama na individualnom nivou, odnosno pokazateljima kvaliteta demokratskog funkcionisanja na nacionalnom nivou (Inglehart & Welzel, 2005). Osnovna Inglehartova teza je da socio-ekonomska modernizacija društva vodi promeni dominantnih vrednosti u opisanim terminima, „pomera“ njegovu poziciju ka gornjem desnom kvadrantu prikazanog grafika, uvećavajući njegove demokratske potencijale i podižući nivo funkcionisanja demokratskih institucija. Uz izvesna pojednostavljenja, mogli bismo reći da je demokračičnost političke kulture stvar kvantiteta, a ne kvaliteta. Uzgred budi rečeno, osim što se politička kultura opisuje u jednodimenzionalnim terminima, ovde na delu vidimo jednu manifestaciju onoga o čemu je bilo reći na prethodnim stranama, a tiče se izjedačavanja političke kulture s vrednostima, s jedne, odnosno poistovećivanje kulture i političke kulture, s druge strane (dva opisana sindroma vrednosti su, po Inglehartu, osnovne dimenzije kros-kulturnog razlikovanja).

4. Formiranje i menjanje političke kulture: politička (re)socijalizacija

*Dobro je stvoriti demokratiju za narod. Ali, postoji nešto još bolje
i značajnije: odgojiti narod za demokratiju.*

Šarl de Monteskje

*Onaj ko nije liberal sa šesnaest godina nema srce;
onaj ko nije konzervativac sa šezdeset nema glavu.*

Bendžamin Dizraeli

Pojedinac se, u psihološkom smislu, „ne rađa kao građanin bilo koje države; on ne zna koja vlada je njegova, nema nikakvog znanja o predstavnicima, simbolima, ritualima, vrednostima koje bi trebalo da poštuje ili prezire i mora biti naučen sopstvenom političkom identitetu“ (Rosenbaum, 1975, str. 13). Sve moguće vrste političkih orijentacija steći će u godinama koje dolaze, različitim oblicima socijalnog učenja i pod uticajem različitih agenasa, ukratko – procesom političke socijalizacije.

Politička socijalizacija deo je opšteg procesa socijalizacije ljudske jedinice i shodno tome ima dve osnovne grupe efekata, u skladu sa čim može dvojako i biti određena. Proces političke socijalizacije odvija se kako na individualnom, tako i na kolektivnom nivou. Na individualnom nivou, politička socijalizacija predstavlja „razvojni proces putem kojeg građanin

politički sazreva ... stiče skup uverenja, osećanja i informacija koje mu pomažu da razume, evaluira i da se odnosi prema političkom svetu oko sebe“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 17). U strukturu ličnosti odrastajućeg pojedinca bivaju inkorporirani politički relevantni stavovi i oblici ponašanja, razvija se određeni skup orijentacija prema politici, svojevrsni politički self (Dawson & Prewitt, 1969) ili političko „ja“ (Vasović, 2007). Politička socijalizacija je u tom smislu ništa drugo do učenje politički relevantnih socijalnih obrazaca posredovanih kroz različite agense društva (Froman, 1961). Tokom ovog procesa pojedinac postepeno postaje političkom životinjom kojom se nije rodio.

Na nivou zajednice, s druge strane, političku kulturu najbolje je razumeti kao kulturnu transmisiju. Politička kultura nije izdvojena, pa ni autonomna celina, već samo deo opšte kulture jednog društva. To je u izvesnom smislu subkultura pod uticajem opšte kulture (Kavanagh, 1972), politički aspekt kulture ili oni njeni delovi koji su za politiku relevantni (Brown, 1979; Devine, 1972; Pye, 1965; Tucker, 1973). Drugim rečima, „ako nas kultura integriše u društvo, politička kultura nas integriše u politiku“ (Henderson, 2007, str. 9). Kulturu u celini, pa i svoje političke standarde, zajednice održavaju uvodeći mlade generacije u ustanovljene obrasce mišljenja i akcije. Politička kultura je u tom smislu sadržaj političke socijalizacije, koja, s druge strane, predstavlja „usvajanje političke kulture od strane pojedinca“ (Greenberg, 1970, str. 7). Jedinstvena odlika kulture jeste njena sposobnost interpersonalne generalizacije; ona se prenosi, tj. uči i zajednička je, podeljena. Stoga orijentacije različitih aktera u istom političkom sistemu moraju u izvesnoj meri biti integrisane u zajednički sistem. Deljeni skup artikulisanih ciljeva jedan je od funkcionalnih preduslova društva uopšte, kao i sama socijalizacija kojom se ovo postiže (Aberle et al, 1950). Politička socijalizacija je u tom kontekstu instrument održanja stabilnosti sistema, jedan normativan i konzervativan proces. Svaki politički režim teži da kod mladih razvije ono što smatra odgovarajućim i poželjnim verujući da je to od presudne važnosti za orijentacije odraslih i da funkcionisanje sistema od toga presudno zavisi (Dennis, 1973). Politička socijalizacija je tako „proces učenja putem kojeg se političke norme i ponašanja prihvatljiva za postojeći politički sistem prenose sa jedne generacije na drugu“ (Sigel, 1965, str. 1). Njen osnovni zadatak jeste da pojedinca prilagodi zahtevima sistema, da kod njega razvije one karakteristike koje ga primoravaju da želi da postupa onako kako mora da postupa (From, 1989).

To, međutim, znači da se s promenom režima mogu promeniti i poželjne norme, tj. sadržaj političke socijalizacije, ali i da će unutar društva pojedine grupe uvek biti „socijalizovanije“ za dominantne, prosistemske

norme, a druge pak „nesocijalizovane“ ili „nedovoljno“ socijalizovane, jer je politička socijalizacija uvek kontekstualno ili grupno specifična i mora uzeti u obzir postojanje subkulturnih normi koje mogu biti različite od onih zvanično propagiranih. Budući da je politička socijalizacija usvajanje političke kulture u kojoj pojedinac živi, sadržaj onoga što se usvaja razlikuje se od društva do društva, od (sub)kulture do (sub)kulture (Jennings & Niemi, 1974; Jaros et al., 1970; Dawson & Prewitt, 1969). Stoga bi tačnije bilo reći da se političkom socijalizacijom ne samo prenosi, već i oblikuje politička kultura zajednice; ona „*održava* nacionalnu političku kulturu u stepenu u kome prenosi kulturu sa starih na mlade elemente ... *transformiše* političku kulturu u stepenu u kome dovodi do toga da populacija ili njeni delovi, vide i doživljavaju politiku drugačije nego što su to ranije radili ... *stvora* političku kulturu tamo gde nikakva pre nije postojala“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 27, podvlačenja u originalu).

Da bi pojedinac naučio sve što mu je potrebno kako bi bio relevantan politički akter, ima na raspolaganju minimum osamnaest godina, kada zakonske norme većine društava u svetu smatraju da postaje sposoban da kompetentno učestvuje u procesu kolektivnog donošenja odluka. Tada zvanično postaje politički čovek. Međutim, „političke ideje – kao konzumiranje cigareta ili pića – ne počinju naglo sa nečijim osamnaestim rođendanom“ (Niemi, 1973, str. 117). Opširnoj diskusiji o izvorima, procesima, agensima i efektima političke socijalizacije ovde nije mesto, ali su neke teme u vezi s njom sa stanovišta ovog rada od suštinske važnosti.

Kada se govori o političkoj socijalizaciji, obično se razlikuju dve vrste socijalizacijskih iskustava. Tako se pravi razlika između manifestne i latentne socijalizacije (Almond & Verba, 1963/1989; Kavanagh, 1972), direktne i indirektne (Dawson & Prewitt, 1969), nepolitičkog razvoja koji utiče na političko ponašanje i specifičnog političkog učenja (Greenstein, 1965) i sl. Kriterijum distinkcije jeste vrsta sadržaja koji se uči. Direktna (ili manifestna) politička socijalizacija odnosi se „na procese u kojima je sadržaj prenešenih ili razvijenih orijentacija specifično politički“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 64), dakle, radi se o učenju konkretnih političkih stavova i normi, na primer, učenju o nekoj političkoj ideologiji. U drugom slučaju radi se o sticanju dispozicija koje same po sebi nisu političke, ali su politički relevantne, što znači da u određenom trenutku mogu biti dovedene u vezu s političkim objektima ili da utiču na kasnije usvajanje specifičnih političkih orijentacija. Recimo, psihoanalitički orijentisani istraživači su u strukturi odnosa unutar porodice videli glavnu determinantu političkog ponašanja odraslog. Odnosi roditelj-dete, prema ovom gledištu, bivaju internalizovani i primenjeni na sistem autoriteta u celini, pa, recimo, „nacije sa autoritarnom porodičnom strukturom (...) neizbežno razvijaju

autoritarnu vladavinu, bez obzira kakav oficijalni (ustavni) oblik vladavine tu može biti“ (Linton, 1951, str. 146).

Blisko povezano s ovim razmatranjem jeste i pitanje formativnog ili kritičnog perioda političke socijalizacije. Mnogi bi rekli da je do trenutka kada pojedinac dobije pravo glasa politička socijalizacija odavno gotova stvar. Rane studije političke socijalizacije su, uglavnom pod uticajem psihokulturnih i psihoanalitičkih objašnjenja, bile usmerene na rane godine života. U skladu s onom poznatom da je dete otac čoveka, pojavila su se gledišta prema kojima su „preadultni stadijumi vitalne formativne godine za politički život“ (Easton & Hess, 1961, str. 238). Temelji političke ličnosti razvijaju se u ranom detinjstvu; orijentacije formirane u tom periodu su stabilne, ne menjaju se značajno u kasnijim godinama i odraslom dobu, gde imaju ulogu predispozicija za političko ponašanje. Razvoj političkih orijentacija sledi eksponencijalnu krivulju – začinju se rano, veoma brzo se razvijaju i dostižu stabilan nivo na kraju osnovne škole koji je zapravo nivo odraslog. Kritični period, tj. stvarne formativne godine zrelog člana političkog sistema „čini uzrast između treće i trinaeste godine“ (Easton & Hess, 1962, str. 235–236). Do tada je pojedinac već razvio bazične lojalnosti (političkom sistemu, naciji, klasi itd.), partijsku identifikaciju, političke prijatelje i neprijatelje; u tom periodu života već počinje da opaža i razume nacionalne simbole, lidere i institucije; raste političko znanje i informisanost, kao i osećaj političke efikasnosti (Dawson & Prewitt, 1969; Easton & Hess, 1962). Važni aspekti političkog sazrevanja dešavaju se i tokom kasne adolescencije, ali razvoj tokom ovog perioda najčešće samo kristalizuje i dodatno integriše obrasce ustanovljene tokom preadolescentnog perioda (Dawson & Prewitt, 1969).

Ovakva gledišta su najsystematičnije razrađena u poznatoj hipotezi socijalizacije, formulisanoj s ciljem objašnjenja formiranja i menjanja dominantnih vrednosti unutar određene zajednice (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005); vrednosti odraslog odraz su specifičnih društveno-ekonomskih uslova iz rane mladosti kada su, po pretpostavci, vrednosni prioriteti već formirani i imuni na promene pod uticajem socijalnog konteksta u kasnijem životu. Važna implikacija ovih gledišta je da se promena dominantnih vrednosti jednog društva odvija postepeno, smenom generacija, što dalje znači da su efekti izmenjenih društvenih okolnosti odloženi.

Ovakva gledišta nisu bez osnova. Važnost ranog učenja je nesumnjiva, i to ne samo zbog poznatih principa primarnosti (ono što je prvo naučeno, najbolje je naučeno) i strukturacije (ono što je prvo naučeno utiče na kasnija učenja). Specifičnost rane socijalizacije jesu i intenzivni emotivni odnosi između pojedinca i agensa socijalizacije. Najranije političko učenje veoma je emotivno, lišeno informaciono-kognitivne osnove, intenzivno i

čvrsto usvojeno (Dawson & Prewitt, 1969). Neke političke orijentacije zaista, barem u nekim sredinama, pokazuju relativnu stabilnost tokom životnog ciklusa, na primer, partijska identifikacija ili osećaj političke efikasnosti (Jennings & Niemi, 1981). U nekim slučajevima kasniji politički razvoj pre svega je stvar dodatne proliferacije već usvojenih orijentacija; dete, recimo, razvija pozitivan odnos prema vlasti pre nego što će naučiti šta to zapravo uključuje (Easton & Hess, 1970), nesporna simpatija i predstava o benevolentnom lideru ukazuje da „evaluacija i ‘afektivno’ znanje o političkim liderima prethodi faktičkim informacijama na kojima one mogu biti zasnovane“ (Greenstein, 1960, str. 936).

Međutim, neke pretpostavke u pogledu toga da su rana iskustva od presudne važnosti su krajnje sporne. Najpre, pretpostavlja se da dolazi do direktnog transfera iskustava iz ranog detinjstva u odraslo doba, što je pod velikim znakom pitanja, a čak i da je tačno, iskustvo iz detinjstva nikada nije dovoljno za obavljanje političkih uloga u odraslom dobu. Razlozi za to su višestruki. Tokom procesa političke socijalizacije gotovo neizbežno postoji diskontinuitet, o kome se može govoriti onda kada stečene orijentacije nisu kongruentne sa realnošću političkog života. Postoji vremenski razmak između učenja i primene naučenog tokom koga su moguće radikalne promene – dramatični događaji, nove političke ideologije, tehnološki napredak itd.; svet postaje sve kompleksniji i heterogeniji, samim tim i nepredvidljiviji; glavni agensi političke socijalizacije u ranom detinjstvu su po prirodi nepolitički agensi koji pri tom ne odvajaju mnogo vremena za eksplicitnu političku socijalizaciju; poruke koje prenose različiti agensi mogu biti u neskladu, kao što postoji i nesklad intenzivnih emotivnih odnosa u porodici unutar koje počinje politička socijalizacija i impersonalnog, visoko strukturiranog sveta politike i političkog ponašanja odraslog itd. (Almond & Verba, 1963/1989; Bender, 1967; Dawson & Prewitt, 1969; Kavanagh, 1972; Vasović, 2007; Verba, 1965a). Bez nastavka političkog učenja tokom odraslog doba, mnogi odrasli ostali bi „nekompletno i neadekvatno orijentisani prema političkom okruženju“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 54). Drugim rečima, postoje brojni dokazi o malom ili otežanom transferu ranih iskustava. Čak i kada transfer postoji, priroda rano stečenih orijentacija uglavnom nije politička da bi dete bilo kompletno opremljeno za politički život odraslog.

Da bi neko ili nešto predstavljao agens socijalizacije i proizveo određene efekte moraju biti zadovoljeni neki uslovi: treba da postoji izloženost dejstvu agensa, komunikacija između agensa i onoga na koga se deluje, kao i prijemčivost na delovanje agensa (Milić, 1985). Ako se to ima u vidu, delotvornost porodice i osnovne škole kao *isključivih* agenasa *političke*

socijalizacije (budući da oni imaju najvažniju ulogu u pretpostavljenom formalnom periodu) pod velikim je znakom pitanja.

Sa detetom se retko i u malom broju porodica priča o politici; slično važi i za početne razrede osnovne škole. Politika nije nešto sa čime većina roditelja ima neposredna iskustva, nešto o čemu se otvoreno govori u školi, niti je to oblast koja je od posebne relevantnosti za dete da bi ono bilo motivisano da nešto o tome sazna. Sve u svemu, teško je očekivati da će neko ko je toliko udaljen, pa i „zaštićen“ od politike imati takva iskustva koja su mu dovoljna da bude potpuno spreman da rezonuje o politici (Sapiro, 2004). Tradicionalni agensi socijalizacije često nisu uspešni čak ni u prenošenju uopštene poruke da je politika relevantna (Sigel & Hoskin, 1981).

Međutim, čak i da su prethodna dva uslova ispunjena, ostaje otvoreno pitanje dečje prijemčivosti, pre svega nivoa kognitivnog razvoja potrebnog za usvajanje političkih sadržaja, što je jedan od glavnih protivargumenata tezi o presudnoj ulozi rane socijalizacije. Kognitivni (i ne samo kognitivni) kapaciteti deteta do trinaeste godine, koji se, prema ovom gledištu, uglavnom smatra tačkom završetka političke socijalizacije, su, najblaže rečeno, ograničeni. Na predoperacionalnom nivou, na uzrastu od 2–3. do 6–7. godine, dečje mišljenje je prelogično i karakteriše ga realizam, animizam, artificijalizam (Pijaže i Inhelder, 1978; 1990). Logika na uzrastima od 7. do 11. godine jeste pak logika konkretnog – operiše se isključivo konkretnim objektima i objektima kojima se može manipulirati. Dečja pamet je u izvesnom smislu „stopljena“ sa sadržajem; dete se povodi za opažajnim i nije u stanju da misli nezavisno od sadržaja. Stoga se s pravom postavlja pitanje kako onda deca mogu da shvate značenje političkih institucija, principa kao što je sloboda govora ili nekih elemenata ekonomskog sistema (Niemi & Sobieszek, 1977), nečega što je stvar apstrakcija, ideja i pretpostavki – svega drugog, samo ne oblasti konkretnog – kada nikakva raspoloživa mentalna operacija na tom nivou ne omogućava izgrađivanje sistema ideja koji bi premašivao neposrednu realnost.

I dečje rezonovanje o politici u ovom uzrastu primer je ovih opštih zakonitosti. Politika je personalizovana i objektivizirana, a lideri benevolentni i poštjeni; vlast se shvata autoritarno kroz naglašavanje prisilnih aspekata njenog funkcionisanja; pogled na svet posredovan je prizmom zadovoljavanja potreba pojedinca, nema osećaja za zajednicu, opšte dobro; politički zakoni su jednom i zauvek dati itd. (Easton & Dennis, 1967; Easton & Hess, 1970; Greenstein, 1960; Niemi & Sobieszek, 1977; Sapiro, 2004; Sigel & Hoskin, 1981; Vasović, 2007). Dečja slika politike je konkretna, neintegrisana, personalizovana, idealizovana i kao takva veoma nepouzdana temelj političke ličnosti i političkog ponašanja u odraslom dobu.

Upravo neophodnost postojanja određenih razvojnih preduslova za mogućnost baratanja političkim idejama glavna je argumentacija onih autora koji smatraju da ako uopšte treba govoriti o formativnom ili kritičnom periodu to je svakako period srednje škole i kasne adolescencije (Niemi & Hepburn, 1995; Niemi & Sobieszek, 1977; Vasović, 2007; Sigel & Hoskin, 1981). Politički razvoj nije akumulacija ili uvećanje, odvijanje nečega što postoji od samog početka, skup kontinuiranih kvantitativnih promena i zapravo pre rast, nego razvoj. Dete pored toga nije *tabula rasa*, pasivni primalac koji na bilo kom uzrastu može da nauči bilo šta i na isti način, neko ko je pre svega objekat podučavanja, a ne onaj koji uči. Razvoj je sled kvalitativno različitih stadijuma sa različitim sklopom delova, odnosima i pravilima. S uzrastom se menja ne samo sadržaj, već i način na koji se (politička) stvarnost opaža i saznanje, način na koji se o njoj misli. Pojmovi se, pritom, ne usvajaju već razvijaju. Vrednosti, na primer, nisu samo stvar sticanja pozitivne ili negativne valence nekog cilja, već stvar konceptualizacije (Jennings & Niemi, 1974). Da bi dete, recimo, pozitivno vrednovalo postignuće, a negativno agresiju, ono mora imati dva pojma – postignuća i agresije. Sposobnost za takve mentalne operacije stiže se tek u određenom uzrasnom periodu.

Tek u adolescenciji pojavljuju se sve intelektualne, emocionalne i motivacione funkcije svojstvene odraslim osobama. Nakon kratkog pripremnog perioda na uzrastu od 11–12 do 13–14 godina u kome adolescent uspeva da rukuje izvesnim formalnim operacijama, u uzrastu između 14. i 19. godine, dešava se prelazak sa mišljenja deteta na mišljenje adolescenta (Ivić, 1984; Pijaže i Inhelder, 1978). Dolazi do brojnih novina u mišljenju: pojedinac postaje sposoban da izvodi zaključke iz nekih opštih propozicija, da razume verovatnoću, sagleda sve moguće kombinacije ili permutacije skupa elemenata, sistemski varira relevantne činioce neke pojave, da izgrađuje hijerarhijski uređene sisteme pojmova itd. Mišljenje biva oslobođeno konkretnog, forma od suštine, pa postaje moguće stvaranje bilo kakvih relacija pri spajanju bilo kakvih elemenata. Takvom refleksijom prevazilaze se uski okviri sadašnjeg, stvarnog i realnog, a uvodi kategorija mogućeg (Ivić, 1984; Pijaže i Inhelder, 1978; 1990). Dok je ranije moguće bilo unutar stvarnog, stvarno postaje samo deo mogućeg. To podrazumeva mogućnost promene, izgradnju teorija i prihvatanje ideologija. Tek sa ovim dolazi do otklanjanja detinjih političkih uverenja, poput onih da su svi zakoni poštene i da je politički poredak večan (Sigel & Hoskin, 1981).

U emocionalnom smislu, adolescent se susreće sa novim ulogama – posmatra neke, upražnjava neke druge i priprema se za nove životne zadatke; proživljava krizu identiteta. Karakteriše ga povećana osetljivost,

nezadovoljstvo zbog nepravde u svetu koja vodi filozofskim promišljanjima. „Adolescencije je vreme idealizma – moralnog, religijskog, društvenog i političkog“ (Sigel & Hoskin, 1981, str. 12). Emocije bivaju kognitivno prerađene, dobijaju ulogu ocenjivanja, vrednovanja, evaluacije. Ova „sprega emocija i kognicija“ (Havelka, 1984) vodi problematizovanju, osporavanju postojećeg reda stvari, potrebi za razrešavanjem vrednosnih konflikata i kvalitativnim promenama u moralnom suđenju. Osnovna razvojna dostignuća u ovom periodu ostvaruju se u oblasti formiranja stavova, vrednosti, pogleda na svet, životne filozofije (Havelka, 1984; Ivić, 1984; Pijaže i Inhelder, 1978). Sve to period adolescencije čini periodom s velikim političkim potencijalom kada određena politička uverenja moraju biti usvojena, politička svesnost postati strukturisana, a političke preferencije rođene – sve u cilju povećanja verovatnoće aktivnog i informisanog građanskog ponašanja u odraslom dobu.

Međutim, ne bi trebalo smetnuti s uma još neke stvari. Iako se o periodu adolescencije može u izvesnom smislu govoriti kao o kraju kognitivnog razvoja (u smislu da nakon toga više nema kvalitativnih promena ili skokova) to svakako nije kraj političkog učenja. Period adolescencije, kada su očigledno stvoreni svi nužni preduslovi političkog delovanja, nije period izraženog političkog angažmana. Prilike za politički uticaj adolescenata su ograničene, političke teme nisu previše zastupljene u porodici i među vršnjacima, dok su sami mladi previše zaokupljeni sobom i promenama koje im se dešavaju. Čak i da hoće, oni svoja „teorijska znanja“ o politici, ne mogu da primene „u praksi“ jer im mnogo šta u tom smislu nije dozvoljeno dok ne postignu punoletstvo (recimo, da glasaju). Tek s učešćem u određenim oblicima političke aktivnosti otvara se jedan novi svet nepoznatog u koji mlad čovek ulazi sa određenim repertoarom orijentacija. On može biti dovoljan, primeren i primenjiv na, po mnogo čemu, nove situacije. U protivnom, narušena ravnoteža mora biti ostvarena na neki način, manjim ili većim promenama i prestrukturiranjem postojećeg ili razvojem i usvajanjem manjeg ili većeg broja novih orijentacija i oblika ponašanja – a to znači novo učenje. Samo kontinuiranim preispitivanjem odnosa različitih politički relevantnih orijentacija usvojenih u različitim fazama života može se ostvariti adaptacija i adekvatna reakcija na društveno-političke okolnosti koje su u stalnom procesu promene. Politički razvoj i politička socijalizacija je u tom smislu proces stalnog renoviranja. Radovi su stalno u toku, pa „politički self nikada nije ‘finalizovan’“, (Dawson & Prewitt, 1969, str. 23).

Insistiranje na određenom kritičnom periodu razvoja sadrži i jednu prećutnu prepostavku i nekoliko važnih implikacija. Pod tim ranim orijentacijama koje usmeravaju i utiču na kasnije orijentacije uglavnom se

podrazumevaju afektivne orijentacije (lojalnosti, vezanosti, pripadnosti) za koje se eksplicitno kaže da su lišene informacionog sadržaja, kojim se tek kasnije „pune“ (Dawson & Prewitt, 1969; Easton & Hess, 1970). Sržni element političkog „ja“ i kasnijeg političkog ponašanja u odraslom dobu jesu, dakle, afekti. To dalje implicira da su u pitanju ona iskustva političke socijalizacije koja bi se, u skladu sa gorenavedenom distinkcijom, mogla opisati kao latentna ili indirektna, čiji osnovni efekti nisu, niti mogu biti, specifična, kompleksna ili apstraktna politička znanja za koja su potrebne razvijene kognitivne sposobnosti, već politički relevante osobine ličnosti i neka bazična uverenja o socijalnoj sredini. Porodica i osnovna škola nisu, drugim rečima, agensi direktne političke socijalizacije, niti se ona uglavnom dešava u tom uzrastu (a zbog svega navedenog, reklo bi se da ne bi ni imala mnogo smisla ni efekta). Namenski i svesni naponi za podsticanje određenih orijentacija su retki, a i čak i kada postoje nisu to u punom smislu jer su i tada posredovani agensima. Direktni oblici učenja i direktna politička socijalizacija jesu učenje zasnovano na ličnom, neposredovanom iskustvu sa političkim objektima (npr. učešće u nekom političkom događaju, učenje o nekoj političkoj ideologiji i sl.). Direktni i namerni pokušaji razvoja određenih političkih orijentacija kod pojedinca jesu doduše i posao nekih agenasa, na primer škole, njenih kurikuluma, građanskih kurseva itd., ali u nekim drugim periodima života, uglavnom tokom srednje škole i perioda adolescencije, kada društvo tradicionalno pokušava da obuči mlade za participaciju.

U tom smislu se verovatno ne bi našao niko ko bi rekao da rana (politička) socijalizacija nema nikakvog značaja za ličnost i ponašanje odraslog. Pojedinaac se nije rodio sa osamnaest godina i kao formirana ličnost; sva njegova prethodna direktna ili indirektna *prepolitička*, *apolitička* i naravno politička iskustva osnova su njegovog aktuelnog odnosa prema svestu politike. Razvoj osobe nije sled potpuno nepovezanih, odvojenih stupnjeva bez ikakvog kontinuiteta, pa da ono što se desilo u jednoj fazi nema nikakvog uticaja na ono što se dešava u kasnijem toku životnog ciklusa, naprotiv. Poricanje važnosti rane socijalizacije značilo bi zapravo poricanje uloge i važnosti ličnosti za političko ponašanje, a nema potrebe isticati koliko je takvo stanovište neodrživo.

S druge strane, teško se i u ovom smislu može prihvatiti gledište prema kome je do kraja osmog razreda većina toga zapravo već formirana (Hess & Torney, 1970), što bi značilo ne samo da je svaki čovek „slika i prilika“ porodice u političkom smislu, već i da je zarobljenik sopstvene prošlosti, pomalo politički neurotičan. Dete se jednostavno ne može opisivati u terminima politički sofisticiranih osoba (to su retko i odrasli od kojih se to očekuje), niti se može diskutovati o obimu i intenzitetu

njihovog političkog ponašanja, barem onih konvencionalnih vidova koji im pre punoletstva nisu zakonom dozvoljeni. Teško je, najzad, poverovati i da period adolescentne turbulencije nema značajne efekte barem na neke od već ustanovljenih i stabilnih orijentacija, ma kako rano one bile formirane i duboko usađene u strukturi ličnosti.

Iz svega ovoga sledi jedan veoma važan zaključak: o presudnoj važnosti bilo kog perioda života ne može se govoriti bez diferencijacije unutar tema. „Može biti da je učenje o rasama pre šeste godine značajno za kasniji život, ali i da je učenje o partijskoj orijentaciji pre četrnaeste godine bazično nebitno“ (Niemi & Hepburn, 1995). Od vrste orijentacija zavisi kako značaj i veličina uticaja pojedinih agenasa socijalizacije, njihov „formativni period“, stabilnost, tako i oblik učenja kojim se takva orijentacija prevashodno stiče. Drugim rečima, različite političke orijentacije razvijaju se u različitim periodima života, različitom brzinom, pod presudnim uticajem različitih (ili većeg broja) agenasa, putem različitih procesa socijalnog učenja. Pojedini periodi života mogu biti važniji od nekih drugih za pojedine političke ili politički relevantne orijentacije u smislu da su unutar tih perioda efekti učenja trajniji i otporniji na kasnije promene, dok se isti efekti u nekim drugim fazama života mogu ostvariti dosta teže i uz ulaganje većih napora. No, to svakako ne znači da je nakon toga razvoj te orijentacije gotova stvar i da je takva orijentacija potpuno stabilna tokom kasnijeg života. Slično, neki agensi ili neki oblici socijalnog učenja mogu imati važniju ulogu za pojedine političke orijentacije. Međutim, bilo kakve generalizacije u pogledu bilo kog od osnovnih elemenata političke socijalizacije (agensi, procesi, efekti) nisu samo (često nužna) pojednostavljena, već često iskrivljene i pogrešne predstave.

Neki od pokušaja da se odgovori na ove krupne dileme jesu i različiti modeli političke socijalizacije. Hess i Torni (Hess & Torney, 1970), uglavnom uzimajući u obzir različite procese učenja i vrstu orijentacija koja se njima stiče govore o četiri modela. Model *identifikacije* odnosi se na učenje na osnovu podražavanja i identifikovanja sa nekim modelom, najčešće roditeljima, i preuzimanjem njihovih političkih pogleda. Neke orijentacije dete stiče i procesima *uslovljavanja* – nagrađivanjem poželjnih i kažnjavanjem nepoželjnih oblika ponašanja. Putem *interpersonalnog transfera* neki udaljeni politički objekti (poput Predsednika), identifikuju se sa nekim objektima iz neposrednog okruženja (npr. ocem) kojima bivaju pripisane neke analogne karakteristike (moć, dobronamernost itd.). Najzad, usvajanje određenih orijentacija postepni je proces kumuliranja odvojenih segmenata znanja, informacija, emocija i aktivnosti. Prema ovom, *akumulacionom* modelu, karakteristike samog deteta, kao i priroda sadržaja koji se uči nemaju značajnijeg uticaja na tok učenja – dete u svakom uzra-

stu može da usvoji bilo koju orijentaciju ili oblik ponašanja, samo ako ih agensi socijalizacije prikažu dovoljno jednostavno i razumljivo.

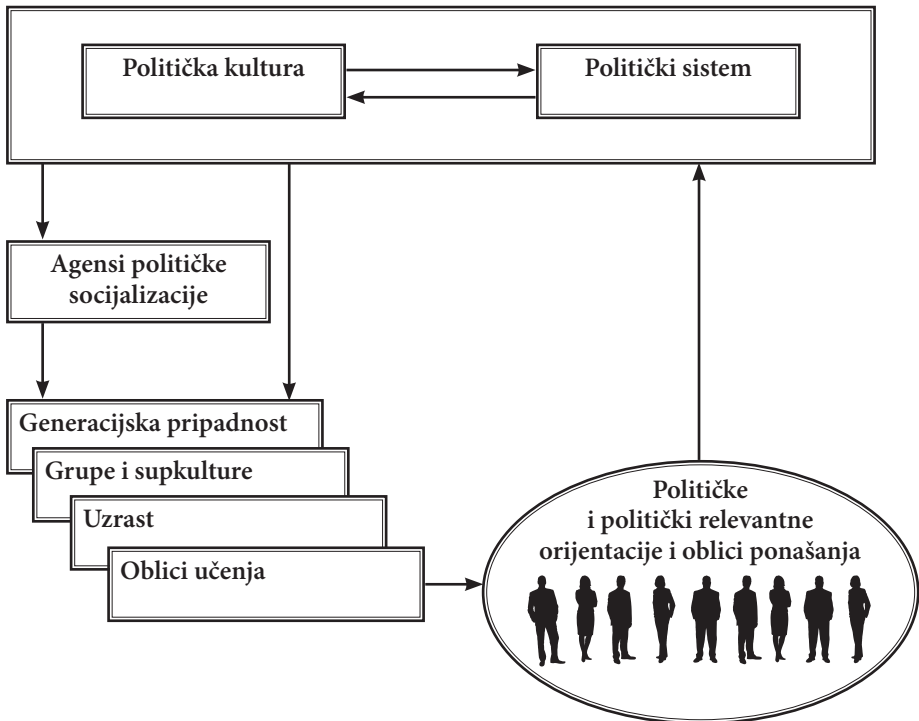
Naglasak jednog drugog pristupa jeste na (ne)stabilnosti političkih orijentacija tokom životnog doba (Jennings & Niemi, 1981). Razlikuje se pri tom nekoliko različitih modela. Prema modelu *dugovečnosti*, kako mu i samo ime kaže, rana socijalizacija ima presudnu važnost i njeni efekti jesu orijentacije koje tokom kasnijeg života pokazuju relativnu stabilnost. Njemu suprotstavljen jeste model *dugovečne otvorenosti* koji opisuje podložnost promenama tokom životnog doba. Između ova dva ekstrema stoje model *životnog ciklusa* koji pretpostavlja istrajnost kao pravilo, ali dozvoljava mogućnost promena nekih orijentacija koje su rezultat izmenjenih pozicija u životnom ciklusu, dakle promena kao funkcija starenja, i *generacijski* model prema kome su krupna preoblikovanja moguća pod uticajem krupnih socijalnih ili političkih pritisaka koji pripadnike jedne generacije vodi da društveno-političke događaje posmatraju kroz posebnu vizuru (što je potpuno u skladu s ranije opisanom hipotezom socijalizacije).

Model koji nude Doson i saradnici (Dawson et al., 1977) uzima u obzir veći broj faktora. Različite životne periode (rano detinjstvo, adolescenciju i odraslo doba), prema mišljenju ovih autora, karakteriše dominacija različitih vrsta učenja (psihodinamsko, kognitivno-razvojno, socijalno učenje), kojima se stiču različite orijentacije. Rezultat jesu svojevrsni principi razvoja. Model *primarnosti* opisuje razvoj bazičnih podrški i vezanosti za zajednicu koja se stiče u ranom detinjstvu i najbolje objašnjava psihodinamskim učenjem (identifikacija sa roditeljima i njihovim političkim stavovima). *Intervenišući/posredujući* model odnosi se na učenje u periodu od dvanaeste do osamnaeste godine kada mlada osoba stiče sposobnost da misli apstraktno i da razume dešavanja u političkom životu, što je najbolje objašnjeno kognitivno-razvojnim teorijama. Najzad, model *skorašnjosti* odnosi se na važnost aktuelnih okolnosti kao važnih determinanti stavova i preferencija odraslih.

Upravo ovi integrisani i kompleksni modeli ukazuju na svu složenost procesa političke socijalizacije koju je nužno imati u vidu pri analizi političke kulture. U najkraćem bismo proces političke socijalizacije mogli sažeto prikazati kao na grafiku br. 2. Politička kultura sa svojim preovlađujućim političkim uverenjima, normama i oblicima ponašanja i politički sistem sa svojom ideologijom predstavljaju izvor ili sadržaj političke socijalizacije, odnosno, u jednom širem smislu političku sredinu u kojoj po-jedinac odrasta. Oni na odrastajuće članove društva deluju preko agenasa političke socijalizacije, ali i direktno, putem direktnog iskustva pojedinca sa političkim objektima.

I u jednom i u drugom slučaju uticaj je, uslovno rečeno, *spacijalno* relativan i to u dva povezana značenja, o čemu je ranije već bilo reči. Politički razvoj jeste usvajanje selektivne, privatne verzije političke kulture koja je rezultat toga da je pojedinac odrastao kao pripadnik jednog društva, a ne nekog drugog, odnosno kao pripadnik bilo koje od brojnih i mogućih subgrupa unutar njega, namesto nekih drugih. Šta će, kada, na koji način i od koga dete naučiti veoma se razlikuje u zavisnosti od toga da li ono odrasta u Norveškoj ili u Nigeriji, da li je pripadnik manjinske etničke grupe ili religije ili većinske, da li potiče iz porodice manuelnih radnika ili fakultetski obrazovanih roditelja itd. Ovo praktično znači da je politička socijalizacija ne samo usvajanje, održavanje ili promena dominantnih, već i brojnih subkulturnih normi čime se relativizuje njen isključivi prosistemski, ali i homogeni karakter.

Grafik br 2: Shematski prikaz procesa političke socijalizacije

I u jednom i u drugom slučaju uticaj je pored toga relativan i u *temporalnom* smislu, takođe na dva međusobno povezana načina. Prva temporalna dimenzija koju treba uzeti u obzir jeste proces sazrevanja i ontogenetskog razvoja, kretanje pojedinca kroz različite faze životnog ciklusa.

Ovaj proces opisuje usvajanje i razvoj političkih orijentacija pojedinca tokom njegovog života. Vrsta i značaj različitih agenasa, kao i veličina i tip efekata socijalizacije u velikom meri zavisi od uzrasta pojedinca koji je u različitim životnim fazama osetljiviji na različite agense socijalizacije i različite sadržaje koje usvaja različitim oblicima učenja. To za rezultat ima usvajanje različitih orijentacija u različitim fazama života i samim tim važnost kako ranog detinjstva i adolescencije, tako i odraslog doba. To takođe podrazumeva mogućnost manjih ili većih promena političkih pogleda pojedinca koji su funkcija starenja – ne kao proste biološke datosti, već kao posledice napuštanja jednih, preuzimanja nekih drugih uloga, izmenjene socijalne pozicije u celini itd. Ovo se odnosi na one poznate (impresionističke) teze o mladosti kao vremenu idealizma i porastu konzervativizma sa starenjem.

Druga vremenska dimenzija ne tiče se lične, već „istorije“ grupe ili kolektiva kome pojedinac pripada, a čiji efekti i značaj se ogledaju u razmatranju generacijskih ili kohortnih razlika. Generacija obuhvata skup ljudi koji su rođeni u približno isto vreme i koji dele određena formativna iskustva. Tako se govori o *Baby Boom* generaciji (rođeni nakon Drugog svetskog rata), generaciji X (rođeni između 60'tih i 80'tih godina XX veka) itd. Osnovna pretpostavka jeste da zajednička iskustva u određenom trenutku stvaraju zajednički referentni okvir unutar koga ljudi iste uzrasne grupe teže da posmatraju njihova kasnija politička iskustva (Davis, 2004; Lipset et al., 1954; Milić i Čičkarić, 1998; Inglehart, 1990; Vasović, 2007). Poređenje sa godovima drveta je možda najjasnija ilustracija ovog shvatanja (Davis, 2004).

Svojevrсна tačka preseka uzrasne i istorijske progresije vodi formiranju specifičnih i različitih političkih pogleda kod pripadnika različitih generacija koji boje njihovo kasnije političko funkcionisanje. Ontogenetski razvoj pojedinca je, drugim rečima, istorijski i kontekstualno utemeljen i omeđen. Svojevrсна „istorijska ‘patiniranost’ generacije koja proizilazi iz njene smeštenosti u neke određene istorijske okvire i društvena zbivanja ... proizvodi na strani generacije kao ljudske skupine specifičan i nepopovljiv ‘senzibilitet’ za date okolnosti i probleme koje one rađaju“ (Milić i Čičkarić, 1998, str. 88). U kontekstu tekuće diskusije, generacijska posredovanost u toku procesa socijalizacije znači da se u razmatranje procesa političke socijalizacije uvodi kategorija istoričnosti – sadržaj, mehanizmi i efekti socijalizacije imaju svoje izvorište u određenom društveno-istorijskom kontekstu i trenutku. Relativan značaj pojedinih agenasa, sadržaji koji se prenose, priroda političkog učenja i sl. zavise od istorijskog perioda (Vasović, 2007). Ni ovde nema saglasnosti koji je ključni period

formiranja distinktivnih političkih pogleda jedne generacije – period rano detinjstva, od 8 do 12 godine (Inglehart, 1990) ili kasna adolescencija (Davis, 2004) – ali je, čini se, adekvatnije pitanje da li kritični period političkog razvoja ostaje isti pod izmenjenim političkim okolnostima (Vasović, 2007).

Ako se imaju u vidu neki savremeni, uopšteno rečeno, civilizacijski trendovi dugog trajanja, ovakva gledišta postaju potpuno opravdana. „Klasičan“ model socijalizacije (ako tako nešto postoji) mogao bi se opisati kao *stage-specific* model (Lutfey & Mortimer, 2003). Pojedinci napreduju od jedne do druge faze u razvoju na manje-više unoforman način i bivaju podložni socijalizacijskim procesima karakterističnim za svaku fazu, pre svega specifičnim agensima socijalizacije. Međutim, sve veća složenost i nepredvidivost životnog puta pojedinca u modernom svetu i društvu čini ovakve pretpostavke pojednostavljenim i u neskladu sa realnošću. Proces socijalizacije je danas u izvesnom smislu destandardizovan i deinstitutionalizovan, samim tim daleko varijabilniji. Tranzicija od adolescencije ka odraslom dobu je često odložena, dok je dostizanje „markera odraslosti“ na uređen i predvidljiv način (školovanje, posao, brak, deca) daleko teže. Ne samo da dolazi do odlaganja pojedinih faza ili njihovog preklapanja, već nije retko ni obrtanje redosleda – posao, pa školovanje; deca, pa brak; odlazak iz porodice, pa povratak (nakon školovanja, recimo). Nastupa vreme „desinhronizovane mladosti“ (Ule, 1989) gde nestaju uzrasne granice i vremenske podele bavljenja pojedinim životnim aktivnostima.

Savremeni demografski trendovi, sve veća urbanizacija i globalizacija sveta dovode do nekih krupnih promena u strukturi i funkciji klasičnih agenasa socijalizacije.

Jedan od glavnih odlika savremene porodice jeste nizak fertilitet, kao i opadanje univerzalnosti braka; sve češće se govori o „slomu“ porodice ili normi „jednog deteta“. Ne smanjuje se samo broj dece, nego, ako se tako može reći, i broj roditelja. Ne samo da je nuklearna porodica smenila proširenu, nego je sve češća porodica sa jednim roditeljem, ali i porodice u kojima roditelje karakteriše drugačiji tip životnih aranžmana (vanbračna zajednica, *living together but apart* i sl.). Reč porodica „ne može više biti korišćena sa očekivanjem da će svi tu reč definisati na isti način“ (Dolan, 1995, str. 253).

Obrazovni nivoi svake nove generacije su sve viši, što znači da svaka nova generacija biva sve duže na školovanju, odnosno sve duže socijalizovana. S druge pak strane, savremeni trendovi u obrazovanju poput doškolovavanja, prekvalifikacija, kontinuiranog obrazovanja, studiranja na daljinu, *home schooling* itd. problematizuju ili daju drugi smisao nekim

aspektima uticaja ovog agensa socijalizacije (na primer, važnosti vršnjačke interakcije).

Mediji su sve brojniji i sve prisutniji u sve ranijim godinama života; čak postaju i sredstvo interakcije sa vršnjacima i „virtuelnim“ drugarima sa kojima komunikacije postaje posredna i na daljinu. Previše vremena koje deca i mladi provode pred ekranima (televizora ili kompjutera) u kući ili stanu navelo je neke autore da govore o *nature deficit disorder*, poremećaju nedostatka prirode (Louv, 2005).

Najzad, ne samo da se menja struktura i funkcija „klasičnih“ agenasa socijalizacije, nego se javljaju i neki novi agensi. Neki od njih su globalna novina, recimo, nove vrste medija poput Interneta (o kome će ubrzo biti više reči) ili nekih međunarodnih organizacija, na primer Evropske Unije, dok neki drugi predstavljaju lokalne novine poput, recimo, političkih partija ili nevladinih organizacija, tamo gde one u ranijim periodima nisu postojale.

U takvim okolnostima, jedinstvena matrica odrastanja ustupa mesto pluralizmu životnih stilova mladih, pitanja individualnih izbora konformiranju jednom socijalizacijskom modelu (u izvesnom smislu i sama „mladost“ postaje stvar individualnog izbora) (Milić i Čičkarić, 1998). Proces socijalizacije je *po*individualizovan (Arnett, 2007) – svakom je dato da bira svoju životnu kombinaciju, da evaluira ishode, razmatra alternative i otklanja neuspehe bez mnogo pomoći od strane „institucija“, pa je odgovornost, uloga i značaj pojedinca u socijalizacijskom procesu od prvobitne važnosti. Socijalizacije je u tom smislu pre nešto što obavlja sam pojedinac, nego nešto što mu je nametnuto od strane društvenih ili institucionalnih sila. Ishodi socijalizacije postaju zavisni od individualne biografije pojedinca i pojačano osetljivi za različite životne trajektorije (Arnett, 2007; Lutfey & Mortimer, 2003). Prethodno lično iskustvo pojedinca određuje njegovu receptivnost za kasnije uticaje, njegovu pripremljenost ili podložnost kasnijoj socijalizaciji – jednostavno rečeno, ono što pojedinac unosi u situaciju. Pojedinac je aktivan učenik socijalizacijskog procesa i ne samo da biva socijalizovan, već i sam socijalizuje. Čak i unutar tako asimetričnog interaktivnog odnosa poput odnosa roditelj-dete, dete socijalizuje roditelje prouzrokujući promene njihovog ponašanja. Međutim, ne samo da socijalizuje druge, već pojedinac aktivno socijalizuje i samog sebe, samoinicijativnim preduzimanjem napora da se određeni oblici ponašanja koriguju ili zamene, u skladu sa nekim društvenim pozicijama kojima se teži i predstavama o sebi, u skladu sa „mogućim“ selfom.

Sastavni deo ovih promena jeste i trend individualizacije politike. Primat dobijaju sopstveni politički interesi što vodi heterogenosti interesnih tema i usvajanju alternativnih (političkih) vrednosti (Dalton, 2000; Sloam,

2007). Na mesto starih lojalnosti kao kriterijuma političkih odluka dolaze individualizovani i na unutra orijentisani stilovi donošenja političkih odluka. Umesto da se oslanjaju i da zavise od partijskih elita i referentnih grupa, građani se sve više sa složenim svetom politike bore sami, a institucionalizovani i strukturisani oblici participacije ustupaju mesto alternativnim formama političkog delovanja. Rezultat svega toga jeste „eklektičan i egocentričan obrazac političke akcije“ (Dalton, 2000, str. 932). Ovo je u izvesnom smislu krajnji produkt kulturne revolucije kasnog dvadesetog veka koja je sa sobom donela brojne istorijske novine: mlade kao nezavisan socijalni činilac i nosioce inovacija; rađanje globalne kulture mladih; delovanje u ime neograničene autonomije i svojevrzni trijumf pojedinca nad društvom (Hobsbaum, 2002).

Kakav god obrazac političke akcije zapravo bio, on povratno deluje na prvobitne izvore političke socijalizacije (svakako i na same agense) dovodeći do njihovog obnavljanja i očuvanja, manjeg ili većeg stepena promene koji povratno mogu delovati na same aktere promena istim procesom, možda u nekoj drugoj životnoj fazi ili drugim sredstvima. Ne samo da je politička socijalizacija u tom smislu dugotrajan proces koji se nikada ne završava, već je i sama politička kultura u stanju dinamičke ravnoteže, stalno otvorena i podložna promenama. S pravo se može reći da su „potpuno stabilne kulture (...) jedino one koje su mrtve“ (Herskovic, 1971, str. 57).

5. Slaktivizam, post-istina i e-građani: internet i politička kultura

Slaktivizam je ono što se dešava kada se energija inače posvećenih aktivista spiska na pristupe koji su manje efikasni nego njegove alternative.

Evgenij Morozov

Post-istina – pridev definisan kao nešto što se odnosi na ili označava okolnosti u kojima su u oblikovanju javnog mnjenja objektivne činjenice manje važne od emocija i ličnih uverenja.

Oxford Dictionaries, reč 2016. godine

Internet je iz korena promenio sve sfere ljudskog života, a fenomen društvenih mreža je socijalnu interakciju podigao na novi nivo. Formalno gledano, savremene tehnologije samo su jedan od, u kontekstu prethodnog poglavlja, agenasa političke socijalizacije, nova vrsta medija, koji tradicionalno imaju presudnu ulogu u političkom životu. Ipak, s obzirom na sveprožimajuću prirodu savremenih tehnologija u životu današnjeg čoveka, uloga Interneta u političkom životu zaslužuje da bude nešto detaljnije prodiskutovana.

Živimo u vremenu u kome se preizborne kampanje najvećim delom vode u onlajn svetu, u kome je komunikacija između prominentnih po-

litičkih figura i građana putem društvenih mreža uobičajena, a Internet sve važniji izvor političkih informacija. Nebrojeni digitalni alati (sajtovi, blogovi itd.) na raspolaganju su kao instrumenti za iskazivanje građanske neposlušnosti i protesta, širenje informacija, alarmiranje istomišljenika ili onlajn organizovanje geografski raštrkanih pojedinaca. Moguće je čak postati digitalni, e-građanin nekih država u svetu, na primer, Estonije. Internet se često karakteriše kao samoreferisani, necenzurisani medij, demokratski u svojoj prirodi (Kardon, 2013). Iz temelja je promenio značenje pojmova javnosti i javnog prostora. Internet je u izvesnom smislu poslednja etapa u razvoju informacionih tehnologija koji, kao i bilo koja nova tehnologija tokom istorije, može da vodi uvećanju političkih sloboda i dramatičnoj redistribuciji političke moći (Wright, 2000).

Od devedesetih godina prošlog veka, kada Internet zapravo zadobija značajniju ulogu i u političkom životu, traju debate o njegovom značaju za političko ponašanje ljudi. Internet se dobro uklopio u sve one trendove koji su приметni u političkom ponašanju građana širom sveta od polovine XX veka naovamo: rastuće udaljavanje građana od tradicionalnih formi politike (Dalton, 2007; Norris, 2002), rađanje *lifestyle* politike, organizovane oko tema različitih životnih stilova i ličnih narativa koji ih izražavaju (Bennett, 1998), rastućoj personalizaciji politike (Dalton, 2000), rasta nekonvencionalnih formi političke participacije itd.

Sam po sebi, Internet politički aktivizam nova je pojava i potencijalno novi vid političke participacije, teško uklopiv u tradicionalne klasifikacije političkog ponašanja. Najbliži je onome što se prema nekim određenjima definiše kao komunikacioni aktivizam (Christy, 1987; Casteltrione, 2015; Pavlović, 2012a); više odraz ličnih interesovanja i psihološke uključenosti u politiku, nego instrument uticaja na političke elite i strukture vlasti u klasičnom smislu. U krajnjoj liniji, Internetom se u ogromnoj većini država širom sveta ne može glasati, ali ni glasanje nije jedini oblik političkog ponašanja koji može imati systemske efekte. Ova specifičnost Internet aktivizma predmet je i nekih sporenja.

Jedno gledište, često kvalifikovano kao optimističko, smatra da Internet promovise političku participaciju, nudeći nove i alternativne forme učestvovanja i uklanjajući prepreke za participaciju onih segmenata građanstva koji su tradicionalno slabije uključeni u politiku, poput mladih ili osoba nižeg socio-ekonomskog statusa (Delli Carpini, 2000; Kim & Kim, 2007; Gibson et al., 2005). Internet je, drugim rečima, uklonio mnoge prepreke političkoj participaciji, ponudio nove mogućnosti za angažman onima koji su zasićeni tradicionalom politikom, olakšao mogućnosti udruživanja zarad zajedničkog političkog cilja i otvorio mogućnosti za uvećavanje građanskih veština.

S druge strane stoje oni koji Internet u izvesnom smislu vide kao distrakciju, sredstvo koje ljude odvlači od drugih, „smislenijih“ formi participacije (Kraut et al., 1998; Nisbet & Scheufele, 2004; Nie & Erbring, 2002). Često (pežorativno) opisivan kao „slaktivizam“ (ili „kliktivizam“) i suprotstavljan klasičnoj koncepciji aktivizma kao intenzivnoj posvećenosti velikim problemima, Internet aktivizam se, po tom gledištu, sastoji u „lajkovanju“, daljem deljenju ili podršci nekoj ideji koji zapravo ima malo fizičkog ili praktičnog efekta i više je stvar ličnog samozadovoljstva izazvanog „učešćem“ u nekoj inicijativi.

Umereno, središnje gledište zapravo tvrdi da je Internet neka vrsta suplementa oflajn aktivizmu, sredstvo koje olakšava aktivizam onima koji su za politiku već zainteresovani (Kenski & Stroud, 2006; Kim, 2006; Norris, 2001; Milosevic & Zezelj, 2016) ili aktivni i u stvarnom životu. Dva su posebno značajna aspekta političke participacije gde ove suprostavljene koncepcije najviše dolaze do izražaja.

Prva se tiše uloge Interneta u političkom informisanju. Ako imamo u vidu da demokratija po definiciji podrazumeva građanstvo koje ima određeni nivo političkih veština i informisano je o temama o kojima bi trebalo racionalno da sudi, a da je najveći deo političkih informacija do kojih običan čovek dolazi posredovan medijima, logična je pretpostavka da javljanje i sve učestalije korišćenje medija koji drastično smanjuje troškove prikupljanja političkih informacija može imati samo blagotvorne efekte. Uticajna teza o kognitivnoj mobilizaciji (Dalton, 1984; Dalton 2007) postulira da su građani danas daleko informisaniji i kompetentniji da sami donose racionalne političke odluke, bez oslanjanja na habitualne veze ili partijsko posredovanje. To je posledica s jedne strane rastućih nivoa obrazovanja, a s druge proliferacije masovnih medija koji su drastično olakšali pristup relevantnim, ali i vrlo selekcionisanim informacijama.

Neki nalazi zaista pokazuju da su oni koji češće koriste Internet više znaju o politici (Kenski & Stroud, 2006; Morris & Morris, 2013). S druge pak strane, brojne studije ukazuju na ono što bi se moglo opisati kao poznati *Matejin efekat* – oni koji su ionako zainteresovaniji i više znaju o politici više „profitiraju“ od Interneta i novih medija u tom smislu i obrnuto. Drugačije rečeno Internet zapravo uvećava jaz u političkom znanju (Delli Carpini & Keeter, 1996; McAllister & Rachel, 2011; Schlozman et al., 2010; Tedesco, 2004;). Usput, postojeće studije govore o tome da dijahronijski posmatrano gotovo da nema značajnijeg pomaka u nivou političkog znanja proteklih decenija, doduše u američkom kontekstu (Delli Carpini & Keeter, 1996), i pored sve veće penetracije novih tehnologija.

Dodatno, nasuprot zdravorazumskoj pretpostavci da veća količina dostupnih informacija i ljudi s kojima se može biti u kontaktu implicira

i veću verovatnoću dolaska u dodir sa suprotstavljenim gledištima i kontradiktornim informacijama, koji, posledično, mogu uvećati kritičnost ili voditi izbalansiranim pogledima, nalazi često ukazuju da socijalni mediji zapravo doprinose ekstremizaciji političkih gledišta i očuvanju pristrasnosti i podela. Neke analize poruka na Tviteru pokazuju da su, recimo, one veoma politički obojene i da se ljudi praktično grupišu u odvojene blokove istomišljenika, dok se informacije sve manje prikupljaju s neutralnih, a sve više iz onih izvora koji su u skladu s našim postojećim mišljenjima; komunikacija s ideološkim neistomišljenicima je retka, a s političkom sabraćom disproporcionalno zastupljena (Conover, & Ratkiewicz, 2011; Himelboim, McCreery, & Smith, 2013). Preferencija informacija koje su u skladu s već postojećim gledištima reklo bi se da važi kako za tradicionalne, tako i u onlajn medijima (Knobloch-Westerwick & Meng, 2009; 2011). Korisnici Interneta ne samo da mogu aktivno i svesno filtrirati, selektovati ili blokirati različite sadržaje, već su i inače izloženi selektivnoj verziji „stvarnosti“ do koje ih vode pretraživački algoritmi. Na taj način Internet omogućuje i post-istinu kao fenomen i politički stil.

Druga važna tema koja se tiče odnosa Interneta i politike jeste uloga društvenih mreža u političkom ponašanju. Na spomen društvenih mreža i građanskog aktivizma na pamet verovatno odmah padaju teze o Arapskom proleću i činjenici da su društvene mreže imale veoma važnu ulogu u svrgavanju režima u nizu arapskih država 2010. godine. Internet je u tom smislu proizveo neke radikalne promene u vezi s mogućnostima mobilizacije građana. Savremene tehnologije danas omogućavaju akciju labavo strukturisanih grupa, čija pokretačka snaga zapravo i jeste „nova lakoća okupljanja“ (Širki, 2008, str. 63). Neki bi, poput kibernetičara Sebastijana Pakea, čak rekli da suštinska prednost koju donose nove tehnologije jeste „besmisleno lako formiranje grupa“ (navedeno u Širki, 2008). Brojni nalazi zaista ukazuju na izraženi mobilizacioni potencijal društvenih mreža. Oni građani koji češće koriste društvene mreže u političke svrhe ili su tim putem podsticani, češće i glasaju (Holt et al., 2013; Kim & Geidner, 2008; Towner, 2013). Jedna nedavna onlajn studija sprovedena na skoro 61 milion ljudi, utvrdila je da je jedna jedina poruka na *Fejsbuk* strani korisnika ove mreže za rezultat imala 340,000 dodatnih glasova na izborima (Bond et al., 2012). Nisu, međutim, retki ni nalazi o veoma ograničenim ili minimalnim efektima društvenih mreža (Baumgartner & Morris, 2010) ili čak i negativan uticaj u tom smislu (Fenton & Barrassi, 2011). Studije takođe ukazuju i da oni koji su više politički involvirani u realnom životu, to su istovremeno i u virtuelnom prostoru (Gustafsson, 2012; Vitak et al., 2011).

Jedan nedavni pregled većeg broja studija koje su se bavile analizom veze Interneta i političke participacije (Casteltrione, 2015) pokazao je ono

što je verovatno najbliže istini – različite onlajn platforme imaju različite uticaje na različite vidove političkih orijentacija. Internet je svakako važniji za, recimo, komunikacioni aktivizam, nego za neke tradicionalne, institucionalne forme političke participacije. Ovaj vid ekspresivne upotrebe socijalnih medija je, opet, često povezan s učešćem u nekim nekonvencionalnim vidovima političke participacije, poput protestnog ponašanja (Macafee & De Simone, 2012)

Najzad, postoji i još jedna tema koju je vredno spomenuti u ovom kontekstu. Uloga mas medija je tradicionalno veoma isticana u koncepcijama poput socijalne mobilizacije (Deutsch, 1961) ili modernosti (Inkeles, 1969; Inkeles & Smitih, 1974) kada se značajan deo populacije pomera od tradicionalnih ka modernim načinima života i svime što uz to ide. Ta tema je danas dodatno proliferisana i usložnjena. Neki od ranije spomenutih modela koji opisuju odnos emancipativnih vrednosti (Welzel, 2013), postuliraju da je težnja ka emancipaciji i životu slobodnom od dominacije i kontrole univerzalna ljudska aspiracija. Ljudi uvek teže većoj slobodi i autonomiji nego manjoj, a to posebno dobija na značaju u situaciji kada se u globalizovanom i tehnološki umreženom svetu informacije više ne mogu sakriti ili kontrolisati. Jednostavno rečeno, ljudi putem savremenih tehnologija vrlo lako mogu videti kako ljudi na nekim drugim mestima žive i plodove tuđe borbe za emancipaciju, što ih nagoni da i sami rade na stvaranju uslova za takav život koji cene, a vide da je moguć.

Drugim rečima, neke sredine mogu biti „zaražene“ idejama slobode i poštovanja ljudskih prava koje stižu putem savremenih tehnologija (model se i naziva modelom „zaraze“). Komuniciranjem određene „inovacije“ praktično dolazi do difuzije vrednosti iz jednog društva u drugo (Deutsch & Welzel, 2016). Slične teze razrađivane su i u vezi s nekim drugim koncepcijama, poput rezonovanja o svetskom javnom mnjenju čiji nosioci su pripadnici tzv. asertivne javnosti, građani različitih nacionalnosti, ali istog socio-demografskog profila, više izloženi medijima i novim tehnologijama i posledično međusobno sličniji po stavovima o raznim temama (Rusciano et al., 1998; Pavlović, 2009).

Jedna direktna i veoma važna implikacija takvih gledišta je da tehnološki napredak sa sobom nosi i širenje ili rast emancipativnih vrednosti. Velcel empirijski verifikuje ovu ideju nalazeći direktnu vezu između nivoa tehnološkog razvoja na društvenom nivou, odnosno korišćenja savremenih tehnologija na individualnom nivou, na izraženost emancipativnih vrednosti (Welzel, 2013). Rastuća globalizacija u ovim terminima vodi pomaku ka sve većoj emancipaciji u celom svetu i u svim društvima, bez obzira na početne pozicije u terminima materijalnih ili drugih resursa koji imaju presudan značaj u ovom modelu. Ovakvi nalazi mogu dobro

da objasne zašto su mladi, kao „umreženiji“ i intenzivniji korisnici novih tehnologija, unutar gotovo svakog društva u svetu skloniji prihvatanju emancipativnih vrednosti (Pavlović, 2017; Welzel, 2013).

Čini se ipak da je difuzija vrednosti dobrim delom uslovljena, da tako kažemo, permeabilnošću političke zajednice. Najveći pomaci ka izraženijim emancipativnim vrednostima registrovani su u razvijenim demokratijama, dok društva s autokratskim uređenjima pokazuju svojevrsnu rezilijentnost na porast emancipativnih vrednosti (Deutsch & Welzel, 2016). Svet je možda postao globalno selo na tehnološkom planu, i možda su ljudi danas u manjoj meri zarobljeniji sopstvene kulture (Olport, 1969), nego pre pola veka, ali je daleko od toga da to postane homogen na socijalnom, kulturnom ili političkom planu (videti takođe Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013).

6. Šta je starije: kokoška ili jaje? Politička kultura i politički sistem

U nezrelim društvima, oni koji rukovode državom oblikuju njegove institucije; kasnije institucije oblikuju one koji rukovode državom.

Šarl de Monteskje

Svaki narod ima onakvu vlast kakvu zaslužuje.

Žozef de Mestr

Prethodna diskusija o političkoj socijalizaciji, formativnom periodu političkih orijentacija i mogućnostima njihove promene u kasnijem dobu, predstavlja osnovu za razumevanje jedne od glavnih tema u analizi političke kulture u poslednjih nekoliko decenija. Prema originalnoj koncepciji, od karakteristika preovlađujuće političke kulture ne zavisi samo legitimitnost sistema, ponašanje elita, efikasnost političkih i struktura vlasti, već i tip političkog sistema, način vladavine jednom državom (Almond, 1956; 1983; 1993; Almond & Verba, 1980; 1989; Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005; Pye & Verba, 1965). Prema ovom gledištu, kasnije nazvanom *kulturološkim*, građani određene države prihvataće samo one političke i ekonomske strukture čije institucionalne i legalne procedure su u skladu s preovlađujućim vrednostima u toj populaciji. Pojedinci su pre

svega motivisani relativno stabilnim kulturnim orijentacijama, produktima zajedničke socijalizacije koja tvori integralni deo pojedinčevog socijalnog bića koje se opire promeni.

Budući da se socijalizacijom prenose, socijalizacijom se i menjaju, što znači da su potrebne generacije pre nego što se sistem kulturnih vrednosti vidljivije promeni. Politička kultura se stoga tek postepeno i veoma sporo menja pod uticajem strukturnih faktora poput ekonomske modernizacije, urbanizacije, rasta obrazovnog nivoa populacije i sl. (Huntington, 1991; Inglehart & Welzel, 2005; Lipset, 1959b; Welzel & Inglehart 2009). Manje ili više eksplicitno u ovim gledištima jeste prihvatanje ranije pomenutih principa primarnosti i strukturacije, odnosno smeštanje formativnog perioda politički relevantnih orijentacija u predadolescentni uzrast i insistiranje na njihovoj stabilnosti u odraslom dobu (Eckstein, 1988; Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart 2009). Politički relevantne orijentacije (najčešće vrednosne, o kojima se u okviru ovog modela najviše govori) odraz su specifičnih društveno/političko/ekonomskih okolnosti iz rane mladosti, pa društvene promene imaju odložene efekte koji postaju vidljivi tek smenom generacija. Resocijalizacija pojedinca u kasnijem životnom dobu ima samo ograničene efekte koji nisu vidljivi u kratkom vremenskom periodu.

Kao jedan od glavnih argumenata u prilog ovog stanovišta često se navodi neuspeh komunizma, svojevrsnog prirodnog eksperimenta promene stavova (Almond, 1983). Navesti pojedinca da se odrekne svojih uverenja ili da namesto njih prihvati neka druga, nije nimalo lak posao. Kako bi se očuvao, promenio ili preneo sistem vrednosti „ljude udaraju, maltretiraju, šalju ih u zatvor, bacaju u koncentracione logore, laskaju im, podmićuju ih, prave ih herojima, podstiču ih da čitaju novine, postrojavaju ih ispred zida i streljaju, a ponekad ih čak uče i sociologiji“ (Moore, 1967, citirano u: Brown, 1979, str. 4) – sve to često bez ikakvog efekta. Organizacionim i medijskim monopolima, policijskim i tajnim službama, zahtevima za ideološkim konformiranjem i ideološkom indoktrinacijom na raznim nivoima, komunistički pokret težio je razvoju jasno definisanog skupa stavova, uverenja, vrednosti i osećanja kod svojih pripadnika.

Međutim, rane komparativne studije komunizma ukazivale su da politička kultura nije tako lako promenjiva. Sofisticirani politički režim spreman da manipuliše, organizuje, indoktrinuje, i vrši pritiske i prisile i to radi čitavu jednu generaciju je, u pojedinim slučajevima, umesto da transformiše, sam bivao transformisan (Almond, 1983). Tako je, prema nekim mišljenjima, „češka politička kultura više uspela da promeni čehoslovački komunizam, nego što je čehoslovački komunizam uspeo da ostvari prihvatanje zvanične političke kulture“ (Almond, 1983, str. 137).

Drugi opet ukazuju da komunizam ne samo da nije uspeo da promeni prekomunističku političku kulturu, već je ponegde imao i kontraefekte: doveo je do većeg prihvatanja uverenja u to da politička sloboda donosi više pravde i veću efikasnost, svugde gde je u prošlosti države bilo nekog iskustva sa suprotstavljenim idejama i interesima (Gray, 1979). Bez obzira da li su vrednosti na koje su komunistički režimi bili usmereni otpornije na promene ili na te metode promena (Welch, 2009), za većinu autora u oblasti, „pokušaj da se stvori novi socijalistički čovek, krajnji produkt oficijelne političke kulture, bio je u celini razočaravajući neuspeh“ (Gray, 1979, str. 270).

Tokom trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1991), najveći deo nekada komunističkih društava započeo je proces tranzicije ka pluralističkim partijskim sistemima i tržišnoj privredi, tačnije demokratskom političkom sistemu. Novouspostavljeni demokratski režimi našli su se, međutim, pred istim izazovom kao i komunizam nekada – kako građane „navesti“ da prihvate demokratske norme i oblike ponašanja. Zagovornici kulturološkog modela su na tu dilemu imali očekivani odgovor. I demokratski, kao i bilo koji drugi tip političkog sistema, ima kulturno utemeljenje, odnosno, suštinske kulturne preduslove od čijeg prisustva zavisi mogućnost ustanovljenja i opstanka, ali i kvalitet funkcionisanja demokratskih struktura (Almond & Verba, 1963/1989; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Stoga je novouspostavljenim demokratskim režimima neophodan period konsolidacije kako bi građani odrasli u autoritarnom, bili (re)socijalizovani za demokratske norme i oblike ponašanja (oni mlađi daleko uspešnije), što u perspektivi vodi širenju demokratske političke kulture u populaciji u celini. Na taj način bi bio ostvaren (nužni) paralelizam ili kongruentnost kulture i strukture bez koga nema opstanka i uspešnog funkcionisanja demokratskih institucija. Drugim rečima, „za konsolidovanje demokratije u nekim zemljama, nepohodan je pomak u političkoj kulturi“ (Klingemann et al., 2006, str. XI).

U skladu sa poznatom krilaticom kulturološke škole da je za ustavno-političke promene u jednom društvu potrebno 6 meseci, za ekonomske 6 godina, a za sociokulturne 60 godina (Dahrendorf, 1990), zaključuje se da je to spor i težak proces. Demokratizaciju postkomunističkih društava, i bez obzira na višedecenijsku sistematsku indoktrinaciju, pratio je doduše visok stepen uopštene podrške demokratskom načinu vladavine (Gibson, 1996; Klingemann et al., 2006; Mishler & Rose, 2002; Pavlović, 2007; Rose & Mishler, 1994). Međutim, među zagovornicima kulturološkog modela, taj entuzijazam u vezi s demokratijom shvaćen je na jedan specifičan način. Demokratski način vladavine se, prema ovim autorima, često vrednuje (samo) zbog ciljeva koje su razvijena društva ostvarila i, pre svega,

kao sredstvo za ostvarivanje tih istih ciljeva, dok je sud o tome zasnovan na spoljnim i sporednim manifestacijama funkcionisanja zapadnih društava (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Usled odsustva demokratske tradicije u (političkoj) istoriji, dugog perioda autoritarne vladavine i traumatičnih iskustava s njom, uopštena, pozitivna evaluacija demokratskog oblika vladavine posledica je poželjnosti pre svega njenih efekata iskazanih u terminima ekonomskog postignuća, ali nije „podržana“ prihvatanjem demokratskih procedura i normi, prava i sloboda koje definišu njenu suštinu (tj. demokratskom političkom kulturom). Pozitivan odnos prema demokratskom tipu vladavine u tom slučaju je samo deklarativan ili, kako se on u literaturi (pomalo neopravdano) karakteriše, instrumentalan, i malo govori o eventualnom prodemokratskom karakteru preovlađujuće političke kulture.

Ovde je važno skrenuti pažnju na jednu činjenicu koja se često gubi iz vida. Neuspeh komunizma shvaćen je kao glavna potvrda tezi da kultura presudno utiče na strukturu i da je taj uticaj praktično jednosmeran. Ističe se da komunističke vlasti nisu uspele u svom naumu da razviju novog čoveka, da promene „prerevolucionarne“ i tradicionalne obrasce i da ih zamene novim. Taj nesklad političke kulture i političke strukture bio je, kaže se, generator političke nestabilnosti, čime je komunizam kao projekat unapred osuđen na neuspeh.

Međutim, dominantna tendencija u analizi političke kulture nekih bivših komunističkih država, na primer Rusije, bilo je naglašavanje autoritarnog karaktera prerevolucionarne kulture i kontinuiranog značaja tradicije za razumevanje savremene sovjetske politike (White, 1979b; 1984), pa i isticanje kontinuiteta carske i kasnije Rusije. Vajt navodi mišljenje nekih autora po kojima je staljinizam isto što i Ivan Grozni plus elektrifikacija čitave zemlje (White, 1984). Kako u carskoj, tako i u sovjetskoj Rusiji, ljudima je vladala centralizovana i moćna država, koja je sprovođila široku vlast nad ekonomijom i nad svim aspektima života njenih građana i uz relativno mali uticaj javnosti ili autonomnih institucija. Dugoročni karakter ruske i sovjetske države je dakle takav da ne samo da tvori ozbiljnu prepreku političkoj promeni (ka pluralističkoj, liberalnoj, demokratskoj), već je po nekim svojim suštinskim elementima zapravo kompatibilan s autoritarnim, totalitarnim ideologijama. Drugim rečima, ne bi trebalo da je bilo nesklada kulture i strukture. Ipak, komunizam je propao i u Rusiji i u državama u vezi s kojima se često primenjuje slična argumentacija (poput Srbije). Isti taj autoritarni karakter (samo sada) predemokratske kulture ističe se kao glavna prepreka razvoju efektivne demokratije, što se, paradoksalno, objašnjava efektima komunističke prošlosti (iako onda sledi da je on kao procenjeno neuspešan, ipak imao neke efekte). Postavlja se

onda pitanje s čime je konsonantna politička kultura bivših komunističkih društava, kakva god ona bila? I, dalje, uopštene tvrdnje da se nacije koje su prošle kroz period turbulentnih političkih promena ubrzo vraćaju obrascima svoje prošlosti, sporna je jer se, kako su to drugi već istakli, postavlja pitanje – koje prošlosti (Welch, 2009)?.

Dakle, ispostavlja se da ne samo da bivša komunistička društva nisu kompatibilna sa demokratskim političkim sistemom i, ako se tako može reći, liberalnom ideologijom, već nisu kompatibilna ni sa raznim varijantama totalitarnih ideologija i to iz istih razloga. I komunizam i demokraciju građani ovih društava samo načelno i verbalno prihvataju. Po analogiji slede i crna predviđanja u pogledu perspektiva prihvatanja demokratskih normi u bivšim komunističkim društvima. Kada komunizam koji je toliko dugo, intenzivno i sistematski pokušavao da, u izvesnom smislu, jedan oblik kolektivismu zameni drugim (dakle, ne čak ni da napravi neke krupne rezove) i u tome, po mišljenju nekih autora, nije uspeo, teško da se to može očekivati od sistema koji u te svrhe koristi manje invazivne metode, a računa na kvalitativno različite efekte.

Ipak, ako bi bila tačna teza da se zemlja ne može demokratizovati zato što prethodno nije imala demokratsku tradiciju onda „nijedna zemlja ne bi mogla postati demokratska pošto nema tog naroda ili kulture koji nisu startovali sa jakom autoritarnom tradicijom ili je nisu tokom vremena usvojili“ (Fukujama, 2002, str. 237). Nemačka ili Japan najbolji svedoče o tome da se nakon autoritarnog sistema može razviti liberalna demokratija. Ima li pored toga boljeg primera od posleratne Nemačke da se izrazito nedemokratska politička kultura pod uticajem izmenjenih institucionalnih okolnosti može relativno brzo promeniti (Conradt, 1980; Verba, 1965a)? Najzad, dominantne karakteristike političke kulture nisu zanavек date, čak ni u zemljama stabilne demokratije u kojima posle Drugog svetskog rata nije bilo ozbiljnih potresa ili institucionalnih promena (Almond & Verba, 1980; Abramowitz, 1980; Gibbins, 1989b; Girvin, 1989; Inglehart, 1988; 1990; Kavanagh, 1980; Topf, 1989).

Upravo ovakva razmatranja leže u osnovi pristupa analizi odnosa političke kulture i strukture koji je po mnogo čemu suprotnost kulturološkom modelu. Zagovornici modela koji se različito naziva – najčešće institucionalni, habituacioni, „čovek se uči dok je živ“ ili model racionalnog izbora – naglašavaju situacione karakteristike i skorašnja iskustva kao faktore koji oblikuju stavove i ponašanje pojedinca. Umesto da se očekuju zajedničke političke vrednosti među nacionalnim kulturama koje su rezultat normativne konvergencije građana stvorene putem socijalizacijskog procesa, naglasak je na aktuelnom društvenom kontekstu, individualnim stremljenjima i prilikama, skorašnjim političkim, ekonomskim i društvenim

dešavanjima koji su uzrok sličnosti/razlika u političkim stavovima. Ne samo da rana socijalizacija nije presudna (po nekima je čak i beznačajna), već je upravo političko-ekonomsko postignuće i funkcionisanje institucija uzročni faktor razvoja političkih orijentacija građana kao rezultat socijalnog učenja i iskustva s njima (Finkel, 2002; Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994; Niemi & Hepburn, 1995). U kontekstu prethodne diskusije o političkoj socijalizaciji, relativizovanjem presudne uloge ranog uzrasta pridaje se veća važnost kasnoj adolescenciji i ranoj zrelosti (ranije pomenuti princip *međuposredujućeg perioda*), ali i uticaju aktuelnih okolnosti (princip *aktuelnosti*), čime se ostavlja više prostora za promene u odraslom dobu, a time i za mogućnost brže resocijalizacije građana odraslih u jednom (npr. autoritarnom), za neki drugi (npr. demokratski) režim.

Prema ovoj koncepciji, rano usvojeni stavovi i uverenja imaju svoju važnost, ali su ojačani ili promenjeni kasnijim iskustvima. Ako se, recimo, demokratske institucije „vedu“ u društvu u kome je većina građana socijalizovana za nedemokratske norme, pojedinci, kako bi nova demokratija bila stabilizovana, moraju naučiti nove norme i ponašanje. Novo učenje zasnovano je na iskustvu, posledica je vežbanja i mogućnosti za vežbanjem (što je posledica izmenjenih institucionalnih okolnosti). Demokratske norme ne uče se „formalnim obrazovanjem i indoktrinacijom, već kroz iskustvo s demokratskim procesom“ (Dalton 1994, str. 490). Građani moraju naučiti da budu demokrate, a to je jedino moguće u kontekstu demokratske građanske kulture i pluralizma, pa je u tom smislu važnije da li se stvara demokratija, nego demokrate, jer će, ako se demokratske institucije ustanove, demokratske vrednosti biti veoma verovatan ishod (Fleron, 1996). Ako su građanska prava i slobode prisutne duže vreme, građani imaju više mogućnosti da primene demokratske norme na neomiljene protivnike, da praktikuju ili posmatraju toleranciju kroz izbore, pluralističke konflikte i interese (Peffley & Rohrschneider, 2003). Evaluacija postignuća režima u odnosu na zahteve građana i akumulacija takvih iskustava vremenom doprinose bazičnoj posvećenosti demokratskim institucijama i procesima (Gibson, 2002; Mishler & Rose, 2002). (Demokratska) politička kultura, drugim rečima, efekat je (demokratskih) institucija.

Kroz suprotstavljenost dva modela provejavanja i fundamentalno drugačije poimanje koncepta kulture koje je možda najadekvatnije opisan kao dihotomija između „široke“ (engl. *thick*) i „uske“ (engl. *thin*) koncepcije kulture (Mishler & Pollack, 2003). „Široka“ kultura je esencijalna, ona je ono što je zaista bitno i ima izražen uticaj na politički, socijalni i ekonomski razvoj jednog društva. Ovakva kultura je, dalje, fundamentalna, ako ne i primordijalna; prenosi se socijalizacijom i emocionalno je zasnovana. Egzogeno je u odnosu na ponašanje i institucije, svojev-

sna datost. „Široka“ kultura je nadasve homogena, koherentna i relativno trajna (Mishler& Pollack, 2003).

„Uska“ kultura je, s druge strane, racionalno zasnovana, recipročno povezana s institucijama i dinamična, upravo onako kako je shvaćena unutar institucionalnog modela. Stvar je empirijske verifikacije, nešto je što može biti, ali možda i nije toliko bitno. Endogena je, socijalno konstruisana, individualistička i heterogena (Mishler& Pollack, 2003)

Po nekim drugim merilima, dva modela, međutim, nisu toliko nepomirljiva koliko se to na prvi pogled čini i imaju brojne zajedničke pretpostavke, a jednu od posebne važnosti. Uz sve razlike koje postoje u pogledu činilaca, mehanizama i dinamike promene, ni jedna ni druga koncepcija ne dovodi u sumnju bazičnu pretpostavku koja seže još iz antičkih vremena da određeni politički sistem zahteva sebi kompatibilnu političku kulturu, raširenost odgovarajućih orijentacija među građanima jednog društva. Bez široke saglasnosti u pogledu podrške „pravilima političke igre“, kao i konsenzusa o normama na kojima je ona zasnovana, nema legitimnosti, stabilnosti, pa ni efikasnosti političkog sistema. Slikovito rečeno, „demokratija ne može biti izgrađena bez demokrata“ (Klingeman et al., 2006, str. XI). Ukoliko pojedinac poštuje i prihvata norme sistema, ukoliko to postane sastavni deo njegovog vrednosnog sistema, uopštena podrška načinu vladavine dobija na izvestan način dispozicionu utemeljenost koja motiviše i usmerava ponašanje, čini ga prijemčivim za određene poglede i ideje, načine rešavanja konflikata, u manjoj ili većoj meri spremnim da se angažuje na realizaciji određenih ličnih ili društvenih ciljeva i sl. Tada članovi društva žele da deluju onako kako treba da deluju da bi društvo adekvatno funkcionisalo (From, 1989).

U središtu oba modela zapravo je pretpostavka o nužnosti konvergencije političke kulture i strukture, dok je predmet analize u oba slučaja stepen (ne)sklada između njih i posledična (ne)stabilnost. Dva modela daju različite odgovore na poznato pitanje *šta je starije: kokoška ili jaje?*. Ko je u pravu možda i nije toliko važno, jer je od odgovora na pitanje da li politička kultura utiče na politički sistem ili obrnuto, svakako važniji odgovor na pitanje o njihovom preovlađujućem karakteru i međusobnim odnosima u tom smislu. „Umesto da se pitamo da li institucije uzrokuju kulturu ili kultura uzrokuje institucije, trebalo bi se usmeriti na njihove zajedničke efekte“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 143), tvrdili su neki pomirljivi glasovi. Politička kultura „ne mora biti ni uzrok ni efekat ... politička kultura se razvija u recipročnom odnosu između institucija, s jedne, i vrednosti, fundamentalnih političkih uverenja i implicitnih razumevanja, s druge strane“ (Brown, 2005, str. 187). Neke empirijske analize upravo ukazuju na kombinovani uticaj kulturnih i institucionalnih varijabli (Bennich-Bjorkman, 2007; Pavlović, 2013), na fenomen koji su neki s pravom nazvali

parcijalnom ili dualnom adaptacijom „na eksternu modernost i domaću realnost“ (Sakwa, 2005, str. 43).

Empirijska istraživanja inače ne daju nedvosmislene odgovore na pitanje kongruentnosti kulture i strukture i to ne samo u grupi bivših komunističkih društava. S jedne strane, poređenje bivših komunističkih i razvijenih demokratskih društava često ide „na ruku“ ovim drugima. Tako se pokazuje da je politička tolerancija, jedna od fundamentalnih demokratskih normi, stvar dužine boravka pod demokratskim režimom, a ne trenutnog nivoa demokratije. Građani u stabilnijim režimima s dužom demokratskom tradicijom manje su netolerantni (Peffley & Rohrschneider, 2003). U jednoj komparaciji dva grada, jednog u Rumuniji i jednog u Americi, pokazuje se da ispitanici iz Rumunije manje diskutuju o politici, manje su angažovani u interaktivnim formama političke participacije, manje znaju o svojim susedima (Mondak & Gearing, 1998). Jedna druga skupina nalaza pokazuje da je procenat ispitanika koji prihvataju demokratski i odbacuju autokratski politički sistem daleko niža u istočnoevropskim državama nego u razvijenim demokratijama (Klingeman et al., 2006). Inglehartove analize iznova i iznova ukazuju na to da bivša komunistička društva u pogledu raširenosti nekih prodemokratskih orijentacije lošije stoje i od daleko siromašnijih i nerazvijenijih društava (Inglehart, 2006; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). U bivšim komunističkim društvima niži su nivoi političkog aktivizma (Dekker et al., 2003), niže vrednovanje autonomno-liberalnih (Hagenaars et al., 2003) ili emancipativnih vrednosti (Welzel, 2013), a čak i tamo gde su prihvaćeni brojni elementi demokratske političke kulture, ostaje teška i veoma važna lekcija tolerancije (Gibson, 1998; 2002).

U ovom kontekstu, analiza mladih, tačnije generacijskih razlika, ima veoma važnu ulogu jer je generacijska smena, preme nekim gledištima, glavni mehanizam otklanjanja ovog nesklada. Teško je pronaći nalaz koji ne pokazuje da su u najmlađim uzrasnim kategorijama (a to su uglavnom ispitanici uzrasta od 18 do 25 ili 30 godina) najraširenije razne prodemokratske orijentacije i veliki broj studija otkriva generacijske razlike u tom smislu (Beck & Jennings, 1979; Dalton, 1994; Hahn, 1991; Hagenaars et al., 2003; Haerpfer, 2006; Jennings & Niemi, 1974; Inglehart, 1990; Klingeman et al., 2006; Niemi, 1973; Owen & Dennis, 1987; Siemienska, 2006). Neke studije, od posebne važnosti za ovaj rad, za predmet su imale poređenje generacijskih razlika u starim i novim demokratijama (Catterberg & Zuasnabar, 2010; Moreno et al., 2010; Siemienska, 2003). Analiza većeg broja orijentacija – socijalne tolerancije, interesovanja za politiku, poštovanja zakona, formalnog aktivizma, podrške demokratiji, vrednostima samoizražavanja – pokazuje da su mlade generacije u postkomunističkim državama u tom pogledu značajno različite od starijih, odnosno, da su

mladi u postkomunističkim društvima veoma slični mladima u tradicionalnim demokratijama.

S druge pak strane postoje i drugačiji nalazi. Han tako, analizirajući veći broj političkih orijentacija poput političke efikasnosti, poverenja, političkog interesovanja, političkog znanja itd., nalazi da politička kultura u Rusiji nije bitno drugačija od one u razvijenim državama i da nije prepreka demokratizaciji (Hahn, 1991). Karpov (Karpov, 1999) poredi Sjedinjene Američke Države i Poljsku i zaključuje da mlade demokratije mogu imati relativno tolerantnu političku klimu koja nije ugrožavajuća za politički pluralizam. Analizirajući niz orijentacija među građanima Rusije i Ukrajine, Gibson nalazi da je podrška demokratiji „milju široka i više nego inč duboka“ (Gibson, 1996, str. 417). Jedna druga studija koja je uz Rusiju i Ukrajinu obuhvatila i Litvaniju, demokratske vrednosti u ovim društvima otkriva „u stepenu u kome ih pesimista ne bi očekivao“ (Reisinger et al., 1994, str. 185). Dalton u „dve Nemačke“, Istočnoj i Zapadnoj, analizira stepen prihvatanja skupa demokratskih stavova u kojima su iskazana neka temeljna demokratska načela: prihvatanje slobode govora, višepartijskog sistema, individualnih prava i sloboda i sl. i nalazi velike sličnosti u distribuciji demokratskih stavova i praktično odsustvo razlika (Dalton, 1994). Dač i Gibson (Duch & Gibson, 1992) zaključuju da Evropljani koji su duže vremena „iskušavali“ demokratiju nisu ništa tolerantniji od onih sa ograničenim iskustvom. Takođe, oni koji su u detinjstvu i u ranoj socijalizaciji iskusili demokratiju nisu ništa tolerantniji nego oni koji su socijalizovani tokom autoritarne vlasti. Ovo je veoma važan nalaz jer ukazuje da su skorašnji događaji često od presudne važnosti – politička tolerancija rezultira iz resocijalizacije demokratskim vrednostima tokom perioda demokratizacije.

Da li je politička kultura bivših komunističkih društava demokratska ili ne i da li se bivša komunistička i razvijena zapadna društva u tom smislu razlikuju je jedno pitanje. Nešto sasvim drugo su nalazi koji ukazuju da građanin koji je informisan, zainteresovan i sposoban da razume, spreman da se angažuje, a kada se angažuje vođen demokratskim principima – postoji, reklo bi se, samo u teoriji, a nema ga ni tamo gde ga po definiciji očekujemo: u razvijenim demokratijama. Na to je, uostalom, ukazala i klasična studija o građanskoj kulturi (Almond & Verba, 1963). Ako je suditi prema nalazima empirijskih istraživanja, demokratska struktura orijentacija je u tom smislu „krnja“ i to iz tri glavna razloga:

- (1) Slabo, zapanjujuće, sramotno, patološki nisko, jedno – samo su neki od prideva kojima se opisuje nivo političkog znanja građana iz različitih delova sveta koji dovoljno govore o njegovom kvantitetu i kvalitetu. Praktično bez izuzetka nalazi upućuju na zaključak da je uopšteni nivo političkog znanja nizak, često do te mere da većina nije u stanju da tačno odgovori na pitanja o nekim

bazičnim političkim činjenicama (npr. ko je predsjednik skupštine, ko ima većinu u parlamentu itd.), a šta tek reći o kvalitetu nekih složenijih i viših vidova ideološkog rezonovanja o politici koje se nalazi samo u tragovima (Campbell et al, 1960; Dalton, 2000; Delli Carpini & Keeter, 1996; Gronlund & Milner, 2006; Kuklinski et al., 2000; Luskin, 1987; Maghami, 1974; Prior, 2002; Rogers et al., 1967; Rhine et al., 2001; Vettehen et al., 2004).

- (2) Ne samo da građani nisu tolerantni u meri u kojoj to ideal demokratskog građanina predviđa, već bi se s pravom moglo reći nešto upravo suprotno – „netolerancija je norma, tolerancija izuzetak“ (Peffley & Rohrschneider, 2003, str. 248). Tako neki nalazi pokazuju da bi samo 6% Amerikanaca dozvolilo grupi koju najmanje simpatije da učestvuje u različitim zakonom dozvoljenim oblicima aktivnosti (poput javnog protestovanja, kandidovanja za javnu funkciju i sl.) (Gibson, 1992), ali i da je netolerancija konstanta u vremenskom i geografskom smislu. U jednoj od kolevki demokratije, Americi, nivo netolerancije se nije značajnije menjao od pedesetih godina XX veka (Sullivan et al., 1979) i, recimo, u periodu od 1977. do 1998. g. opao je samo minimalno, sa 85% na 79% (Mondak & Sanders, 2003). Politička netolerancija, s druge strane, većinska je pojava u svih 17 (veoma raznovrsnih) država uključenih u jednu studiju (Peffley & Rohrschneider, 2003). Iako su mladi, kao što je ranije rečeno, uglavnom liberalniji, tolerantiji i demokratičniji sloj svakog društva, često se i među njima otkriva samo manjina onih koji su tolerantni (Owen & Dennis, 1987).
- (3) Najzad, nasuprot koncepciji politički aktivnog građanina stoji surova empirijska realnost koja govori da malo, ukoliko uopšte, tipova političke aktivnosti van periodičnog glasanja sprovodi većina građana. U skladu s duhovitom opaskom da će građanin Amerike preći okean kako bi se „borio za demokratiju“, ali neće preći ulicu kako bi glasao na izborima, manje zahtevne političke aktivnosti sprovodi između 15–30% Amerikanaca, a one koje zahtevaju više od zanemarljivog ulaganja vremena i novca upražnjava tek 10 do 15% (Verba & Nie, 1987). Prema jednoj sličnoj klasifikaciji, 10% populacije veoma je politički aktivno, 20% samo umereno i uglavnom u vreme izbora, za polovinu populacije glasanje je jedini vid političke aktivnosti, dok petina uopšte ne učestvuje u politici (Rose, 1989, prema: Šiber, 2007).

Sve ovo ukazuje nam da su često, barem u vezi s nekim od osnovnih pro-demokratskih orijentacija, građani bilo kog društva daleko od demokratskog ideala.

7. Socijalizam bez „socijalista“, demokratija bez „demokrata“? Istraživanja političke kulture u Srbiji

*Najbolji argument protiv demokratije je
petominutni razgovor s prosečnim biračem.*

Vinston Čerčil

*Ko gaji hronično nepoverenje u druge,
mogao ga je steći samo iskustvom.*

Borislav Pekić

Empirijska ili teorijska istraživanja u Srbiji koja svoj predmet analize eksplicitno određuju kao političku kulturu mogu se verovatno nabrojati na prste dve ruke. To, međutim, ne znači da se iz ove perspektive i iz ovakvog pristupa fenomenu političke kulture ne mogu naći istraživanja koja bi za tekuću analizu bila relevantna. Ako ništa drugo, ova sredina ima dugu tradiciju istraživanja sociopsiholoških karakteristika mladih, posebno

njihovih stavova i vrednosnih orijentacija, koja pružaju mogućnost da se analizom njihovih nalaza u dužem vremenskom periodu dobije barem gruba predstva o političkoj kulturi u njenom istorijskom kontinuitetu i dijahronijskoj dimenziji, o dinamici i pravcima njene promene, kao i nekim zakonitostima i činiocima u tom pogledu. Na stranama koje slede biće napravljen svojevrsni pregled nalaza koji su ocenjeni kao relevantni, od početaka empirijskih istraživanja u našoj sredini do današnjih dana. Prikazani nalazi ticaće se najčešće vrednosne komponente političke kulture, koja je najčešće i istraživana, ali će biti napravljeni osvrti i na ostale četiri ranije opisane komponente.

Počev od najranijih empirijskih istraživanja s početka šezdesetih, pa praktično sve do sredine osamdesetih godina XX veka, podrška sistemu i prihvatanje prosistemskih vrednosti zasigurno je glavni empirijski nalaz. Jedno od prvih istraživanja jugoslovenskih studenata polazi od bazične pretpostavke koju bi potpisao svaki i tadašnji i sadašnji istraživač političke kulture: „ukoliko naša univerzitetska omladina socijalističke društvene ciljeve i nastojanja prihvata kao svoje lične, razumljivo je da će ona uglavnom odobriti i način realizacije tih ciljeva, a time pozitivno oceniti sve one socijalističke institucije koje predstavljaju osnovnu sadržinu takvog načina izgradnje socijalizma“ (Janićijević i sar., 1966, str. 15). Istraživanje na ukupno 4,000 studenata iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva i Skoplja s pet različitih fakulteta, u kome su ispitivani društveno-politički i ideološki stavovi studenata (vrednosne preferencije, religioznost, odnos prema radu, fakultetu, slobodnom vremenu) vodilo je zaključku da postoji „veoma visok stepen prihvatanja bitnih vrednosti jugoslovenskog društva i odobravanje osnovnog pravca njegovog razvitka od strane ogromne većine studenata“ (Janićijević i sar., 1966, str. 22–23). Oko 80% studenata prihvatilo je načelo ekonomskog egalitarizma, 81% odobravalo jugoslovenski način izgradnje socijalizma, dok je 79% o značaju radničkog samoupravljanja imalo pozitivan odnos bez ikakvih ograda.

Tomanović u istraživanju na 2,000 učenika srednje škole i „radne omladine“ nalazi samo 2% srednjoškolaca i 4% mladih radnika koji decidirano izjavljuju da nisu pristalice socijalizma jer ima i boljih društvenih sistema (Tomanović, 1977). Mladih u samoupravnom tipu (34%) bilo je šest puta više nego mladih liberala (6%), dok se četiri petine mladih (80%) zalagalo za smanjenje razlika u prihodima.

Jedno drugo ispitivanje različitih kategorija mladih s teritorije Beograda pokazalo je da oni veoma pozitivno ocenjuju stepen ostvarivanja najvećeg broja ciljeva i vrednosti jugoslovenskog društva. Velika većina (75%) ocenjuje pozitivno razvoj samoupravnih odnosa, dok je egalitarna orijentacija bila veoma izražena (Stanojević, 1979).

Pantić krajem sedamdesetih nalazi skoro dve trećine mladih (61%) koji su samoupravno orijentisani, dok je tek 15% bilo u kategoriji suprotnog, nesamoupravnog tipa (Pantić, 1977). Isti autor nekoliko godina kasnije (Pantić, 1981) nalazi većinsku raširenost orijentacija na društveno vlasništvo (61%), otvorenost prema svetu (70%) i samoupravnu orijentaciju (62%). Studija upućuje i na veoma važan zaključak da nijednu grupu mladih nije karakterisao neki antisistemski ili antagonistički sistem vrednosti; čak i u slučaju onih najslabije „socijalizovanih“ grupa mladih (poput NK radnika) moglo se govoriti samo o slabijem usvajanju poželjnih vrednosti, dakle, samo o kvantitativnim, ne i kvalitativnim razlikama. Etnička distanca je u društvu bila gotovo odsutna: 59% punoletnih građana tadašnje SFRJ karakterisalo je potpuno odsustvo etničke distance (Pantić, 1967). Đurić među učenicima osmog razreda osnovne i drugog razreda srednje škole nalazi dominaciju podeljene nacionalne vezanosti, odnosno, prihvatanje više oblika lojalnosti i svojevrsnu internacionalističku orijentaciju (Đurić, 1980).

Ne samo da je vrednosna komponenta političke kulture bila izražena, već bi se to uslovno moglo reći i za motivaciono-akcionu, mada se može govoriti samo o specifičnim oblicima društveno-političkog aktivizma. Rana istraživanja u proseku nalaze četvrtinu mladih koji su članovi Saveza Komunističke Jugoslavije (Goati i sar., 1977; Janičijević i sar., 1966; Pantić i Damjanović, 1968), uz veliki procenat onih koji bi želeli da postanu član SKJ (Goati i sar., 1977; Pantić i Damjanović, 1968). Jedna od važnijih studija o društveno-političkom angažovanju mladih iz tog perioda nalazi da je blizu dve trećine mladih politički angažovano, dok je jedna petina bila samoupravno angažovana (Goati i sar., 1977). Drugim rečima, angažovanje mladih se pretežno odvijalo u okviru raznih organizacija mladih. Neki od tadašnjih nalaza iz današnje perspektive zvuče gotovo neverovatno. Sredinom sedamdesetih godina XX veka, mladi su činili skoro trećinu ukupnog broja članova SK u Beogradu (30%); preko trećine omladine Beograda bilo je društveno-politički angažovano; 86% je tvrdilo da je član Saveza socijalističke omladine, a dve trećine onih koji nisu bili članovi SK želeli su da to postanu (Stanojević, 1979). Međutim, treba biti oprezan u analizi karaktera i motivacije za političku aktivnost tokom ranih faza socijalizma na ovim prostorima. Tako, na primer, Šiber navodi rezultate jednog od najranijih istraživanja izbora za opštinske skupštine u Zagrebu, tadašnjoj SFRJ, koji su pokazali da 52% ispitanika neposredno pri izlasku sa birališta nije znalo ni jedno jedino ime s liste kandidata (Šiber, 2007).

Međutim, ista ova istraživanja šalju i neke druge poruke. Najpre, prevedeno na jezik ovog rada, kognitivna komponenta je bila slabo razvijena. U pomenutom istraživanju studenata, mnogo njih navodi da poznaje

marksizam, a ne poznaje ga, ili daje netačne odgovore, pa se pokazuje da polovina nije poznavala osnovne principe marksizma (Janićijević i sar., 1966). I druga velika studija navodi nezadovoljavajuću obaveštenost mladih (Goati i sar., 1977). Čak ni članovi SK nisu u principu bili bolje obavješteni od drugih kategorija ispitanika, mada je njihov nivo obavještenosti (45%) bio koliko-toliko zadovoljavajući; trećina se mogla smatrati loše obavještenima (34%) (Milić i sar., 1981).

S druge strane, registrovane su i razne ilustrativne kontradiktornosti orijentacija. Početkom sedamdesetih godina XX veka Rot i Havelka na uzorku beogradskih i kragujevačkih učenika nalaze veoma visoku autoritarnost (Rot i Havelka, 1973). Štaviše, prosek učenika industrijskih škola u Kragujevcu bio je viši od bilo kog do tada u literaturi zabeleženog. Istovremeno se, međutim, javljaju i jasne preferencije demokratije. U Pantićevoj studiji vrednosnih orijentacija izražena autoritarnost karakteristika je svakog drugog mladog (50%), dok se izdvaja četvrtina mladih konfliktnog, autoritarno-samoupravnog tipa (25%) i (samo) četvrtina čistog, neautoritarno-samoupravnog, tj. demokratskog tipa (23%) (Pantić, 1981). Trećina studenata vernika tvrdila je da potpuno usvaja marksizam, a 43% delimično, dok su najviše vrednovani ideali koji su donekle bili suprotnost oficijelnoj ideologiji, pre svega materijalno blagostanje (Janićijević i sar., 1966). Ideali društvenog angažovanja su nisko vrednovani, a studenti su bili spremni da se angažuju samo ako je u pitanju neki lični interes, pouzdan i efikasan način lične afirmacije. I Tomanović priznaje postojanje dvojne orijentacije koja se ogledala u težnji da se materijalne vrednosti, koje se u stvarnom životu uvažavaju, potcene i situiraju nisko na vrednosnoj lestvici (Tomanović, 1977).

Najzad, i pored snažnih i konstantnih težnji ka homogenizaciji i ujedinjavanjima raznog tipa, sva pomenuta istraživanja ukazuju na manje ili veće klasne i obrazovno-profesionalne razlike u tom smislu. Vrednosno najhomogeniji bili su politički rukovodioci, dok je raširenost i intenzitet prosistemskih orijentacija, odnosno stepen usvajanja zvanične ideologije, zavisio od stepena povoljnosti društvenog položaja (Goati i sar., 1977; Milić i sar., 1981; Pantić, 1969; 1981), mada neki nalazi upućuju na suprotne zaključke – školska omladina nepovoljnijeg socioekonomskog položaja često je bila politički aktivnija grupa (Tomanović, 1977) i sklonija da prihvati ideologiju egalitarizma (Stanojević, 1979). U prvoj studiji političke kulture u ovim krajevima (tačnije, prvoj koja to ima za eksplicitan predmet analize) identifikovana su tri tipa političke kulture, parohijalno-tradicionalna, socijalističko-patriotska i državno-racionalistička, kao i dve vrednosne skupine, anksiozno-pesimistička i egalitarno-alokativna (Bertch & Zanninovich, 1974). Tadašnju političku elitu, rukovodioce i stručnjake, kao i članove SK, pored modernizma, karakterisali su još preferiranje decentra-

lizma, ateizma i mala anksioznost i pesimizam. Tradicionalizam i egalitarizam, kao i izraženost anksiozno-pesimističkog sindroma bile su odlike seljačko-radničkih slojeva. U jednom istraživanju u Vojvodini, pokazalo se da ciljeve vladajuće ideologije znatno slabije prihvataju radnici (36%) nego inženjeri (63%) i niži rukovodioci (65%) (Pantić, 1987b). Ovakva raslojavanja i heterogenost ukazuju na uporedno postojanje različitih tipova političke kulture u različitim društvenim slojevima ili uzrasno/obrazovno/profesionalnim kategorijama stanovništva. Moguće je da su ove konfliktne orijentacije u svesti građana bile prvi znaci krize koja će uskoro uslediti, ali i pokazatelj da oficijelna ideologija nije bila u potpunosti prihvaćena.

U kriznim osamdesetim godinama XX veka zabeležene su i velike vrednosne promene čiji glavni zaključak je bio da „socijalizam gubi omladinu“ (Mihailović i sar., 1990, str. 18). To se manifestovalo na nekoliko različitih načina, no pre svega slabljenjem prosistemskih vrednosti, pre svih sržne samoupravne orijentacije. U periodu od šezdesetih do sredine osamdesetih godina XX veka, samoupravna orijentacija bila je prihvaćena na nivou između polovine i dve trećine mladih (Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Mihailović i sar., 1990). Sudeći na osnovu podataka koji pružaju mogućnost direktnog poređenja, prihvatanje ove orijentacije počinje da opada od 1979. godine (Grupa autora, 1989). Nesamoupravnom tipu je 1974. godine pripadao svaki dvadeseti omladinac (5%), deceniju kasnije, svaki četvrti (23%) (Mihailović, 1987). Pantić u analizi političke kulture mladih Srbije bez pokrajina izraženu prosistemsku orijentaciju (kombinaciju samoupravne orijentacije, humanizma, otvorenosti prema svetu i modernizma) nalazi kod 43% mladih (Pantić, 1989). Krajnji rezultat vrednosne erozije postaje vidljiv krajem te decenije kada se prvi put registruje veći procenat nesamoupravne orijentacije (Mihailović i sar., 1990; Pantić, 1990a; 1990b).

Počev od 1981. godine raste i odbojnost omladine prema svim organizacijama sistema, a posebno prema Savezu komunista, prema kome je odbojnost porasla sa 10% u 1981. godini na 60% 1990. godine (Mihailović i sar., 1990). Raste kritičnost prema ostvarenosti ciljeva socijalizma, aktuelnoj društvenoj situaciji, kao i odgovornosti političkih elita za takvo stanje (Aleksić i sar., 1986; Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Nešković, 1990). Omladina počinje da podržava pluralizam (45%) i veće otvaranje prostora za privatna preduzeća (69%); protivi se delegatskom sistemu i društveno-političkom veću, a zalaže za izborni princip „jedan čovek jedan glas“, dok teme „ulaska u Evropu“, ekologije, autonomnog organizovanja omladine i sl. polako dobijaju na snazi (Mihailović i sar., 1990).

I neke druge s tim povezane vrednosti i karakteristike mladih proživljavaju krupne promene. Smanjuje se akcioni potencijal mladih, posebno raširenost prometejskog aktivizma i osećaja političke potentnosti (Pan-

tić, 1981; 1990b). Većina mladih je tek osrednje zainteresovana za politiku (Aleksić i sar., 1986); većina više odbacuje nego što prihvata različite oblike konvencionalnih i nekonvencionalnih oblika političkog ponašanja, dok je motivacioni aspekt političke kulture mladih izražen kod četvrtine (25%), a nemotivisan je svaki treći (32%) (Pantić, 1989). Raste neegalitarizam, individualizam, materijalna orijentacija, kao i religioznost i autoritarnost (Aleksić i sar., 1986; Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Pantić, 1981; 1990b; 1990c; 1993). Dominantna odlika mladih postaje anomija, koja u razmaku od jedne decenije postaje tri puta raširenija u populaciji mladih i sa 24% raste na čak 75% (Pantić, 1981; 1990b; 1990c). Rekordna anomija doprinela je da se jedna vrsta političke kulture (alijenantna) javi kod čak trećine pripadnika tadašnje generacije mladih (Pantić, 1989), iako je ranije bila relativno retka.

Kriza je na vrednosti, međutim, delovala specifično i selektivno. Izraženost modernizam ili otvorenosti prema svetu se, recimo, nisu bitnije menjale (Pantić, 1981; 1990b). Takođe, etnička distanca i tolerancija bile su na nivou koji ni u kom smislu nije ukazivao na krvave međunacionalne sukobe koji će uslediti nekoliko godina kasnije, upravo suprotno. Glavno obeležje nacionalne svesti mladih u tom periodu jeste internacionalizam (Pantić, 1987a). Manifestna etnička distanca je krajem osamdesetih godina XX veka bila čak smanjena u poređenju sa sredinom šezdesetih i karakterisala je tek približno svakog sedmog Jugoslovena (14%); znatnija udaljenost manifestovala se samo za najintimniji odnos, brak, i jedino prema religioznim i osobama bez ikakvog obrazovanja, ali i Albancima i Romima (Grupa autora, 1989). Čak i u osvit raspada Jugoslavije, etnička distanca je bila tek donekle u porastu u odnosu na šezdesete godine XX veka, dok je mladu generaciju u celini odlikovala otvorenost i mondijalizam (Bačević, 1990).

Do promena dolazi ne samo u vrednosnoj, već i pratećoj sferi aktualizovanog društveno-političkog ponašanja. Aktivizam je trend porasta pokazivao sve do 1981. godine, kada počinje da opada i to veoma naglo; 1983. godine se moglo govoriti o jednoj trećini aktivnih, dok je samo dve godine ranije to važno za dve trećine mladih (Mihailović, 1987). Medijski (praćenje medija) i komunikacioni aktivizam (diskutovanje o politici) bili su koliko-toliko i dalje razvijeni. Podaci, recimo, ukazuju da je svaki drugi mladi čitao novine (Mihailović, 1987), na šta upućuju i neki drugi nalazi (Aleksić i sar., 1986; Kuzmanović, 1990a). Formalni aktivizam, članstvo u organizacijama, manje je raširen i u padu – karakteriše između trećine i četvrtine mladih (Aleksić i sar., 1986; Kuzmanović, 1990a). Svega 15% mladih je, recimo, u tom trenutku član SKJ, dok polovina to ni ne želi (Kuzmanović, 1990a). Neke druge intenzivnije oblike društveno-političke aktivnosti koja bi nadilazila puko članstvo u društveno-političkim organi-

zacija i organima samoupravljanja upražnjava manjina. Pantić u analizi političke kulture mladih nalazi 14% intenzivno aktivnih (Pantić, 1989), dok Kuzmanović, kombinujući različite tipove u indeks opšteg aktivizma, nalazi sličan procenat intenzivno aktivnih – 18% (Kuzmanović, 1990a).

Najzad, ono malo oskudnih podataka koji bi mogli biti pokazatelji nivoa znanja i informisanosti mladih o politici iz ovog perioda ukazuju na tek osrednju obaveštenost mladih o nekim pitanjima međunacionalnih odnosa (Pantić, 1987a). U pomenutoj studiji političke kulture mladih, kognitivna komponenta političke kulture, merena testom znanja sa većim brojem pitanja, ukazuje na njenu nisku razvijenost u 41% slučajeva, dok su viši nivoi političkog znanja registrovani kod trećine mladih (33%) (Pantić, 1989).

Iako nisu bili retkost ni pre ovog vremena, osamdesete godine XX veka su, slobodno se može reći, vreme vrednosnih konflikata koji su prirodan pratilac društvene krize, često ne samo njena posledica, već i uzročnik. Dolazi do erozije ili regresije jednih, sukoba nekih drugih, rađanja novih ili ponovnog buđenja nekih potisnutih vrednosnih orijentacija. O tome svedoče ne samo rekordni nivo anomičnosti mladih registrovani putem njenog direktnog merenja. O anomiji kao kontradikciji ili tenziji između vrednosnih orijentacija može se zaključivati i indirektno. Kod mladih radnika u Vojvodini, Pantić nalazi mnoge kontradikcije vrednosti: između tradicionalizma i modernizma, solidarnosti i egoizma, autoritarnosti i tolerancije (Pantić, 1987b). U jednom drugom istraživanju utvrđena je izrazito pozitivna veza između odnosa prema samoupravljanju i autoritarnosti – 69% onih koji imaju pozitivan odnos prema samoupravljanju slagalo se sa tvrdnjom da je najvažnija stvar za mlade da budu poslušni u odnosu prema proditeljima, nastavnicima i rukovodiocima na radnom mestu; takođe, samoupravno orijentisana omladina bila je u većem stepenu vezana za naciju i religiju (Aleksić i sar., 1986). Neka opšta razmatranja upućuju na zaključke da društvena svest mladih osamdesetih godina nije jedinstvena i homogena, već protivurečna; mladi su nedovoljno opredeljeni, neodlučni i ambivalentni (Mihailović, 1987). Možda o tome najbolje svedoči distribucija tipova političke kulture zasnovane na nivou razvijenosti tri analitički izdvojene komponente – vrednosne, saznajne i akcione – koja kao najučestaliji nalazi tip autsajdera (22%) kod koga nijedna komponenta nije razvijena (Pantić, 1989). Ipak, nosioci samoupravne političke kulture ostaju i u ovom periodu članovi SKJ. Raširenost prosistemskih komponenti političke kulture karakterisala je većinu članova SK mladih od 27 godina (56%) u poređenju sa manjinom njihovih vršnjaka nečlanova (41%) (Pantić, 1989). Sličan odnos nađen je i u analizi političke kulture mladih radnika (48%:29%) (Pantić, 1987b).

I pored krupnih promena i visoko izražene anomalije, nije bilo ozbiljnijih nagoveštaja da bi moglo da se desi ono što se dogodilo devedesetih godina XX veka. A ono što se desilo ukazuje na to da na mesto urušene samoupravne orijentacije nisu, paralelno sa formalnim uvođenjem višepartijskog sistema, dolazile i kompatibilne, pluralističke vrednosti, već neke druge koje su bilo sve drugo samo ne to. Devedesete godine XX veka vreme su krupnih vrednosnih promena.

Iako u vreme perioda SFRJ u rezultatima istraživanja gotovo odsutni, na zamahu nacionalizma indukovanog od strane političkih elita i kao posledica raspada Jugoslavije i ratnih sukoba, etničko distanciranje i netrpeljivost dostižu razmere ksenofobije. Raste etnička distanca prema Albancima, Hrvatima, Muslimanima. Početkom devedesetih godina XX veka 52% građana ne želi Albance ili Hrvate za sugrađane, dok je izraženo uopšteno nepoverenje prema drugim narodima (Golubović i sar., 1995). Istovremeno s rastom etničke distance dešavaju se još dva paralelna procesa. Raste, najpre, vezanost za sopstvenu naciju. U jednom istraživanju s početka devedesetih, dve trećine građana Srbije i Crne Gore nacionalnu pripadnost smatra (veoma mnogo i mnogo) važnom (Golubović i sar., 1995), a nacionalna pripadnost naglo skače u rang prioriteta, dolazeći odmah posle porodične pripadnosti (Pantić, 2002; Vasović, 1997). Pored toga, dolazi do sužavanja okvira kolektivne identifikacije i najvažnija postaje pripadnost lokalnoj sredini (Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2009; Vasović, 1997; 2000). U odnosu na neka ranija istraživanja, pa čak i ona sprovedena samo nekoliko godina ranije, ovo je bio radikalni obrt.

Ionako visoka autoritarnost se na početku devedesetih godina XX veka i dodatno uvećava – u jednom istraživanju je kod 71% građana registrovana autoritarnost (Kuzmanović, 1994). Iako kasnija i, nažalost, dosta retka istraživanja registruju promenjive i niže nivoe od ovih prvobitnih, moglo bi se reći da se autoritarnost tokom devedesetih, pa i kasnije, stabilizuje na jednom ne baš tako niskom nivou (Golubović i sar., 1995; Kuzmanović, 1997b; Pantić, 2000; 2002; 2003; Pantić i Pavlović, 2009).

I neke druge srodne orijentacije dobijaju na značaju. Najveći deo populacije ispoljavao je tradicionalističku orijentaciju (Golubović i sar., 1995; Gredelj, 1994), netoleranciju i konzervativizam (Pantić i Pavlović, 2009), dok religioznost nakon više decenija postaje većinski prihvaćena (Pantić, 1993). Sve ovo ukazivalo je na obrise jednog tradicionalističko-autoritarnog sindroma sa elementima ideološke i političke autoritarnosti (Kuzmanović, 1994).

Još jedna posledica ranih iskustava građana Srbije s „pluralizmom“ koji im je, između ostalog, doneo ratove, inflaciju nezapamćenu u svetskim razmerama, sankcije UN i zatvaranje zemlje, jeste, ukratko rečeno,

veliko nezadovoljstvo građana. U drugoj polovini devedesetih godina XX veka, svaki drugi građanin tadašnje SRJ bio je nezadovoljan sopstvenim životom; kod više od polovine preovlađivala su negativna osećanja poput zabrinutosti i straha, očajanja i nemoći; dve trećine građana je pravac razvoja države ocenjivalo kao loš, a jednak broj njih bio je razočaran promenama od 1989. godine (Slavujević i Mihailović, 1999). Vladajući režim se suočavao sa otvorenim nepoverenjem građana – većina je funkcionisanje i političkog i privrednog sistema ocenjivala kao loše, dok je u proseku tek trećina građana imala poverenje u institucije, uz silazni trend od početka parlamentarizma (Slavujević, 1997; Slavujević i Mihailović, 1999). U osvit demokratskih promena 2000. godine, političke stranke i lideri nisu bili legitimni za znatan broj građana. Veliki broj njih nije bio stranački opredeljen i gotovo dve trećine nije bilo ni član ni simpatizer političke stranke; dominirala su antirežimska opredeljenja i nepoverenje u institucije (Mihailović, 2000).

Prihvatanje vrednosnih orijentacija je i u populaciji učenika i adolescenata bilo dobrim delom pod uticajem „duha vremena“. Tako mladi u prvoj polovini devedesetih više prihvataju privatnu, nego društvenu svojinu; neegalitarizam je bio blago rašireniji od egalitarizma, društveni pasivizam nad aktivizmom, a religioznost nad nereligioznošću (Kuzmanović, 1995a; 1995b). I jedno drugo istraživanje na uzorku novosadskih adolescenata sredinom 1998. godina nalazi veoma sličan obrazac vrednosnih prioriteta: prihvatanje privatne svojine, otvorenost prema svetu, veoma blagu dominaciju religioznosti, neegalitarističku orijentaciju (Mladenović i Knebl, 2000). Ono što je, međutim, važnije je da oba istraživanja registruju pad autoritarnosti i konformizma u periodu 1988–1994. g. (Kuzmanović, 1995), odnosno 1994–1998. g. (Mladenović i Knebl, 2000), reklo bi se, uprkos društvenoj krizi. S druge pak strane, studentska populacija učesnik protesta 1991/2, odnosno, 1996/7. predstavlja ako ne jedini, onda barem redak slučaj većinskog prihvatanja prodemokratskih orijentacija, što je s pravom bilo okarakterisano kao početak „modernog, demokratskog pokreta obrazovane mlade generacije“ (Kuzmanović, 1997a, str. 63). Među studentima je bila raširena demokratska orijentacija, vrednovanje slobode, otvorenost prema svetu, prometejski način života i tolerancija, a odbacivani su autoritarnost, konformizam i egalitarizam (Kuzmanović, 1997a; Milić i Čičkarić, 1998). Međutim, studentski protesti imali su svojevrsan nadstranački karakter i praktično se odvijali paralelno s građanskim protestima (Popadić, 1997). Štaviše, interesovanje za politiku kod studenata učesnika protesta nije bilo izraženo (Kuzmanović, 1997a; Milić i Čičkarić, 1998) i oni su se distancirali od stranačkih interesa i politike kao „prljave“ delatnosti (Popadić, 1997).

Naraslo nezadovoljstvo građana dovelo je do masovnih demonstracija i rušenja jednog u suštini autoritarnog poretka, 2000. godine. Promene su predstavljale novi institucionalni podsticaj za promenu vrednosti koji, ispostaviće se, nije bio onoliko uspešan koliko se to možda u početku činilo. Nakon početne euforije, došlo je otrežnjenje jer se ispostavilo da demokratske promene nisu bile kraj, već nastavak dugog tranzitivnog putovanja koje je nosilo nove potrebe. Neposredno nakon demokratskih promena uočljivi su neki pomaci u većem prihvatanju, sada nekih novih, sistemskih vrednosti, poput vrednovanja demokratije ili nekih drugih sindroma demokratskih orijentacija (Pavlović, 2008; 2009a; 2010), dok opada raširenost nekih nedemokratskih orijentacija, poput etnocentrizma (Biro i sar., 2002). Međutim, te promene su ubrzo nivelisane, pa je nivo nekih nedemokratskih orijentacija ne samo ostao na nivou onog iz devedesetih godina XX veka, već je i uvećan. Autoritarnost je 2001. godine bila značajno niža nego 2000, ali i daleko viša od nivoa registrovanog 1997, uz trend daljeg rasta; nakon demokratskih promena, dve trećine građana Srbije i dalje je bilo u kategoriji visoko autoritarnih (Biro i sar., 2002). I neki drugi podaci upućuju na porast autoritarnosti u periodu neposredno pre i neposredno nakon demokratskih promena (Pantić, 2002). Autoritarnost ostaje visoko raširena i u kasnijim godinama (Pantić i Pavlović, 2009), da bi na kraju prve decenije novog milenijuma kod 61% građana Srbije bila registrovana visoka autoritarnost (Kuzmanović, 2010).

Sličan trend pokazivao je i etnocentrizam koji nakon rekordnog nivoa iz 2000, privremeno pada, ali ponovo raste u 2002. g. (Biro i sar., 2002). Svaki drugi ispitanik se 2001. godine slagao sa tvrdnjom da prema drugim nacijama treba biti uzdržan čak i kada su nam prijatelji (Pantić, 2002). Početkom i sredinom prošle decenije četvrtina građana ispoljava snažnu identifikaciju sa nacijom (Mihailović, 2006; Milošević Đorđević, 2003a; 2003b; Pantić i Pavlović, 2009), dok etnička distanca raste u periodu 2006–2010. g. (Popadić, 2010a). U jednom istraživanju na mladima s početka decenije, skoro svakog drugog (47%) je karakterisao je najuži okvir identifikacije – mesto ili kraj u kome žive (Gredelj, 2005). Na kraju prošle decenije, svakom drugom građaninu Srbije (51%) primarni okvir kolektivne identifikacije jeste nacija (Vasović, 2010). Gotovo jednak procenat njih (48%) Albance nerado vidi kao građane Srbije, a 70% ne pristaje na najintimniji odnos braka s njima (Popadić, 2010a). Svest u velikoj meri ostaje etnifikovana. U skladu s tim jeste i (većinska) raširenost nekih drugih srodnih orijentacija, poput tradicionalizma i konzervativizma (Mihailović, 2006; Pantić, 2002; 2003; Pantić i Pavlović, 2009).

Nezadovoljstvo građana od 2001. g. raste iz godine u godinu (Jakobi, 2010; Mihailović, 2010), i jedna od njegovih posledica jeste gubitak pozitivne konotacije demokratije, koju već sredinom decenije bezuslovno pri-

hvata manjina građana (Pavlović, 2010; Stojiljković, 2007) i ona praktično postaje manje popularna nego sredinom devedesetih godina XX veka. Poverenje u institucije demokratskog političkog sistema se praktično tokom čitave decenije srozava i režim se krajem decenije suočava s najdubljom krizom legitimiteta od uvođenja višestranačja (Slavujević, 2010). Kao rezultat toga, nostalgija za socijalizmom, registrovana još na početku devedesetih godina prošlog veka, kao i tokom te decenije (Pantić i Pavlović, 2009; Mihailović, 1997; 2010; Slavujević i Mihailović, 1999), opstaje i u prvoj deceniji novog veka – odnos prema komunizmu i Titovom vremenu često je pozitivniji od odnosa prema demokratiji (Stojiljković, 2007), a kad se sve uzme u obzir mišljenje građana je da je najbolje bilo u socijalizmu, dok je u postoktobarskoj Srbiji tek neznatno i zanemarljivo bolje nego za vreme Miloševićeve vladavine (Mihailović, 2010).

Dvadeset godina višestranačja u Srbiji donelo je, ako bi se tako moglo reći, jednu novu osu podele političke kulture (neki bi rekli i društva u celini). Počev od prvih parlamentarnih izbora nakon Drugog svetskog rata održanih 9. decembra 1990. godine, pa nadalje, pažnja istraživača biva posebno usmerena na spregu vrednosnih usmerenja i partijske orijentacije i razlike „vrednosnih profila“ pristalica relevantnih političkih partija u Srbiji. Profili simpatizera relevantnih političkih stranaka s obzirom na dominantne vrednosne orijentacije bili su na početku parlamentarizma nedovoljno izdiferencirani, ali su već tada neke razlike tri tada glavne (SPS, DS, SPO) i dve nešto kasnije formirane stranke (SRS, DSS) ukazivale na moguće pravce daljeg vrednosnog profilisanja pristalica. Već u vreme drugih izbora 1992. godina pristalice DS, DSS i SPO pokazivali su mešavinu nacionalističkih vrednosti (uz znatnu raširenost ksenofobije) sa izvesnim liberalno-demokratskim vrednostima, dok su pristalice SPS i SRS ispoljavale elemente koherentnijeg tradicionalističko-autoritarnog vrednosnog sistema (Pantić, 2002; 2003; Pantić i Pavlović, 2009). Vrednosti, budući „starije“ od političkih partija, već su u ovoj fazi bile važan kriterijum njihove selekcije. Tokom devedesetih godina nastavlja se dalja proliferacija ovih ranih obrazaca. Ksenofobija, nacionalizam, radikalizam, autoritarnost, etatizam, tradicionalizam – postaju sve distinktivnija obeležje pristalica tzv. „crveno-crne“ koalicije (SPS, SRS), dok suprotni polovi nekih od pobrojanih vrednosti karakterišu pristalice DS-a, DSS-a i SPO-a (Pantić i Pavlović, 2009). I nakon prelomnih izbora 2000. g. i pored krupnih promena na političkoj sceni moguće je, uz izvesne ograde, govoriti o (barem) dva suprostavljena bloka unutar biračkog tela – patriotsko/anti-evropski/socijalnacionalistički nasuprot onom koji se često naziva (liberalno)demokratikim ili pro-evropskim (Mihailović, 2006; Pantić, 2003; Pantić i Pavlović, 2009). Slična grupisanja primetna su i populaciji mladih (Kuzmanović

i Petrović, 2007; Petrović i Kuzmanović, 2007), a takvi trendovi primetni su i u skorije vreme (Todosijević, Pavlović i Komar, 2016).

Na osnovu dostupnih podataka, mogući su samo ograničeni i uslovni zaključci o karakteristikama nekih drugih aspekata političke kulture iz ovog perioda. Ako je suditi prema iskazima ispitanika o učešću na izborima, moglo bi se reći da su barem neki vidovi akcione komponente bili razvijeni. U proseku između tri četvrtine i četiri petine građana Srbije, od devedesetih godina XX veka do danas, izjavljuje da je glasalo na prethodnim izborima (Pantić i Pavlović, 2009). Poznato je međutim da približno petina građana (20%) koja izjavi da je glasala, to zapravo nije (Highton, 2005), te je osnovni vid političkog ponašanja – učešće na izborima – realno bio manje intenzivan od nivoa na koji upućuju samoiskazi ispitanika (a i objektivni podaci o izlaznosti na parlamentarnim izborima). Komunikacioni aktivizam je, sudeći prema nekim podacima iz druge polovine devedesetih godina XX veka, bio takođe na visokom nivou – približno 70–80% izjavljivalo je da razgovara o politici sa prijateljima (Pantić i Pavlović, 2009), mada njegov intenzitet opada nakon promena 2000. Neki drugi nekonvencionalni oblici političke aktivnosti bili su znatno slabije rašireni; ne više od četvrtine građana Srbije u periodu od sredine devedesetih godina XX veka do pred kraj prošle decenije izjavljuje da je nekada potpisalo peticiju, dok je učešće u nekim intenzivnijim aktivnostima poput demonstracija ili štrajka u istom periodu još slabije izraženo (Pantić i Pavlović, 2009). Uopšteno interesovanje za politiku u periodu od 1992. do 2007. g. retko prelazi (relativno stabilan) nivo od, u proseku, svakog drugog zainteresovanog; u istom posmatranom periodu nešto više od polovine građana prati informacije u novinama, dok je spremnost za učešće u različitim oblicima aktivnosti bila koliko-toliko izražena tokom devedesetih godina XX veka, nakon čega dolazi do osetnijeg pada (Pantić i Pavlović, 2009).

Kao i u ranijim slučajevima, o nivou političkog znanja moguće je suditi na osnovu oskudnih podataka. Prema sopstvenom priznanju, nivo informisanosti građana Srbije je krajem devedesetih i tokom prošle decenije nizak – procenat građana koji izjavljuje da je dobro informisan o politici retko prelazi petinu (Pantić i Pavlović, 2009). Čini se da se uopšteno bolje zna ono sa čim se može sresti u medijima ili svakodnevnoj komunikaciji – ljudi, partije, aktuelna dešavanja. Tako, na primer, manjina od 15% građana početkom devedesetih godina nije znala uslove za ukidanje sankcija; trećina (35%) sredinom devedesetih nije znala za demonstracije zbog nepriznavanja rezultata lokalnih izbora; približno trećina (30%) u istom kontekstu ne zna nijednu partiju iz koalicije „Zajedno“ (Pantić i Pavlović, 2009). Međutim, iako se javljaju jako retko i sa veoma malom učestalošću, indikativni su podaci koji ukazuju na odsustvo nekih bazičnih informacija

i znanja ovog tipa. Jedno istraživanje iz 2003. g. pokazalo je da 6% građana nije čulo za Borisa Tadića (još neverovatnije je da to isto tvrdi isti procenat glasača DS-a) ili da, recimo, svaki dvadeseti (5%) nije čuo za Ivicu Dačića (kao ni 3% glasača SPS-a) (Pantić i Pavlović, 2009). S nekim apstraktnijim političkim temama koje se ne tiču, uslovno rečeno, onoga što se može pročitati u novinama, građani su slabije upoznati. Sredinom devedesetih godina, recimo, svaki drugi građanin nije znao koliko je demokratija povezana sa slobodom govora (Pantić i Pavlović, 2009).

Jedno od retkih istraživanja mladih nakon 2000. godine, sprovedeno na 3180 ispitanika uzrasta od 16 do 35 godina (Mihailović, 2005) ukazuje da je odnos mladih prema politici, najblaže rečeno, odbojan. Mladi su veoma malo društveno aktivni, delom i zbog toga što se osećaju marginalizovani – 27% sebe opisuje kao (delimično ili potpuno) aktivno, ali se to zapravo uglavnom svodi na sportsko-rekreativne oblike društvene aktivnosti i KUD udruženja (Gredelj, 2005). Za politiku je izrazitije zainteresovano tek nešto više od svakog dvadesetog (6%), dok politika nimalo ili malo zanima skoro dve trećine mladih (61%). Većina od 55% mladih ne čita nijedne dnevne novine i svoje političko mišljenje i preferencije uglavnom zasniva pod uticajem roditelja, rodbine i televizije. O političkim partijama ne misle ništa dobro: četvrtina ih „ne podnosi“ (23%), 15% je simpatizer, nešto manje i član neke stranke (12%), dok je najbrojnija grupa mladih koji su prema političkim partijama ravnodušni (37%) (Gredelj, 2005).

Vredi skrenuti pažnju na neke nesklade i tenzije poput onih koji su identifikovani u monističkom periodu. U vreme najveće raširenosti brojnih nedemokratskih orijentacija, prosta većina građana prihvata demokratiju, 55% građana, recimo, 1993. g. (Mihailović, 1995), 56% tri godine kasnije (Pavlović, 2010). Istovremeno se ili prihvataju neke sa demokratijom nekompatibilne ili se tek delimično prihvataju neke demokratske norme i principi (Mihailović, 1995; Pavlović, 2010). Slični trendovi registrovani su i kod boraca za demokratiju sredinom devedesetih godina XX veka – kod učesnika studentskih protesta. Tri petine mladih koji se slažu s tvrdnjom da bez materijalne jednakosti ne može biti ni pravde, prihvatalo je ideju o društvenom napretku zasnovanom na privatnom vlasništvu; ogromna većina bila je za parlamentarizam, ali samo manje od trećine neautoritarno orijentisana; manifestna proevropska orijentacija bila je praćena visokom merom ksenofobije itd. (Ilić, 1997), što je sve ukazivalo na heterogenost i protivurečnost društveno-političke svesti mladih. Kapitalizam je sredinom devedesetih godina manje prihvatlan nego njegovi sastavni delovi – privatizacija i višepartizam, kao što je i socijalizam više prihvatlan u načelu nego u praksi jednopartijskog sistema i samoupravljanja (Slavujević i Mihailović, 1999). I u postoktobarskoj Srbiji, država je i dalje u fokusu građana –

tri četvrtine građana Srbije i dalje smatra da država treba da brine o otvaranju novih radnih mesta (Ružica, 2010; Stojiljković, 2007), a svaki drugi da država treba da utiče na privredni život i da ga usmerava (Stojiljković, 2007). I 70% beogradskih srednjoškolaca krajem decenije smatralo je da država treba da ima veću odgovornost u obezbeđivanju pristojnog života pojedinaca (Kuzmanović i Petrović, 2007).

Najzad, u jednom skorijem obimnom i sistematičnom istraživanju političke kulture mladih, sprovedenom na uzorku od 788 beogradskih srednjoškolaca, dobijeni su podaci koji dobrim delom potvrđuju mnoge već spomenute trendove (Pavlović, 2012a). Ispitivano je pet ovde opisanih tipova komponenti političke kulture: kognitivna, afektivna, motivaciona, vrednosna i ponašajne. Rezultati analize pokazali su da je nivo političkog znanja mladih nizak. Većina nije informisana o nekim društveno-političkim aktuelnostima, niti upoznata s nekim elementarnim pravilima funkcionisanja političkog sistema Srbije, poput visine izbornog cenzusa, sastava vlade ili broja poslanika u parlamentu (videti i Pavlović, 2012b). Preovlađujuća osećanja prema većini analiziranih političkih objekata su negativna. Mladi su veoma nezadovoljni trenutnom društveno-ekonomskom situacijom. Predsednik, Vlada, Skupština, policija, sudstvo, Evropska unija ili NATO, nisu nešto u šta oni imaju mnogo poverenja. Preovlađuje politički cinizam. Politika nije nešto za šta je većina mladih zainteresovana ili što smatra važnim u životu. Većinu karakteriše uverenje da se na politička dešavanja ne može uticati, dok su mišljenja o društvenom aktivizmu podeljena. Odnos prema prosistemskim vrednostima je često ambivalentan i nejasan. Odnos mladih prema demokratiji je preovlađujuće pozitivan. Većina, međutim, na novouspostavljene mehanizme i institucije tržišne privrede ne gleda baš blagonaklono, pa su u tom smislu daleko skloniji socijalističkoj, nego (pro)tržišnoj orijentaciji; pre ne podržavaju, nego što podržavaju slobodu govora, višestranačje i vladavinu zakona. Među mladima je izražena anomija, kao i politička netolerancija. Najzad, bitna odlika mladih je i politička pasivnost. Samo manji deo učenika učestvovao je u nekom od više analiziranih oblika političke aktivnosti; trećina učenika nikada nije i nikada ne bi učestvovala ni u jednom od dvanaest analiziranih oblika političkog aktivizma. Analiza tipova političke kulture pokazuje da je među mladima dominantna nedemokratska politička kultura, kao i svojevrsni oblik parohijalne političke kulture.

Mladi koji su bili predmet analize poslednje navedene studije rođeni su kada i višestranačje u Srbiji, stari su koliko i njena kakva-takva demokratija i imaju onoliko godina koliko i srpska tranzicija iz jednog sistema u drugi. No, treba imati na umu da „iz preklapanja biografije i istorije ne može se izaći bez gubitaka“ (Mihailović, 2005, str. 26). Dok su oni odra-

stali, nestajale su i stvarale se države, ljudi su gladovali, međusobno se ubijali van i unutar granica Srbije, zemlja je bila izolovana, osiromašena, kriminalizovana, na kraju čak i bombardovana, pod vlašću jednog autokrate i u opštoj atmosferi beznada, straha i nesigurnosti. Sistem koji je razorio društvo i sam se međutim urušio krajem prve dekade srpskog višestranačja. Kada je većina mladih iz ovog istraživanja bila u početnim razredima osnovne škole, usledio je novi pokušaj demokratizacije društva, koji je doneo mnogo toga, mada, čini se, manje od onoga što je obećavao i što se od njega očekivalo. Srbija je dobila prvog demokratski izabranog premijera (koji je ubrzo ubijen u sred bela dana), tržišnu privredu (koja je dovela do loših i sumnjivih privatizacija, talasa otpuštanja i masovne nezaposlenosti) i demokratiju (uglavnom formalnu, ne i efektivnu, i dalje više partijsku nego pravnu državu). Paradoksalno, opstanak i kvalitet funkcionisanja demokratskog političkog sistema, ubrzo će presudno zavisiti od mladih koji su odrastali u vreme najdublje krize (društvene, političke, ekonomske, vrednosne), ako oni budu tu, jer bi masovno, da mogu, napustili zemlju (Mihailović, 2005).

Dva obimna istraživanja mladih skorijeg datuma samo dodatno potvrđuju opisane trendove. Istraživanje sprovedeno 2011. godine u kojem je učestvovalo 1.627 mladih uzrasta od 19 do 35 godina pokazalo je da je dve trećine mladih politički, a čak tri četvrtine njih socijalno pasivno (Jarić i Živadinović, 2012a; 2012b). Devet od deset mladih karakteriše svojevrsna politička otuđenost (Jarić i Živadinović, 2012a; 2012b). Slično istraživanje na 1.200 mladih uzrasta od 15–29 godina, sprovedeno 2015. godine, pokazalo je da su među mladima i dalje prevladavaju tradiciionalne vrednosne orijentacije i svojevrsni netolerantni vrednosni okvir (Tomanović i Stanojević, 2015). Volonterski su među aktivnijima u regionu (39% je učestvovalo u nekoj volonterskoj aktivnosti), ali je to više posledica nesrećnih okolnosti, tj. prirodnih nepogoda koje su u tom periodu zadesile Srbiju, nego izraz aktivističkih tendencija. Mladi su nezainteresovani za politiku, tek četvrtina smatra da je „in“ biti uključen u politički život, a skoro polovina mladih izjavljuje da ne želi da glasa (mada je trećina njih na ranijim izborima redovno glasala); većina njih opravdano smatra da njihov glas uopšte ili veoma malo utiče na politički život u Srbiji. Političke partije i parlament institucije su od najmanjeg poverenja među mladima. Najilustrativniji je svakako podatak da, iako taj procenat opada u poslednjih nekoliko godina, 67,7% mladih izjavljuje da bi želeo da napusti zemlju (mada, ako je za utehu, mali deo njih nešto zaista konkretno i preduzima tim povodom). Obe studije sugerišu izraženu distanciranost mladih od sveta politike.

8. U raljama demokratije: politička kultura i političke elite u Srbiji

*Čak i kad svi ljudi misle da je cilj slobode na njihovoj strani,
samo bogati i moćni znaju da je to tako.*

Zigmund Bauman

*Da se ova amorfn masa podigne na stupanj naroda,
obratili smo se prošlosti, staroj slavi, poredama srednjovekovnih vladara...
Nije se narodu govorilo: kao i svi drugi, zato što živiš, zato što si čovek
i svesno stvorenje i ti imaš prava kao i svi ostali da opstaneš,
da se razvijaš, da što bolje živiš, kao ravnopravan član ljudske zajednice,
da ideš do punog razvića i do pune slobode.*

Jovan Skerlić

Slučaj Srbije je, poput brojnih drugih bivših komunističkih društava, po mnogo čemu paradigmatičan primer za analizu nekih od elemenata teoretisanja o političkoj kulturi o kojima je opširno diskutovano na prethodnim stranama. Nakon decenija komunističke i autoritarne vladavine, tokom kojih su generacije građana odrastale i dostizale političku zrelost, politički sistem promenio se 1990. pa ponovo 2000. godine, gotovo preko noći, i zadobio formalne attribute demokratskog političkog sistema. Ako su istraživanja osamdesetih godina XX veka ukazivala na slom onih

vrednosti na kojima je socijalistički sistem bio zasnovan (što, indirektno, ukazuje na površinsko ili plitko utemeljenje svih onih prosistemskih orijentacija registrovanih tokom socijalizma), onda istraživanja nakon tzv. „demokratskih promena“ ukazuju da demokratija, uz retke izuzetke, nije naišla na plodno kulturno tle.

Nalazi istraživanja na koja smo ukazali u prethodnom poglavlju upućuju na to da su, veoma grubo rečeno, političke orijentacije koje bi bile kompatibilne sa funkcionalnim demokratskim sistemom slabo raširene i da u izvesnom smislu politička kultura nije kompatibilna sa demokratskim političkim sistemom. Ako bi se ovakva linija rezonovanja prihvatila, to bi, čini se, dodatno ukazalo na relevantnost kulturološkog modela, koji u periodu nakon promene režima pretpostavlja svojevrsnu orijentacionu inerciju (Eckstein, 1988), rezistentnost onih usvojenih tokom rane socijalizacije, koja se odvijala pod bitno drugačijim društveno-političkim okolnostima. Ovi pesimistični zaključci podržani su i nekim drugim, komparativnim analizama, koje ukazuju da su u Srbiji nisko raširene vrednosne orijentacije koje su dokazano povezane s kvalitetom demokratskog funkcionisanja, poput (post)materijalističkih vrednosti (Pavlović, 2006; 2009; 2016) vrednosti samoizražavanja (Inglehart & Welzel, 2005; Pavlović, 2009) ili emancipativnih vrednosti (Welzel, 2013; Pavlović, 2017). Bivša komunistička društva su u tom smislu slična po mnogim vrednosnim aspektima (Pavlović, 2006; Pantić, 2005).

Ove zaključke bi, međutim, trebalo uzeti s rezervom. Šta je to što bi trebalo da bude rašireno među pripadnicima jedne zajednice da bi to za demokratiju bilo podržavajuće je predmet debate, a udžbenički opis demokratskog građanina često je, kao što smo videli, samo ideal, apstrakcija, pa i iluzija i u demokratskim društvima. Da se za još jedan trenutak zadržimo na nalazima iz Srbije iz poslednje dve ili tri decenije koji ukazuju na svojevrsnu apolitičnost građana, tendencije privatizacije u tom smislu, depolitizacije identiteta i ustezanje od javnog života (videti takođe Spasić, 2013).

Prema jednom klasičnom gledištu, ljudi nisu aktivni u politici iz jednog ili više od tri osnovna razloga – „zato što ne mogu; zato što ne žele; ili zbog toga što to niko nije tražio“ (Verba et al., 1995, str. 15). „Moći“ i „želeti“ su prevashodno stvar predispozicija za politički angažman i u tom smislu brojni su psihološki razlozi zbog kojih ljudi generalno nisu previše uvučeni u politiku. Pojedinaac može osećati da je on samo jedan od mnogih; da je samo „mali čovek“ u poređenju s mnogo moćnijim faktorima; da su donosioci političkih odluka – predstavnici, vlada, neke anonimne političke snage – nesposobni ili nevoljni da poslušaju njegov glas i da slede njegovu volju; da je politička realnost udaljena od ideala. Apstraktan i impersonalan kvalitet sadržaja politike često, ili za većinu, nije psihološki

interesantan; politički ishodi zadovoljavaju malo direktnih i hitnih potreba; mladi su često članovi grupa u kojima je apatija i nepolitičnost grupna norma, čime se oni samo dodatno ojačavaju itd. Mnogi autori smatraju da je politička apatija neki oblik prirodnog stanja (McClosky, 1964), odnosno da „periodičnost izbora nije rezonantna s ljudskim reakcijama“ (Rose-berg, 1955, str. 561), u smislu da je teško održati visok nivo emocionalne uključenosti tokom dugog vremena, ili da je odnos ljudi prema politici pre svega deprivaciono motivisan – interesovanje i uključenost bude se jedino kada su neki lični interesi ili drugi objekti emocionalne uključenosti direktno ugroženi (Gans, 1952; McClosky, 1964). Uopštena distanciranost mladih i onih manje mladih prema svetu politike nije stoga nešto što posebno iznenađuje, budući da veliki broj nalaza ukazuje da je čovek, posebno mlad, pre svega privatna, a ne politička „životinja“ – u izvesnom smislu *zoon apolitikon*.

S druge strane, participirati u politici (uopšteno rečeno) posebno je zahtevan zadatak. U demokratski uređenom društvu od običnih građana se očekuje da „izaberu kvalifikovane predstavnike (kako unutar partija, tako i na opštim izborima) za strukture na lokalnom i državnom nivou; da služe kao populacija iz koje se biraju predstavnici; da nagrade ili kazne službenike za njihova prošla postignuća; da direktno glasaju o političkim temama kroz inicijative i referendume; obavljaju stotine dobrovoljnih, određenih ili birokratskih građanskih uloga koju mašinerija kampanja, izbora i efektivnog funkcionisanja vlasti zahteva; da pomognu da se uobličići lokalna, državna i nacionalna politička agenda putem raznih kanala od istraživanja javnog mnjenja do javnih demonstracija i direktnih kontakata sa zvaničnicima; da podrže implementaciju zvanične politike i saraduju u tom smislu; da se za informacije, dobra i usluge obraćaju državnoj birokratiji; da učestvuju u lokalnoj vlasti i građanskim udruženjima; i više od toga“ (Delli Carpini & Keeter, 1996, str. 4). Sve ovo podrazumeva raspoloživost resursa različite vrste koje običan čovek vrlo često jednostavno nema na raspolaganju.

Onaj treći razlog neparticipiranja, parafraziran, tiče se spoljnih podsticaja za politički angažman. Političko, kao i bilo koje drugo ponašanje, funkcija je, uopšteno rečeno, ličnosti i sredine. I najmotivisaniji pojedinac, možda nakon niza neuspelih pokušaja, postaće obeshrabren za političko ponašanje u nepodsticajnim okolnostima i na njegove zahteve neresponzivnoj sredini i tu dolazimo do onog važnog momenta kojem su posvećena ova završna razmatranja – karakteristike političkog sistema i kvalitet institucionalnog funkcionisanja u Srbiji nakon 2000. godine.

Situacija nagle i krupne društvene promene sa sobom po prirodi stvari donosi svojevrсни socijalni vakuum, preispitivanja i konflikte, anomiju

u objektivnom i u subjektivnom smislu. Stare vrednosti i drugi obrasci prilagođavanja gube svoju adaptivnu funkciju, ali po inerciji i dalje opstaju i vrše svoj uticaj, dok na njihovo mesto dolaze neke nove adaptivnije i funkcionalnije forme koje tek treba usvojiti; menja se izvor legitimacije poretka, fokusi pripadnosti i lojalnosti koji traže nova uporišta, standardi evaluacije i ponašanja. Period neposredno nakon promene ima stoga karakteristike svojevrsnog kulturnog šoka za građane, a politička kultura karakter bezobličnosti (Alexander, 2000; Eckstein, 1988). Prikazani nalazi empirijskih istraživanja u Srbiji iz kriznih osamdesetih i devedesetih godina XX veka to svakako dobro ilustruju. Ono što se, međutim, redovno gubi iz vida jeste da se s pravom može govoriti i o institucionalnoj inerciji – novouspostavljeni režim u nekim bitnim aspektima nastavlja da funkcioniše po starim pravilima (ali pod novom etiketom) i ne nudi dovoljno podsticaja za promenu ustaljenih obrazaca političke kulture (barem ne u smeru propagiranih ciljeva). U tom smislu su sasvim opravdane tvrdnje nekih autora da je važno ne samo stvoriti „demokrate“, nego i demokratiju (Fleron, 1996).

Možemo se složiti i s gledištima da direktna vladavina jednakih i sličnih građana nikada nije postojala niti može postojati. U tom je smislu svaka demokratija nesavršena, u realnosti vrlo često oligarhija (Bryce, 1963). Tačno je, takođe, da demokratija nikada ne toleriše sve oblike kompeticije i autonomije i uvek uključuje određen stepen hijerarhije i kontrole od strane onih koji vladaju (Eckstein & Apter, 1963). Još je tačnije da stranačke borbe nisu samo borbe za objektivne ciljeve, nego pre svega za, kako se Veber lepo izrazio, patronat nad položajima (Veber, 2006). Ali isto je tako tačno da ljudi nisu po prirodi ništa više „demokrate“, nego što su „totalitarci“. Njihove vlade izrastaju iz funkcionalnih potreba koje im njihova sredina nameće, a ne iz njihovih duša (Eckstein & Apter, 1963).

Stvaranje demokratije u Srbiji opterećeno je teškim nasleđem prošlosti. Ne mislimo tu samo na postkomunističko nasleđe kao svojevrzni vid socio-psihološke blokade u razvoju demokratije o kome su drugi već pisali (Biro, 2006). Činjenica da su neke današnje političke prilike i problemi „gotovo nepromenjeni u odnosu na one koji su mučili građane Srbije krajem 19. veka posledica je toga što se od tog vremena funkcionisanje političkog sistema neznatno promenilo“ (Stojanović, 2010, str. 62). Drugim rečima, ne samo da su rane godine srpske demokratije opterećene poznatim „dečjim bolestima“ tranzicionog procesa, već se u političkom životu demokratske Srbije manifestuju neke istorijske konstante, anahronne i sa demokratijom inkompatibilne karakteristike koje dovode u pitanje ne samo karakter demokratskih promena 2000. godine, već i mogućnosti promene bitnih segmenata političke sredine u skorijoj budućnosti. Jedna

od, sa stanovišta ovog rada, najvažnijih „konstanti“ jeste dominacija kolektivističkih ideologija i sa tim povezano odsustvo pluralističko-demokratske tradicije u modernoj političkoj istoriji Srbije.

Još za vreme turske vladavine, specifičan, zadružni, način života i proizvodnje i drugi uslovi u okruženju uslovlili su dominaciju kolektivismu (i solidarnosti) kao nepisane norme – međusobno ispomaganje i dobrobit zajednice imali su primat nad „pojedincem“ koji se gubio u duhu zajedništva (Kuzmanović, 1998). Sa uspostavljanjem nezavisne srpske države krajem XIX veka i formiranjem prvih političkih partija na mesto zadružnog dolazi etnocentrični kolektivism – političkim diskursom počinje da dominira ideja nacionalnog ujedinjenja, jedinstva (seljačkog) naroda, sarnosti i sloge (Stojanović, 2005; 2010). Potom na scenu stupa ideološki kolektivism u vidu komunističke ideologije, ideje jugoslovenstva i snažni pokušaji nivelisanja etničkih i materijalnih razlika. Sa urušavanjem socijalizma dolazi do obrnutog procesa izrazite nacionalne homogenizacije; „nacija postaje kolektivitet koji zamenjuje kolektivističke sentimente iz doba socijalizma: klasni i slojni identitet, samoupravno društvo, jugoslovenstvo, pripadnost komunističkoj ideologiji, pokretu nesvrstanih – kao što su oni svojevremeno zamenili naciju“ (Kuzmanović, 1998, str. 270).

Takvi trendovi opstaju do danas. I nakon promena 2000. godine, društvena svest ostaje u velikoj meri etnifikovana, a nacija, kao etnička, a ne politička kategorija, poput devedesetih godina XX veka ponovo postaje „topla klevka kojoj se pojedinac vraća u trenutku javljanja straha i psihološke hladnoće“ (Kuzmanović, 1998, str. 270). Kroz vekove opstaje ista forma koja se samo puni različitim sadržajima – kolektiv različitog tipa (etničkog, nacionalnog, klasnog, partijskog itd.) dominira nad pojedincem za koga je u dosadašnjoj političkoj istoriji Srbije bilo malo mesta. Kako onda očekivati da se iznenada pojave tolerantna pokolenja koja uvažavaju i poštuju različitosti? Kolektiv i kolektivism nisu, sami po sebi, nikakav problem, naprotiv. Nacija i nacionalno temelj su i paradigma ustrojstva modernog sveta. Nakon pada Berlinskog zida, post-socijalistička društva su pred sobom imala, između ostalog, i zadatak od posebne i presudne važnosti – izgradnju posvećenosti novom ili bitno izmenjenom kolektivnom okviru, novoj vrsti socijalnog identiteta i to onom nacionalnom (videti npr. Whitfield, 2005). Ali, šta taj kolektiv uključuje i koliko su „propusne“ njegove granice ima dalekosežne implikacije. Često se pretpostavlja (a i empirijski pokazuje) da ove prostore karakteriše specifičan tip nacionalnog identiteta, odnosno nacije, onaj etničkog, nezapadnog tipa koji karakteriše „isticanje loze ... a ne teritorije“ (Smit, 1998, str. 26), gde se nacija shvata kao proširena porodica, kao gotovo organska i urođena, a ne politička kategorija (videti, međutim, Pavlović, 2011); granice paro-

hijalno-primordijalističkih socijalnih identiteta su fiksne i nepropustljive, čime je svaki pokušaj podvođenja nacionalnog pod neki širi okvir unapred osuđen na propast (Kecmanović, 2004; Milošević-Đorđević, 2003b; 2007; Smit, 1998). Jedan takav pokušaj izgradnje nadnacionalnog identiteta na ovim prostorima, onog jugoslovenskog, završio se u krvi. Pokušaji ustanovljenja, da tako kažemo, adekvatnog nacionalnog identiteta nije u skorašnjoj istoriji Srbije (i povezanih država čiji je sastavni deo bila) ni inače imao previše uspeha (Popadić, 2010b).

Socijalna psihologija je odavno pokazala koliko lako se dešava podela na „nas“ i „njih“ i koliko je ona bitna u interpersonalnim i međugrupnim odnosima. Paradigma socijalnog identiteta, oličena u teoriji socijalnog identiteta (Tajfel, 1978; 1981) i teoriji samo-kategorizacije (Turner et al., 1987) nikada nije postala „mejnstrim“ u istraživanjima političke kulture, iako pruža neke važne uvide u društvenu dinamiku bivših komunističkih društava. Čim se ljudi kategorišu na „nas“ i „njih“ aktivira se niz psiholoških procesa koji se ogledaju u pristrasnosti našoj grupi i negativitetu prema onima koji to nisu. Bez osećaja pripadnosti istom kolektivnom/nacionalnom okviru, zajedničkog socijalnog identiteta, ne može biti ni deljene, zajedničke političke kulture, nema solidarnosti među građanima niti posvećenosti normama koje su u grupi/naciji preovlađujuće. Ukoliko nema „nadređenog, zajedničkog grupnog identiteta, koji obema grupama, Našoj i Njihovoj, omogućava upotrebu jednog šireg Mi“ (Popadić, 2010b, str. 14), ideja kolektivnog ili opšteg dobra, pa i neke vrste zajedničke sudbine, ne može biti realan politički program.

Koji socijalni identiteti su najvažniji i najistaknutiji i koji su kriterijumi klasifikacije presudno, međutim, zavisi od socijalnog konteksta. Kako se menjaju društvene okolnosti, menja se, ponekad, i kolektivni okvir identifikacije, a samim tim i identitetski „markeri“ koji omogućuju da se socijalni identitet razvije i ispolji (npr. nacionalni simboli). Međutim, *etnos* na ovim prostorima veoma dugo dominira nad *demosom* (Popadić, 2010a) i kao takav onemogućuje, da tako kažemo, horizontalnu identifikaciju, čvrstu solidarnost među jednakima, okupljenim pod „zastavom“ građanskih prava i sloboda.

Razlozi za to su višestruki i izlaze van okvira ove studije, ali ne moramo ići dalje od gotovo banalne konstatacije da u slučaju Srbije praktično ne postoje ni oni bazični ili elementarni identitetski markeri koji bi omogućavali razvoj i ispoljavanje nacionalnog identiteta u građanskom smislu (Popadić, 2010b). U situaciji nejasnih državnih okvira, tj. granica Srbije, ali i odsustva lingvističkog markera, jednostavno rečeno – imena grupne pripadnosti, ne može biti ni socijalnog identiteta. Jedno vrlo jednostavno pitanje – kako se zove državljanin Srbije – pitanje je na koje nije moguće

odgovoriti bez pozivanja na etničke odrednice, čime se to kolektivno izjednačava s etničkom, a ne sa političkom, *supraetničkom* zajednicom jednakih građana. U kranjoj liniji i Ustav Republike Srbije definiše je kao zajednicu „srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive“, što praktično znači Srbi nasuprot ne-Srbima. To da se, međutim, svi građani Srbije *različitih* etničkih pripadnosti ne mogu identifikovati ili nazvati *istim* imenom, znači da nema nadređenog okvira identifikacije kao okvira zajedništva, a time ni jednog krovnog „Mi“. Rezultat je društvo niskog stepena kohezivnosti i solidarnosti, rascepkano društvo čiji članovi imaju teškoće da se identifikuju sa svojim političkim društvom kao zajednicom. Kad se svemu ovome doda da je danas zvanično propagirana demokratsko-liberalna politička filozofija zapravo autonomiju postavila kao normu, a na pojedinca prebacila breme odgovornosti za ono što je do skoro bilo nametnuto spolja i o čemu su brinule institucije (Maršan, 2009) rezultat je nesigurni pojedinac, „negativni individualista“, antiteza autentičnom individualisti građaninu.

Ako se tome dodaju i sva ona pitanja, inače uvek prisutna u životu većih kolektiva, dinamika se dodatno usložnjava. Pitanja „nadmetanja“ oko klasifikacijskog sistema, kriterijuma vrednovanja i rangiranja ljudi, često za rezultat imaju upitnu legitimnost više klase, onih koji bi trebalo da definišu i implementiraju, između ostalog, i politiku identiteta, što opet za rezultat ima odbojnost prema političarima, političku apatiju i cinizam, ali i depolitizaciju identiteta (Spasić, 2013).

Ima li smisla očekivati blikost svetu politike kada ona kroz istoriju Srbije egzistira kao domen udaljen od i na distanci od društva? Nakon sticanja nezavisnosti, proces modernizacije u Srbiji najpre je počeo u oblasti politike. Prvi srpski ustav, pisan po ugledu na onaj belgijski, bio je veoma liberalan, političke partije formirane su veoma rano, 1881. godine, kao i razna udruženja građana (Stojanović, 2005). Nasuprot tome stajalo je nerazvijeno, slabo pokretno, agrarno društvo. To je dovelo do paradoksalne situacije da je, usled nerazvijenosti društva, na demokratizaciji i širenju prava građana, tj. na smanjenju moći države trebalo da rade oni koji su od državnog aparata bili potpuno zavisni – oni čije je školovanje država finansirala, koji su za državu radili i koji su njoj dugovali stečene privilegije i pozicije (Stojanović, 2005; 2010). Vlast u takvoj situaciji, očekivano, ne samo da nije podsticala, nego je često i osujećivala inicijative koje bi ugrožavale njenu hegemonu poziciju, i između društvenog razvoja i stečenih privilegija često i uglavnom birala ovo drugo (Dimić i sar. 2005; Stojanović, 2005). Kao prirodna posledica toga dolazi do međusobnog udaljavanja ili širenja jaza između vlasti (države) i naroda (društva).

Još su sredinom XIX veka neki ruski putopisci opisivali međusobne animozitete između srpskih građana, uglavnom seljaka, i novouspostavlje-

nog birokratskog aparata (Dyker, 1979). Birokrata je u seljaku video nešto njemu potpuno strano sa čim nema ništa zajedničko, niti mu šta duguje, dok je odnos seljaka prema državnim činovnicima bio pun prezira i mržnje s jedne, ali i zavisti, želje da se postane „sluga“ države, sudeonik u podeli moći, s druge strane. To je za rezultat imalo podvojenost odnosa prema državi koja svoje korene vuče iz vremena turske, nametnute i tuđe, vladavine. U skladu sa onom narodnom da pognutu glavu sablja ne seče, jedan vid adaptacija na surovost i nasilje prema lokalnom stanovništvu bila je i Cvijićeva moralna mimikrija, „poniznost prema svima koji nisu raja“ (Cvijić, 1987, str. 76). Međutim, kao što mu i samo ime kaže, neke druge prateće osobine – prituljenost, nepoverenje, varanje, potkradanje, podmuklost itd. – ukazivale su na to da se javno čini jedno, intimno nešto drugo.

I od uspostavljanja nezavisne srpske države krajem XIX, pa praktično do današnjih dana, opstaje takav ambivalentan odnos prema vlasti. Ako je za vreme Turaka njegova osnovna funkcija bila da se preživi, on je i u moderna vremena, u izvesnom smislu, izvor egzistencije pojedinca. Budući da su proizvodne snage u državi ili nedovoljno razvijene ili pod kontrolom države, država je i dan-danas glavni poslodavac, dok su služba državi, biznis sa ili zloupotreba države glavni izbori bogaćenja. Poseban pečat svemu tome dala je komunistička partijska država. U situaciji kada država nije „citizen friendly“ (Rose et al., 1997) težnja minimizacije kontakata sa državom postaje veoma izražena, dok građani, kada je kontakt sa državom neophodan, ne očekuju da svoj uticaj ostvare demokratskim putevima i kroz institucije. Jedina korist u tom smislu može se očekivati ukoliko građanin nađe način da „iskoristi iskorišćavače“ (Rose et al., 1997, str. 88), a najbolje sredstvo za to jesu lična prijateljstva i poznanstva, horizontalne i neformalne veze koje se u izvesnom smislu koriste protiv države. O tome i danas svedoče razvijena korupcija i nepotizam.

U takvim okolnostima stvara se ono što neki nazivaju peščanik društvom (Rose et al., 1997). Prema analogiji sa oblikom peščanika, u donjem delu u kome se građani osećaju zaštićeni od uticaja (posebno nedemokratske i represivne) države, postoji bogat i razvijen sistem neformalnih mreža; „na vrhu“ takođe postoji bogat život političkih i elitnih borbi za moć i prestiž. Međutim, u situaciji kada institucije ne postoje nezavisno od partije/države i kada je građansko društvo slabo razvijeno, malo je dodira između ova dva. Građani ne osećaju da mogu uticati na vlast, ali ni vlast ne može i ne meša se previše u njihov život. U takvim okolnostima „društvo postaje apstraktni objekat nad kojim se upravlja, a vlast prerasta u apstraktnu nužnost koja se ne dovodi u pitanje“ (Stojanović, 2010, str. 171).

Ovi animoziteti između onih koji vladaju i onih nad kojima i u čije ime se vlada imaju neke važne implikacije. Uverenje da su svi na položaje

došli na sumnjiv način, pri tom nekompetentni i korumpirani, i da rade samo zarad sopstvenih interesa, može podgrevati uverenje da su građani bolji od vladajuće klase, da ona ne zaslužuju poštovanje i poverenje, ali i da je legitimno ne poštovati pravila kada ih se ne pridržavaju ni oni koji vladaju. Ako građani vide ili im se bar čini da svako misli samo na to kako nešto stavi u sopstveni džep (figurativno rečeno), naročito ako to važi i za one koji bi trebalo da se bore protiv takve prakse (politička elita), onda dolaze do zaključka da se poštenje „ne isplati“, pa igrati po pravilima znači ispasti naivan. Ako se pojedinac trudi da doprinese nekom zajedničkom poduhvatu ili da radi u korist drugih ljudi ili opšteg interesa, a sazna da se ostali nisu ponašali na sličan način, nisu se trudili ili nisu ništa doprineli, i on sam će prestati da ulaže napore i da saraduje (u socijalnoj psihologiji inače poznato kao „efekat naivca“). Kako u ljudima postoji snažna potreba da u ponašanju drugih ljudi traže informacije o tome koje ponašanje je ispravno i poželjno, to ne samo da mu daje opravdanje da se i on ponaša na taj način, nego i da sa sebe spere odgovornost za te moralno problematične postpuke.

Problem je što je u takvoj situaciji veoma otežana saradnja s drugima, kompromis teško ostvariv, a ulaganje truda u ostvarenje nekih zajedničkih ciljeva ili brige o opštem dobru obesmišljena. Krajnji rezultat u takvoj situaciji jeste ono što iz ugla pojedinca može izgledati sasvim racionalno i opravdano: briga o sopstvenoj dobrobiti na uštrb drugih, a ne briga *i* o sopstvenoj *i* o dobrobiti drugih. Takvim pristupom se zapravo upada u neki vid socijalne zamke jer kratkoročna lična dobit zamagljuje dugoročnu štetu za druge ljude i zajednicu (tzv. tragedija zajedničkog dobra). Povrh svega, uverenje da su svojevrsne „žrtve“ nepoštenih i nekompetentnih lidera, skida odgovornost sa građana, uljuljkane u osećaju da je za njihovu nezadovoljavajuću poziciju uvek i isključivo odgovoran neko drugi, tj. država. Čak i danas na kraju druge decenije XXI veka jaz društvo-država i ambivalencija prema vlasti su barem indirektno vidljivi i među mladima. Ako mladi u nešto imaju poverenja, to su nepolitičke institucije i ako im nešto izaziva pozitivna osećanja, to su nacionalni simboli. Politika za njih ima izrazito negativnu konotaciju „prljavog“ i nečasnog posla; političari, po njihovom mišljenju, više brinu o sopstvenom, nego o opštem interesu i, pre svega, kako da što duže ostanu na vlasti (Pavlović, 2012a). Paradoksalno, većina mladih upravo od države, u čije institucije minimalno veruje, očekuje da reši goruće ekonomske probleme i da dugoročno kontroliše privredu (Pavlović, 2012a).

Kako očekivati da se vrednuje konsenzus, a politika vidi kao legitima i poštena borba suprotstavljenih interesa, racionalan i konstruktivan način rešavanja i kanalisanja konflikata, kada je u političkom životu Srbije

već jako dugo, ako bi se taklo moglo reći, daleko više emocija nego politike? Ne samo da je malo strategije i dugoročnog planiranja, načelnog, principijelnog, programskog, već kako trenutna vlast ima sva prava koja bi što duže da zadrži, ona u pretendentima na njene pozicije ne vidi legitimnog protivnika i saradnika na zajedničkom projektu, već neprijatelja protiv koga je dozvoljeno upotrebiti sva sredstva, uključujući i političke progone i ubistva (Stojanović, 2005). O tome svedoče tradicija nasilnih smena vlasti – prvi put je opozicija 2003. godina na vlast došla mirnim putem i izbornom voljom građana – kao i politički diskurs prepun najtežih optužbi. U takvoj situaciji i manjina sebi dosta toga daje za pravo, te vlast i opozicija često ne izgledaju kao „integralni delovi političkog sistema, već do granice građanskog rata sukobljene grupe, među kojima skoro da nije bilo komunikacije“ (Stojanović, 2005, str. 133). „Mesto iskrene i svesne političke stranke koja otvoreno i pošteno bije boj pod razvijenom zastavom ideja i načela, dolazi gomila koja se valja po prašini otimajući se za mesta i zarade. Dok se u celom svetu politička borba uređuje i tako reći kanalizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: politička licitiranja, prekonocne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaje savesti“ rekao je jednom Jovan Skerlić početkom dvadesetog veka (citirano u Stojanović, 2010, str. 64), mada zvuči kao nešto što se lako može pronaći u srpskoj štampi čitav vek kasnije.

Kako među građanima očekivati dosledne i konzistentne političke orijentacije kada se od strane političkih elita šalju dvosmislene poruke (uz otvoreno pitanje kakvi su uopšte izgledi za usvajanje poruke koje stižu iz omalovaženih izvora u koje se nema poverenja)? Protivnici režima uvedenog 1903. godine nazivali su ga „stambulovštinom“, po tadašnjem bugarskom premijeru koji ga je „patentirao“ (Stojanović, 2005). U pitanju je poseban tip „hibridnog“ režima, možda najbolje opisan narodnom poslovicom *slušaj šta pop priča, ne gledaj šta pop radi*. Takav tip vladavine javno (reklo bi se „na papiru“) propagira i zalaže se za određene principe, koje međutim obesmišljava u praksi. Tako je početkom XX veka bilo dosta kvalitetne štampe, čije slobodno pisanje o svemu i svačemu nije imalo mnogo efekta jer se vlast na to nije mnogo obazirala. Slično, većina i manjina retko su bili ravnopravni i onaj ko je bio na vlasti imao je sva prava, uključujući i ono da igra mimo pravila (Stojanović, 2005; 2010). Stojan Protić je, recimo, otvoreno u skupštini govorio da „vlada ne samo da može nego ponekad i mora da uradi nešto mimo zakona“ (citirano u Stojanović, 2010, str. 67), što ne samo da znači da je princip većine stavljen iznad principa pravde, nego i partijska iznad pravne države. To su epiteti kojima se i vlasti od devedesetih pa nadalje s manje ili više osnova opisuju. Tako

se i danas lako mogu pronaći primeri nesklada ideala i prakse, oficijelnog i realnog. Donose se demokratski zakoni koji se ne poštuju, selektivno ili nikada ne primenjuju; zaobilaze se procedure i institucije čime se one obesmiljšavaju i urušavaju; interesi uskog krupa (partijskih) ljudi često su iznad procedura i zakona, a privatni iznad javnog interesa, stranke postaju parlamentarne i bez izbora, trguje se mandatima, glasa iz inostranstva itd. Jedan skoriji primer je dovoljna ilustracija u tom smislu. Parlament Srbije je u jednom trenutku pre nekoliko godina, namesto 250 Ustavom propisanih, imao 308 verifikovanih mandata (Orlović, 2006).

Političke elite često su potpuno neresponzivne na zahteve građana (a svaki pokušaj građanske kolektivne akcije je nužno politički posredovan), bahate u gledištu da građanima ništa ne duguju (pa oni nemaju prava ništa ni da traže), čvrte u uverenju da na vlasti zauvek ostanu (pa između težnje za očuvanjem stečenih privilegija i stručnosti uglavnom biraju ovo prvo) i povrh svega neefikasne (jer su reforme umesto nepopularne, ali delotvorne, populističke i neuspešne). Rezultat su ne samo opisane prakse zaobilaznja institucija i podvaljivanja državi od strane građana, već i svojevrsna naučena bespomoćnost, uverenje da se na politiku jednostavno ne može uticati. Ranije spomenuto istraživanje političke kulture mladih pokazalo je da tri četvrtine (75%) mladih veruje da pojedinac nema nikakvog uticaja na to šta vlast radi niti da vlast uopšte interesuje šta običan svet misli (Pavlović, 2012a).

Razvoj moderne Srbije prepun je diskontinuiteta. Tokom poslednja dva veka Srbija je ratovala deset puta; najmanje sedam puta su radikalno promenjeni najpre vladari (dinastije ili političke elite), a potom i političko/državno/ekonomsko/ društvene strukture; državno-pravni status menjan je sedam puta; s vremena na vreme menjala se veličina državne teritorije; bilo je četiri velike ekonomske blokade i nekoliko diplomatskih kriza; Beograd je pet puta bombardovan, tri puta okupiran i oslobođan (Dimić, 2005; Jovanović, 2005). Pri tom to nije priča o demokratiji i pluralizmu. U dva veka moderne Srbije „društvene grupe kojima bi demokratizacija i modernizacija bile pitanje opstanka nikada nisu stekle preovlađujuću snagu u srpskom društvu“ (Stojanović, 2010, str. 147). U društvu opterećenom siromaštvom; heterogenom, ali nedovoljno izdiferenciranom; u stalnom doborovoljnom ili despotski nametnutom stanju jedinstva, a zapravo razmrvljenom i opterećenom brojnim podelama; seljačkom i „rurbanom“ pre nego građanskom; uz dugu tradiciju autokratsko/partijske vladavine i političkog monizma, a bez iskustva mirne smene vlasti, sa tradicijom nepoverenja i pasivno-agresivne hostilnosti prema onima koji vladaju; gde borba za vlast više liči „na puzeći građanski rat nego na takmičenje različitih načela i koncepata“ (Stojanović, 2010, str. 67) i gde je pravda onoga čija

je i država, „demokratski eksperiment’ ... ostao (je) projekat obrazovane građanske manjine koja tu bitku u Srbiji nije dobila ... kap ulja na vodi: ostala je ograničena u svom uskom krugu iz kojeg nije mogla da izađe; nije imala snage da preplavi celo društvo“ (Stojanović, 2010, str. 147).

Ako nas višedecenijska empirijska istraživanja nečemu uče to je da su promene i diskontinuiteti u socijalnoj i političkoj strukturi gotovo po pravilu bivali udruženi s krupnim promenama i u obrascima političke kulture. Šta utiče na šta i nije od presudne važnosti; otvoreno je i pitanje kako interpretirati te nalaze – da li kao uticaj političke kulture na političku strukturu ili kao pokazatelj fragmentirane političke kulture, jaza na relaciji političke kulture građana i političke kulture elita. Daleko važnije od toga je da nam to ukazuje na recipročne odnose kulture i strukture i to na dva načina.

Važnost *socijalne* strukture više je nego vidljiva i jasna iz svega o čemu je bilo reči na prethodnim stranama, od teorijskih gledišta unutar kulturološke škole da se politička kultura menja pod uticajem nekih opštijih strukturnih faktora (poput urbanizacije, rasta obrazovnog nivoa populacije itd.) do konkretnih nalaza koji ukazuju na sistemski strukturisane defekte u participaciji nekih slojeva unutar gotovo svakog društva. Srbija svakako manjka za niz strukturnih preduslova demokratije: pismenost, životni standard, brojnu srednju klasu i tako redom.

Drugi smisao tiče se važnosti *političke* strukture. Iz svega što je do sada rečeno jasno je da je demokratski karakter političke kulture u Srbiji u najmanju ruku sporan. Brojni nalazi, međutim, ukazuju na to da se posvećenost sistemu i prihvatanje normi na kojima je on zasnovan može razviti daleko brže i na drugi način od onog koji pretpostavlja kulturološki model. U skladu s ranije opisanim institucionalnim modelom, promena političke kulture podstaknuta je ne smenom generacija, već pozitivnim evaluacijama postignuća režima u političko-ekonomskim termina. Građani prihvataju i podržavaju ono šta dalje poželjne rezultate. Empirijske analize ukazuju da to, između ostalog, važi i za Srbiju (Pavlović, 2013; 2014; 2015; 2016; 2017). Jednostavnije rečeno, kada se promene pravila političke igre korespondentno se menjaju i političke orijentacije. Ako već nije produkt svih onih emanicipativnih tendencija u građanstvu, demokratija može biti nametnuta „odozgo“, ali ne može opstati ukoliko demokratska pravila igre od strane građana nisu prihvaćena. Šanse za opstanak demokratije, kao i za razvoj građanske posvećenosti još su manje ukoliko demokratska pravila igre ne prihvataju ili ih izvrđavaju i oni koji bi trebalo da stoje na njenim branicama.

Demokratija u Srbiji danas jeste u izvesnom smislu „čardak ni na nebu ni na zemlji“, donekle novo ime za po mnogo čemu istu stvar, si-

stem koji je izgubio pozitivnu konotaciju koju je barem jedno vreme imao (Pavlović, 2010), građane razočarao i obeshrabrio, a elitama dao novi izvor legitimacije i racionalizacije ustaljenih praksi, udaljenih od demokratskih ideala koji se otvoreno propagiraju. Ono što su građani Srbije videli na delu u poslednje skoro tri decenije (koliko u Srbiji formalno gledano postoji višepartizam) često s demokratijom nema mnogo veze. Režimi devedesetih godina XX veka su progonili, zastrašivali i ubijali političke neistomošljenike, krali glasove i lažirali izborne rezultate, kršili i ukidali ljudska prava i slobode, gasili medije. Ono što se tada zvalo demokratijom, većim delom tokom devedesetih godina XX veka bila je pseudodemokratija koju je krajem te decenije smenio „čist“ autoritarni poredak (Goati, 2002). Nema potrebe ponovo podsećati na katastrofalne posledice koje je takva vladavina ostavila za sobom.

Demokratske promene 2000. godine donele su neke krupne promene u tom smislu, ali i neispunjena očekivanja, „više od izborne, a manje od konsolidovane demokratije“ (Orlović, 2006, str. 108), politički sistem koji je više partokratija, nego demokratija (Orlović, 2008). Iskustvo sa demokratijom, tačnije onime što se pod tim imenom nudi, postaje u izvesnom smislu kontraproduktivno. Analize političkih orijentacija mladih osamdesetih godina XX veka su u jednom trenutku konstatovale da socijalizam gubi omladinu. Ubrzo nakon toga izgubio se i sam socijalizam. Vredi se stoga zamisliti nad pitanjem kakva je sudbina političkog sistema, ovog puta demokratskog, koji, čini se, tu podršku tek treba da zadobije?

9. Politička kultura: globalne i lokalne perspektive

Moram izučavati politiku i ratovanje kako bi moji potomci imali slobodu da izučavaju matematiku i filozofiju.

Džon Adams

Nasuprot prividu, dvadeseti vek je pokazao da neko može da vlada celim narodom neko vreme, nekim ljudima sve vreme, ali ne i svim ljudima sve vreme.

Erik Hobsbaum

Od sredine prošlog veka, pa sve do današnjih dana, pojam političke kulture je, kako se svet menjao, ulazio i izlazio iz mode. Prešao je dug put u međuvremenu; na kraju je „radnog veka“, ali i na vrhuncu mudrosti i životnog iskustva. Danas imamo ono što utemeljivači pojma i pioniri izučavanja političke kulture nisu imali, pre svega empirijske podatke koji su, u krajnjoj liniji, krunski dokaz „za“ ili „protiv“. Od ambicioznih, ali i pomalo naivnih i idealističkih ambicija pronalaska garanta demokratije u ravni subjektivnih stavova na par hiljada ispitanika, došlo se do komparativnih studija koje broje milione ispitanih građana iz svih delova sveta.

Empirijski „sudija“ već je doneo presude po nekim tačkama „optužnice“. Tačno je da se obrasci političkih orijentacija razlikuju među pripadni-

cima različitih država, često sistematski; tačno je, međutim, i da se ista ta društva suštinski razlikuju po kvalitetu funkcionisanja institucija. Tačno je da su aktivni i pasivni elementi političke kulture često pomešani, ali, opet, pre u smislu strukturno uslovljenih „defekata“, nego kao forma građanske kulture. Neke dimenzije političke kulture, pre svega vrednosne, imaju dokazanu upotrebnu vrednost, ali se promene političke kulture ne mogu adekvatno i validno opisati na malom i ograničenom broju dimenzija koje su često pre ishod *post hoc* statističkih analiza, nego teorijski utemeljene i konceptualno jasne odrednice. Politička kultura se „prenosi“, ali ne kao gotov proizvod, već je i sama tokom prenosa markirana dominantnim političkim diskursom, stvar pregovaranja i socijalne konstrukcije. Nasuprot izreke da je „dete otac čoveka“ (i u političkom smislu), stoji ona druga da „deca više liče na svoja vremena, nego na svoje očeve“.

A sama ta vremena su dramatična. Rastuća globalizacija i tehnološka penetracija društava širom sveta potencijalno vode važnim pitanjima ustanovljenja nekog vida svetske vladavine, posledično i globalne političke kulture, ali i osnaživanju građana, ne samo u smislu uviđanja upotrebne vrednosti, već i upražnjavanja građanskih prava i sloboda. Zahvaljujući savremenim tehnologijama, „besmisleno lako“ formiranje grupa i skoro pa nepostojeći troškovi organizovanja i transakcije informacija među građanima potencijalno su zlatan rudnik građanstva u tom smislu. S druge pak strane, globalizacija se često pokazuje kao negativna – transfer biznisa, kriminala ili terorizma, ali ne i političkih i zakonodavnih institucija koje bi mogle da ih kontrolišu (Bauman, 2010), dakle, nekontrolisana i nekompenzovana pozitivnim delom. Nesigurnost izazvana globalizacijom skopčana je s većom ulogom emocija, a na mesto ideologije dolaze identitetska pitanja (Mojsi, 2009), presudno obojena (političkom) kulturom.

Koncepcija političke kulture kao relativno statične, homogene, pitanje „normalne“ politike, danas je više heuristički sterilna paradigma, nego upotrebljivi eksplanatorni princip. Nijedan politički sistem nije uravnotežen, dok je moderan svet možda najbolje opisan odrednicama „fluidan“ i nepredvidiv. Da bi se uhvatila u koštac s fluidnošću političkog života, promenljivošću pojmova *politike* i *političkog*, i sama paradigma političke kulture mora postati fleksibilniji referentni okvir koji može da obuhvati sve ono što ostaje van uobičajenih razmatranja, a bez čega se promišljanje o politici i političkom u današnjem svetu ne može zamisliti. Svet je možda postao globalno selo na tehničkom, ali on to nije na socijalnom, kulturnom ili političkom planu, pa je pred istraživačima u oblasti mnogo izazova: demokratska nazadovanja širom sveta; rast populizma i „tviter“ politike; klimatske promene i time (i ne samo time) uzrokovana imigracija; globalni terorizam, uloga savremenih medija itd. Empirijske građe za

analizu svih relevantnih fenomena sigurno ne manjka; vodeći komparativni projekti, poput Svetske studije vrednosti, uskoro će biti, ukoliko već nisu, toliko dugoročni i obuhvatni, da će malo koje empirijski proverivo pitanje ostati bez odgovora. Na neka pitanja odgovori nisu ili nikada i neće biti mogući, ali bolje je imati i takva pitanja, nego imati odgovore koji se ne preispituju.

Pomak od podaničkih ka preispitujućim odnosima građana prema elitama, neki vid asertivnosti u tom smislu, individualizacije i privatizacije odavno je registrovan u zemljama zapadnog sveta, a sve više i u ostatku, tzv. globalnom jugu. Naglašavanje uloge kritičke javnosti i građanstva sugeriše rastuću važnost nekih elemenata političke kulture, poput pitanja političke sofisticiranosti ili afektivnih varijabli, poput poverenja, koje obično ostaju van fokusa komparativnih analiza usmerenih na specifične dimenzije sindroma vrednosnih orijentacija. Pored toga, taj svojevrsni individualistički pomak, prisutan u debatama o građanstvu već par decenija, ukazuje na značaj individualističkog pristupa u analizi same političke kulture. Pojedinaac i njegove interpretacije i očekivanja od sveta politike nedovoljno su analizirani aspekt političke kulture, posebno imajući u vidu sveprožimajuću i transformativnu ulogu savremenih komunikacija koje menjaju smisao mnogo čega u vezi s politikom. Savremeni mediji nisu ukinuli ili obesmislili „tradicionalne“ institucije države i politike. Nesporno je, međutim, da njihov smisao nije isti, često ni uporediv s vremenom sedamdesetih ili osamdesetih godina prošlog veka, što rađa potrebu rekonceptulizacije pojmova „građanin/ka“ i „politički aktivizam“ u savremenoj demokratiji. Sledbenike je smenila grupa nezadovoljnika, koja se na „par klikova“ da organizovati i izaći na ulice. Ovakva pitanja, čijem izučavanju su primerenije kvalitativne istraživačke metode, ostaju nedovoljno adresirana u promišljanjima o političkoj kulturi. Drugim rečima, ima mnogo toga na „mikro“ nivou što zaslužuje više pažnje.

Slično bismo mogli reći i za nivo supkulturnih grupisanja i distorzija u obrascima političkih orijentacija i oblika ponašanja (nazovimo ga „mezo“ nivoom). Važni uvidi o efektima socijalno-strukturnih varijabli adekvatno se mogu steći upravo na ovaj način. Uobičajeni naglasak na agregatnim merama, koje impliciraju uniformnost, previđa informativne varijacije koje unutar svakog društva postoje. Tipološke analize, često zapravo više teoretisane i hipotetisane, nego empirijski analizirane, mogu biti primeren, štaviše, preko potreban postupak u tom slučaju.

Na periferiji svetskih tokova, Srbija bje svoju bitku s labavo ustanovljenim demokratskim institucijama, pa su i pitanja političke kulture u Srbiji u tom smislu jednako teorijski i empirijski izazovna. Karakteristike političke kulture u Srbiji su, i pored obilja postojećih istraživanja, relativno

nedovoljno istražen fenomen. Neki aspekti političke kulture, poput ovde opisanih kognitivnih orijentacija, veoma su redak predmet empirijskih istraživanja. Pored toga, reklo bi se da su studije političke kulture u Srbiji neistražene u još jednom smislu. Standardni pregledi karakteristika političke kulture (npr. Klingemann et al., 2006) ili politički relevantnih vrednosti (npr. Arts & Halman, 2004) koji uključuju bivše komunističke zemlje po pravilu ne uključuju podatke za Srbiju, iako su oni deo postojećih baza komparativnih istraživanja. Šta god da su razlozi za to, oni dodatno ukazuju na važnost individualnih napora istraživača sa ovih prostora da popune prazninu koja u tom smislu postoji. Srbija je post-socijalističko društvo kao i mnoga druga, po mnogo čemu zapravo slična ostatku Istočne Evrope. Međutim, slučaj Srbije, o čemu je već bilo reči, po mnogo čemu je specifičan, sa zakasnelom i prolongiranom tranzicijom. Možda Srbije nije reprezentativna za društva tog tipa, ali jeste reprezentativna za razne teorijske postavke razvijene unutar različitih modela političke kulture, koje, po pravilu, imaju univerzalistički prizvuk. Grupa bivših komunističkih država se dosledno posmatra kao homogena skupina društava, čime se ne samo gube iz vida sve finese i specifičnosti društvenog razvoja različitih država, nego se i sama ta društva i prospekti njihove dalje demokratizacije opisuju i tumače iz zapadnjačkog ključa, univerzalistički i antiistorijski, što je gledište za koje se već pokazalo da je neodrživo.

Ono što znamo o karakteristikama dominantne političke kulture u Srbiji ne daje previše nade za optimizam. Masovno prihvaćeni stavovi, kompatibilni s demokratskim političkim sistemom, nisu jedini, možda ni najefektivniji, ali jesu relativno pouzdani branik demokratije. Ali, ako nas diskusija na prethodnim stranama nečemu uči, to je da se masovno prihvatanje ovih stavova ne može desiti u socijalnom vakuumu ili samo od sebe, već je dodatno olakšano ili otežano u zavisnosti od preovlađujućeg socijalnog konteksta. Već smo ukazali na to kakvu vrstu „potresa“ izazivaju relativno nagle izmene institucionalnih okolnosti i kakvu ulogu takve okolnosti imaju u promišljanju o kvalitetu političke kulture, pre svega u kontekstu dva ranije diskutovana modela, kulturološkom i institucionalnom.

Srbija je danas jedno rascepkanu društvo koje tumara i srlja; „nećka se“, ukopana na periferiji globalnih tokova, pod izgovorom neutralnosti i nezavisnosti, koji namesto autentičnosti i principijelnosti uglavnom podrazumevaju zaostajanje i gubljenje koraka sa svetom; individualizam i lična inicijativa postavljeni su kao novo pravilo društvenog života, a da za to nisu obezbeđena (ekonomska, kulturna, psihološka ...) sredstva, dok se samopotvrđivanje ne samo ne podstiče, već izjednačava s neposlušnošću i malicioznošću; elite bi demokratiju u meri u kojoj to njima odgovara i u onim aspektima koji se njima isplate, „homeopatski, u beskonačnim do-

zama, u ponižavajućim intervalima ... nadajući se da ćemo do demokratije doći postepeno i bezbolno“ (Pekić, 2010, str. 243).

Parafrazirajući citat Erika Hobsbauma s početka ovog poglavlja, mogli bismo reći da su *sve* političke elite u Srbiji u njenoj modernoj istoriji garantovale *sva* prava i slobode samo nekim, po pravilu njima samima bliskim i vernim, građanima, *neke* političke elite i nekima van uskog kruga poslušnika, ali nikada političke elite nisu *sva* prava i slobode garantovali *svim* građanima. Ovo nas vraća i jednom drugom, u literaturi često zanezarenom aspektu – političkoj kulturi elita. Pretpostavka homogenosti političke kulture u nacionalnim okvirima implicira jednaku važnost svih pripadnika kulture, a ne treba trošiti previše reči ukazujući na neadekvatnost takvog pristupa. Responzivnost elita je, u izvesnom smislu, spona između građana s jedne strane i političkog sistema, s druge strane, i verovatno dobrim delom može da objasni varijacije koje se u međunacionalnim okvirima često registruju između građana „starih“ i „novih“ demokratija, a koje se često tumače razlikama u političkoj kulturi. Ono što se u kontekstu srpskog političkog života često opisuje kao pitanje mentaliteta, inherentnih, po demokratiju korozivnih odlika, koje uzrokuju „grcanja“ i jalovost napore političke modernizacije, sasvim primereno i lako se može opisati kao *posledica* za demokratiju nepodržavajućeg konteksta. Uloga i odgovornost političkih elita time posebno dobija na značaju, a one same su primernije okarakterisane ne kao „produkt“ i „rezultat“ karakteristika političke kulture građana Srbije, već kao kočničari ubrzanijeg društvenog progressa.

Nakon svega rečenog, ovo završno izlaganje sumiraćemo osvrtom na ono od čega smo krenuli. Namesto onih skeptika koji misle da je pozivanje na političku kulturu isto što i reći „ne znam“, mogli bismo reći da bi adekvatniji odgovor bio – „komplikovano je“. Dok je ljudi, biće i pitanja organizacije zajedničkog života i politike, a samim tim i potrebe za daljim izučavanjima političke kulture.

Literatura

- Aberle, D. F, Cohen, A. K., Davis, A. K., Levy, M. J. and Sutton, F. X. (1950). The functional prerequisites of society. *Ethics*, 60, 100–111.
- Al-Brazait, F. (2003). Muslims and democracy: An empirical critique of Fukuyama's culturalist approach. In R. Inglehart (ed.): *Islam, gender, culture, and democracy* (pp. 46–76). Willowdale: de Sitter Publications.
- Aleksić, J. i sar. (1986). *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Beograd, Zagreb: CIDID/IDIS.
- Alexander, J. (2000). *Political culture in post-communist Russia: Formlessness and recreation in a traumatic transition*. Basingstoke: Macmillan and New York: St Martin's Press.
- Almond, G. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18, 391–406.
- Almond, G. (1980). The intellectual history of the civic culture concept. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 1–36). Boston: Little Brown and Company.
- Almond, G. (1983). Communism and political culture theory. *Comparative Politics*, 15, 127–138.
- Almond, G. (1993). The study of political culture. In D. Berg-Schlosser & R. Rytlewski (eds.), *Political culture in Germany* (pp. 13–28). New York: St. Martin's Press.
- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Almond, G. & Verba, S. (eds.) (1980). *The civic culture revisited*. Boston: Little Brown and Company.
- Abramowitz, A. (1980). The United States: Political culture under stress. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 177–211). Boston: Little Brown and Company.

- Arts, W., & Halman, L. (eds.) (2004). *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, Leiden-Boston.
- Aristotel (1970). *Politika*. Beograd: Kultura.
- Arnett, J. J. (2007). Socialization in emerging adulthood – From the family to the wider world, from socialization to self-socialization. J. Grusec & P. Hastings (eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (208–231). New York: The Guilford Press.
- Baćević, Lj. (1990). Nacionalna svest omladine. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 147–172). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Barnard, F. (1969). Culture and political development: Herder's suggestive insights. *American Political Science Review*, 63, 379–397.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Barceló, J. (2017). National personality traits and regime type: A cross-national study of 47 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48, 195–216.
- Barnes, S. H. & Kaase, M. (Eds.). (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverley Hills and London: Sage Publications
- Baumgartner, J., & Morris, J. (2010). MyFaceTube politics: Social networking Web sites and political engagement of young adults. *Social Science Computer Review*, 28, 24–44.
- Beck, P. A. & Jennings, M. (1979). Political periods and political participation. *American Political Science Review*, 73, 737–750.
- Beeghley, L. (1986). Social class and political participation: A review and an explanation. *Sociological Forum*, 1, 496–513.
- Bell, D. (1960). *The end of ideology*. Glencoe, IL: Free Press.
- Bender, G. (1967). Political socialization and political change. *Western Political Quarterly*, 20, 390–407.
- Bennett, W. (1998). The uncivic culture: Communication, identity, and the rise of lifestyle politics. *PS: Political Science & Politics*, 31, 741–761.
- Bennich-Bjorkman, L. (2007). *Political culture under institutional pressure*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bertch, G. and Zanninovich, G. (1974). A factor analytic method of identifying different political cultures: The multinational Yugoslav case. *Comparative Political Studies*, 219–244.
- Biro, M. (2006). *Homo postomunisticus*. Beograd: XX vek.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P. and Logar, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens? *Psihologija*, 35, 37–47.
- Bond, Robert; Fowler, James H., et al. "A 61-Million-Person Experiment in Social Influence and Political Mobilization," *Nature*, September 2012, Vol. 489, Issue 7415, 295–298. doi:10.1038/nature11421.
- Brown, A. (1979). Introduction. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 1–24). London: Macmillan.

- Brown, A. (2005). Conclusion. In S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 180–202). New York: Palgrave Macmillan.
- Bryce, J. (1963). Modern democracies. In H. Eckstein & D. Apter (eds.), *Comparative politics* (pp. 111–123). New York: The Free Press.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. and Stokes, D. (1960). *The American voter*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Casteltrione, I. (2015). The Internet, social networking Web sites and political participation research: Assumptions and contradictory evidence. *First Monday*, 20 (3).
- Catterberg, G. & Zuasnar, I. (2010). Youth, values and democracy: Exploring tolerance toward diversity among Third Wave generations. In R. Inglehart et al. (eds.), *Changing human beliefs and values, 1981–2007* (pp. 55–72). Mexico: Siglo XXI Editores, S. A. de C. V.
- Charlesworth, J. (1967). National character in the perspective of political science. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 370, 23–29.
- Christy, C. (1987). *Sex differences in political participation: Processes of change in fourteen nations*. New York: Praeger.
- Conover, M. D.; Ratkiewicz, J.; et al. “Political Polarization on Twitter,” Center for Complex Networks and Systems Research, 2011.
- Conradt, D. (1980). Changing German political culture. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 212–272). Boston: Little Brown and Company.
- Conway, M. M. (1990). *Political participation in the United States*. Washington: CQ Press.
- Craig, A. & Cornelius, W. (1980). Political culture in Mexico: Continuities and revisionist interpretations. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 325–393). Boston: Little Brown and Company.
- Cvijić, J. (1987). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenski narodi*. Dostupno na http://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/detail-item_id-21# (sajt posećen 13. 05. 2010).
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House.
- Dalton, R. J. (1984). Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Democracies. *The Journal of Politics*, (1), 264.
- Dalton, R. (1994). Communist and democrats: Democratic attitudes in the two Germanies. *British Journal of Political Science*, 24, 469–493.
- Dalton, R. J. (2000). Citizen attitudes and political behavior. *Comparative Political Studies*, 33, 912–940.
- Dalton, R. J. (2004). *Democratic choices, democratic challenges: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. J. (2007). Partisan mobilization, cognitive mobilization and the changing American electorate. *Electoral Studies*, 26, 274–286. doi:10.1016/j.electstud.2006.04.009

- Dalton, R. J. & Welzel, C. (2014). *The civic culture transformed: From allegiant to assertive citizens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, J. A. (2004). Did growing up in the 1960s leave a permanent mark on attitudes and values? Evidence from the General Social Survey. *Public Opinion Quarterly*, 68, 161–183.
- Dawson, R. & Prewitt, K. (1969). *Political socialization*. Boston: Little, Brown and Company.
- Dawson, R., Prewitt, K. and Dawson, K. (1977). *Political Socialization*. Boston: Little, Brown and Company.
- Dekker, P., Ester, P. and Vinken, H. (2003). Civil society, social trust and democratic involvement. In W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 217–253). Leiden, Boston: Brill.
- Delli Carpini, M. (2000). Gen.com: Youth, civic engagement, and the new information environment. *Political Communication*, 17, 341–349.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S (1991). Stability and change in the U.S. public's knowledge of politics. *Public Opinion Quarterly*, 55, 583–612.
- Delli, Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Dennis, J. (1973). Major problems of political socialization research. U J. Dennis (ed.), *Socialization to politics: A reader* (pp. 2–28). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Devine, D. (1972). *Political culture of the United States*. Boston: Little Brown.
- Deutsch, F., & Welzel, C. (2016). The Diffusion of Values among Democracies and Autocracies. *Global Policy*, 7 (4), 563–570.
- Deutsch, K. (1961). Social mobilization and political development. *American Political Science Review*, LV, 493–514.
- Dimić, Lj., Stojanović, D. i Jovanović, M. (2005). *Srbija 1804–2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Dittmer, L. (1977). Political culture and political symbolism: Toward a theoretical synthesis. *World Politics*, XXIX, 552–83.
- Dolan, K. (1995). Attitudes, behaviors, and the influence of the family: A reexamination of the role of family structure. *Political Behavior*, 17, 251–264.
- Duch, R. M. & Gibson, J. L. (1992). “Putting up with” fascist in Western Europe: A comparative, cross-level analysis of political tolerance. *The Western Political Quarterly*, 45, 237–273.
- Dyker, D. (1979). Yugoslavia: Unity out of diversity?. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 66–100). London: Macmillan.
- Đorđević, J. (1974). *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija.
- Đurić, Đ. (1980). Oblici nacionalne vezanosti kod mladih. *Psihologija*, 13, 88–92.
- Easton, D. & Dennis, J. (1967). The child's acquisition of regime norms: Political efficacy. *American Political Science Review*, LXI, 25–38.

- Easton, D. & Hess, R. (1962). The child's political world. *Midwest Journal of Political Science*, 6, 235–236.
- Easton, D. & Hess, R. (1970). The child's image of government. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 24–55). New York: Atherton Press.
- Eckstein, H. (1963). Introduction. In H. Eckstein & H. Apter (eds.), *Comparative Politics*. New York: Free Press.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
- Eckstein, H., & Apter, D. (1963). Totalitarianism and democracy. In H. Eckstein & D. Apter (eds.), *Comparative politics* (pp. 432–440). New York: The Free Press.
- Elazar, D. J. (1984). *American federalism: A View from the states*. New York: Harper & Row.
- Elkins, D. & Simeon, E. B. (1979). A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?. *Comparative Politics*, 11, 127–145.
- Eysenck, H. J. (1954). *The psychology of politics*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Fagen, R. (1969). *The transformation of political culture in Cuba*. Stanford: Stanford University Press.
- Feldman, L. & Price, V. (2008). Confusion or enlightenment? How exposure to disagreement moderates the effects of political discussion and media use on candidate knowledge. *Communication Research*, 35, 61–87.
- Fenton, N., & Barassi, V. (2011). Alternative media and social networking sites: The politics of individuation and political participation, *Communication Review*, 14, 179–196.
- Finkel, S. (2002). Civic education and the mobilization of political participation in developing democracies. *Journal of Politics*, 64, 994–1020.
- Fiske, A. P. (2002). Using individualism and collectivism to compare cultures – A critique of the validity and measurement of the constructs: comment on oyserman et al. (2002). *Psychological Bulletin*, 128, 78–88.
- Fleron, F. (1996). Post-soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigation. *Europe-Asia Studies*, 48, 225–260.
- From, E. (1941/1989). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Froman, L. A. (1961). Personality and political socialization. *Journal of Politics*, 23, 341–352.
- Fuchs, D. (2007). The political culture paradigm. U R. J. Dalton & H. D. Klingeman (eds.), *Oxford handbook of political behavior* (pp. 161–184). Oxford: Oxford University Press.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gans, H. J. (1952). Political Participation and Apathy. *Phylon*, 13, 195–191.
- Gibbins, J. (1989a). Contemporary political culture. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 1–30). London: Sage Publications.

- Gibbins, J. (ed.) (1989b). *Contemporary political culture*. London: Sage Publications.
- Gibson, J. (1992). Alternative measures of political tolerance: Must tolerance be "least-liked"? *American Journal of Political Science*, 36, 560–577.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but and inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396–420.
- Gibson, J. (1998). Putting up with fellow russians: An analysis of political tolerance in the fledging Russian democracy. *Political Research Quarterly*, 51, 37–68.
- Gibson, J. (2002). Becoming tolerant? Short-term changes in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 32, 309–333.
- Gibson, J., Duch, R. and Tedin, K. (1992). Democratic values and the transformation of Soviet Union. *Journal of Politics*, 54, 329–371.
- Gibson, R., Lusoli, W., & Ward, S. (2005). Online participation in the UK: Testing a 'contextualised' model of Internet effects. *British Journal of Politics & International Relations*, 7, 561–583.
- Girvin, B. (1989). Change and continuity in liberal democratic political culture. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 31–51). London: Sage Publications.
- Goati, V. i sar. (1977). *Društveno-političko angažovanje mladih*. Beograd: RK SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (2002). Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. (str. 9–44). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Gray, J. (1979). Conclusions. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 253–272). London: Macmillan.
- Gredelj, S. (1994). Dominantne vrednosne orijentacije. U M. Lazić (ur.), *Razaranje društva* (str. 175–223). Beograd: Filip Višnjić.
- Gredelj, S. (2005). Politička kultura mladih. U Mihailović, S. (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 135–156). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Greenberg, E. (1970). Consensus and dissent: Trends in political socialization research. U E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 1–18). New York: Atherton Press.
- Greenstein, F. (1960). The benevolent leader: Children's images of political authority. *American Political Science Review*, 54, 934–943.
- Greenstein, F. (1965). Personality and political socialization: The theories of authoritarian and democratic character. *Annals of the Academy of Political and Social Science*, 361, 81–95.

- Gronlund, K. & Milner, H. (2006). The Determinants of political knowledge in Comparative perspective. *Scandinavian political studies*, 29, 386–406.
- Grupa autora (1989). *Jugosloveni o društvenoj krizi*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Gustafsson, N. (2012). The subtle nature of Facebook politics: Swedish social network site users and political participation, “ *New Media & Society*, 14, 111–127.
- Haerpfer, C. (2006). Hungary: Structure and dynamics of democratic consolidation. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 148–171). London and New York: Routledge.
- Hagenaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe’s basic value maps. U W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 23–58). Leiden, Boston: Brill.
- Hahn, J. (1991). Continuity and change in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 21, 393–421.
- Halman, L. (2007). Political values. U R. J. Dalton & H. D. Klingemann (eds.), *Oxford handbook of political behavior* (pp. 305–322). Oxford: Oxford University Press.
- Hatemi, P., Gillespie, N., Eaves, L., Maher, B., Webb, B., Heath, A. et al. (2011). A genome-wide analysis of liberal and conservative political attitudes. *The Journal of Politics*, 73, 271–285.
- Havelka, N. (1984). Socijalnopsihološke osobine adolescenata i mogućnosti primene aktivnih metoda u nastavi marksizma. *Psihologija*, 17, 79–93.
- Henderson, A. (2007). *Hierarchies of belonging: national identity and political culture in Scotland and Quebec*. Toronto: McGill-Queen’s Press.
- Herskovic, M. (1971). Kulturna antropologija. *Kultura*, 12, 54–113.
- Hess, R. & Torney, J. (1970). The development of political attitudes in children. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 64–82). New York: Atherton Press.
- Highton, B. (2005). Self-reported versus proxy-reported voter turnout in the current population survey. *Public Opinion Quarterly*, 69, 113–123.
- Himmelboim, Itai; McCreery, Stephen; Smith, Marc. “Birds of a Feather Tweet Together: Integrating Network and Content Analyses to Examine Cross-Ideology Exposure on Twitter.” *Journal of Computer-Mediated Communication*, January 2013, Vol. 18, No. 2, 40–60. doi: 10.1111/jcc4.12001.
- Hobsbaum, E. (2002). *Doba ekstrema*. Beograd: Dereta.
- Hofstede, G. & McCrae, R. R. (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, 38, 52–88.
- Holt, K., Shehata, A., Strömbäck, J., & Ljungberg, E. (2013). Age and the effects of news media attention and social media use on political interest and participation: Do social media function as leveller? *European Journal of Communication*, 28, 19–34.
- Huntington, S. (1991). Democracy’s third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12–34.

- Ilić, V. (1997). Let it be – društveno-politička svest učesnika protesta 96/97. U Grupa autora, *‘Ajmo, ‘ajde, svi u šetnju* (str. 104–113). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review*, 65, 991–1017.
- Inglehart, R. (1988). The Renaissance of political culture. *American Political Science Review*, 82, 1203–1230.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2006). East European value system in global perspective. In H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ed.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 67–84). London and New York: Routledge.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inkeles, A. & Smith, D. (1974). *Becoming modern*. London: Heinemann.
- Inkeles, A. & Levinson, D. J. (1954). National character: The study of modal personality and sociocultural systems. In G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 977–1020). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.
- Inkeles, A. (1969). Making man modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries. *The American Journal of Sociology*, 75, 208–225.
- Inkeles, A. (1997). *National character: A psycho-social perspective*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Ivić, I. (1984). Psihologija adolescenata i mogućnost učenja marksizma u srednjoj školi. *Psihologija*, 17, 71–78.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632–659.
- Jakobi, T. (2010). Životni standard: neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 47–58). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Jarić, I. i Živadinović, I (2012a). Politička aktivnost mladih. U Tomanović, S. i sar., *Mladi – naša sadašnjost . Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (str. 183–198). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja.
- Jarić, I. i Živadinović, I (2012b). Socijalni aktivizam kao oblik političkog angažmana. U Tomanović, S. i sar., *Mladi – naša sadašnjost . Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (str. 199–210). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja.
- Janićijević, M., Bročić, M., Glušević, M. i Stanković, J. (1966). *Jugoslavenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jaros, D., Hirsch, H. and Fleron, F. (1970). The malevolent leader: Political socialization in an American subculture. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 85–109). New York: Atherton Press.

- Jennings, K. & Niemi, R. (1974). *The political character of adolescence*. New York: Princeton University Press.
- Jennings, K. & Niemi, R. (1981). *Generations and politics: A panel study of young adults and their parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. (1996). Political knowledge over time and across generations. *Public Opinion Quarterly*, 60, 228–252.
- Jennings, M. K. & Niemi, G. R. (1973). The transmission of political values from parent to child. *American Political Science Review*, 62, 169–184.
- Jerit, J., Barabas, J. and Bolsen, T. (2006). Citizens, knowledge and the information environment. *American Journal of Political Science*, 50, 266–282.
- Kardon, D. (2013). *Internet demokratija*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kaid, L. L., McKinney, M. S. and Tedesco, J. C. (2007). Political information efficacy and young voters. *American Behavioral Scientist*, 50, 1093–1111.
- Karpov, V. (1999). Political tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77, 1525–1549.
- Kavanagh, D. (1972). *Political culture*. London: Macmillan.
- Kavanagh, D. (1980). Political culture in Great Britain: The decline of the civic culture. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 124–176). Boston: Little Brown and Company.
- Kecmanović, D. (2004). *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kenski, K., & Stroud, N. J. (2006). Connections between Internet use and political efficacy, knowledge, and participation. *Journal of broadcasting & electronic media*, 50(2), 173–192.
- Kim, C. Y. (1964). The concept of political culture in comparative politics. *The Journal of Politics*, 26, 313–336.
- Kim, J. (2006). The impact of Internet use patterns on political engagement: A focus on online deliberation and virtual social capital,“ *Information Polity*, 11, 35–49.
- Kim, K., & Kim, Y. (2007). New and old media uses and political engagement among Korean adolescents,“ *Asian Journal of Communication*, 17-, 342–361.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1–22). London and New York: Routledge.
- Kluckhohn, C. (1954). Culture and behavior. U G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 921–976). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.
- Knobloch-Westerwick, S., & Meng, J. (2009). Looking the other way: Selective exposure to attitude-consistent and counterattitudinal political information. *Communication Research*, 36, 426–448.
- Knobloch-Westerwick, S., & Meng, J. (2011). Reinforcement of the political self through selective exposure to political messages. *Journal of Communication*, 61 (2), 349–368.

- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet paradox: Social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53, 1,017–1,031.
- Kuklinski, J. H., Quirk, P. J., Jerit, J., Schweider, D. and Rich, R. (2000). Misinformation and the currency of democratic citizenship. *Journal of Politics*, 62, 790–816.
- Kuzmanović, B. (1990). Socijalni i politički aktivizam omladine. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 76–106). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. U M. Lazić (ur.), *Razaranje društva* (str. 151–173). Beograd: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. (1995a). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 17–47.
- Kuzmanović, B. (1995b). Preferencija društvenih ciljeva. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 49–69.
- Kuzmanović, B. (1997a). Šetnjom u slobodu – vrednosne orijentacije i politički stavovi učesnika studentskog protesta 96/97. U Grupa autora, *‘Ajmo, ‘ajde, svi u šetnju* (str. 51–64). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Kuzmanović, B. (1997b). Stepen i činioci autoritarnosti. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (str. 229–245). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1998). Retradicionalizacija političke kulture. U M. Vasović (red.), *Fragments političke kulture* (str. 257–284). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (2010). Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 87–104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Kuzmanović, B. i Petrović, N. (2007). Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih. *Sociologija*, 50, 153–174.
- Laitin, D. (1995). The civic culture at 30. *American Political Science Review*, 89, 168–183.
- Lambert, R., Curtis, J., Kay, B. and Brown, S. (1988). The Social sources of political knowledge. *Canadian Journal of Political Science*, 21, 359–374.
- Lane, R. E. (1973). Patterns of political belief. In J. Knutson (ed.), *Handbook of political psychology* (pp. 83–116). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Lassen, D. D. (2005). The effect of information on voter turnout: Evidence from a natural experiment. *American Journal of Political Science*, 49, 103–118.
- LaVine, R. (2001). Culture and personality studies, 1918–1960: Myth and history. *Journal of Personality*, 69, 803–818.
- Lehman, E. (1972). On the concept of political culture: A theoretical reassessment. *Social Forces*, 50, 361–370.
- Levine, D. (1965). Ethiopia: Identity, authority and realism. U L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 245–281). Princeton: Princeton University Press.

- Levinson, D. (1958). The relevance of personality for political participation. *Public Opinion Quarterly*, 22, 3–10.
- Linton, R. (1951). The concept of national character. U A. Santon & S. Perry (eds.), *Personality and political crisis*. Glencoe.
- Lipset, S. M. (1959b). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69–105.
- Lipset, S. M. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lipset, S. M., Lazarsfeld, P. F., Barton, A. H. and Linz, J. (1954). The psychology of voting: An analysis of political behavior. In G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 1124–1175). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.
- Listhang, O. & Gronflaten, L. (2007). Civic decline? Trends in political involvement and participation in Norway, 1965–2001. *Scandinavian Political Studies*, 30, 272–293.
- Louv, R. (2005). *Last child in the woods: Saving our children from Nature-Deficit Disorder*. New York: Algonquin Books.
- Lutfey, K. & Mortimer, L. (2003). Development and socialization through the adult life course. In J. Delamater (ed.), *Handbook of social psychology* (183–204). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Luskin, R. (1987). Measuring political sophistication. *American Journal of Political Science*, 31, 856–899.
- Macafee, T., & De Simone, J. J. (2012). Killing the bill online? Pathways to young people's protest engagement via social media. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(11), 579–584.
- Macridis, R. (1961). Interest Groups in Comparative Analysis. *The Journal of Politics*, 23, 25–45.
- Maghami, F. G. (1974). Political knowledge among youth: Some notes on public opinion formation. *Canadian Journal of Political Science*, 7, 334–340.
- Maršan, Ž. (2009). Traženje sebe, put krsta? U K. Halpern i Ž. K. Ruano-Borbalan (prir.), *Identitet(i) – pojedinac, grupa, društvo* (pp. 123–131). Beograd: Clio.
- Matić, M. (1993). Politička kultura. U M. Matić (red.), *Enciklopedija političke kulture* (str. 829–839). Beograd: Savremena administracija.
- McAllister, I., & Gibson, R. (2011). How the Internet is Driving the Political Knowledge Gap. APSA 2011 Annual Meeting Paper. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1901895>
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58, 361–382.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. Jr. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509–516.
- McCrae, R. R. & Terracciano, A. (2006). National character and personality. *Current Directions in Psychological Science*, 15, 156–161.

- McCrae, R. R., Terracciano, A. and 79 Members of the Personality Profiles of Cultures Project (2005). Personality profiles of cultures: Aggregate personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 407–425.
- Merelman, R. (1969). The development of political ideology: A framework for the analysis of political socialization. *American Political Science Review*, 63, 750–767.
- Mihailović, S. (1987). *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Mihailović, S. (1995). Odnos prema demokratiji u istraživanjima javnog mnjenja. *Sociologija*, 29, 85–96.
- Mihailović, S. (1998). Politička kultura i javno mnjenje. U M. Vasović (ed.), *Fragmenti političke kulture* (str. 115–130). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (2000). Politička i stranačka identifikacija. U S. Mihailović (prir.), *Javno mnjenje Srbije* (str. 43–64). Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Mihailović, S. (2005). Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije. U Mihailović, S. (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 17–37). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mihailović, S. (2006). Dugo putovanje u kapitalizam. U S. Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II* (str. 43–66). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S. (2010). Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 7–28). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Mihailović, S. (red.) (1997). *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S., Pantić, D. i Blagojević, M. (1990). *Omladina krajem osamdesetih*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Milić, A. (1985). Porodica i političko ponašanje. U V. Goati i sar., *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu* (str. 119–164). Beograd: NIRO „Mladost“, Marksistički centar CK SK Srbije i Institut društvenih nauka.
- Milić, A. i Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Milić, A., Goati, V., Bolčić, S., Pantić, D., Nešković, R. i Joksimović, S. (1981). *Svest i angažovanost komunista*. Beograd: NIRO Mladost.
- Milošević Đorđević, J. (2003a). Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta. *Psihologija*, 36, 125–140.
- Milošević Đorđević, J. (2003b). Značaj nacionalnog identiteta. *Srpska politička misao*, br. 1–4, 155–168.
- Milošević Đorđević, J. (2007). Primordialistic concept of national identity in Serbia. *Psihologija*, 40, 385–397.

- Milošević-Đorđević, J. S., & Žeželj, I. L. (2016). Civic activism online: Making young people dormant or more active in real life?. *Computers in Human Behavior*.
- Minar, D. (1961). Ideology and political behavior. *Midwest Journal of Political Science*, 5, 317–331.
- Minkenberg, M. & Inglehart, R. (1989). Neoconservatism and the value change in the USA: Tendencies in the mass public of a postindustrial society. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 81–109). London: Sage Publications.
- Mishler, W., & Pollack, D. (2003). On culture thick and thin: Toward a neo-cultural synthesis. *Political Culture in Post-Communist Europe, Londres: Ashgate*.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5–36.
- Mladenović, U. i Knebl, J. (2000). Vrednosne orijentacije i preferencije životnih stilova adolescenata. *Psihologija*, 33, 435–454.
- Mojsi, D. (2012). *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.
- Mondak, J. & Anderson, M. R. (2004). The knowledge gap: A reexamination of gender-based differences in political knowledge. *Journal of Politics*, 66, 492–512.
- Mondak, J. & Gearing, A. (1998). Civic engagement in a post-communist state. *Political Psychology*, 19, 615–637.
- Mondak, J. & Sanders, M. (2003). Tolerance and intolerance 1976–1998, *American Journal of Political Science*. 47, 492–502.
- Morris, D., & Morris, J. (2013). Digital inequality and participation in the political process: Real or imagined? *Social Science Computer Review*, 31, 589–600.
- Moreno, A., Siemienska, R. and Basanez, M. (2010). Generational differences in support for democracy and free market economics: Evidence from new and established market democracies. In R. Inglehart et al. (eds.), *Changing human beliefs and values, 1981–2007* (pp. 33–54). Mexico: Siglo XXI Editores, S. A. de C. V.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635–652.
- Mullins, W. (1972). On the concept of ideology in political science. *American Political Science Review*, 66, 498–510.
- Nešković, R. (1990). Odnos omladine prema sistemu. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 17–26). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Nett, E. M. (1958). An evaluation of the national character concept in sociological theory. *Social Forces*, 36, 297–303.
- Neuman, R. (1981). Differentiation and integration: Two dimensions of political thinking. *American Journal of Sociology*, 86, 1236–1268.
- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969a). Social structure and political participation: Developmental relationships I. *American Political Science Review*, 63, 361–378.

- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969b). Social structure and political participation: Developmental relationships, II. *American Political Science Review*, 63, 808–832.
- Nie, N. & Erbring, L. (2002). Internet and society: A preliminary report. *IT&Society*, 1, 275–283.
- Niemi, R. G. (1973). Political socialization. U J. Knutson (ed.), *Handbook of political psychology* (pp. 117–138). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Niemi, R. G. & Chapman, C. (1998). *The civic development of 9th- through 12th-grade students in the United States: 1996* (Statistical Analysis Report). Washington: U.S. Department of Education.
- Niemi, R. G. & Hepburn, M. A. (1995). The rebirth of political socialization. *Perspectives on Political Science*, 24, 7–16.
- Niemi, R. G. & Sobieszek, B. I. (1977). Political socialization. *Annual Review of Sociology*, 3, 209–233.
- Nisbet, M. & Scheufele, D. (2004). Political talk as a catalyst for online citizenship. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 81, 877–896.
- Norris, P. (2001). *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2002). *Democratic phoenix: Reinventing political activism*. New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2005). *Radical right: Voters and parties in the electoral market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olick, J. & Omeltchenko, T. (2007). Political culture. In Darity, W. (ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (pp. 300–302). Detroit: Thomson Gale.
- Olport, G. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*. Beograd: Kultura.
- Orlović, S. (2006). Demokratska konsolidacija Srbije. U S. Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II* (str. 92–109). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović, S. (2008). *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Owen, D. & Dennis, J. (1987). Preadult development of political tolerance. *Political Psychology*, 8, 547–561.
- Pammet, J. H. and Whittington, M. S. (1976). Introduction: Political culture and political socialization. U J. H. Pammet and M. S. Whittington (eds.), *Foundations of political culture in Canada* (pp. 1–34). Toronto: Macmillian of Canada.
- Pantić, D. (1967). *Etnička distanca u SFRJ*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D. (1969). *Vrednosti, stavovi i mišljenja stvaralaca mnjenja*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D. (1977). Odnos omladine prema samoupravljanju. U V. Goati i sar., *Društveno političko angažovanje mladih* (str. 105–136). Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.

- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1987a). *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1987b). *Politička kultura radnika – kvalitativna analiza* (šap.), neobjavljeni rukopis, Centar PKSKV za političke studije, Novi Sad.
- Pantić, D. (1989). *Politička kultura mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Pantić, D. (1990a). Vrednosti mladih u vreme krize. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 173–202). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990b). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990c). Prostorne, vremenske i socijalne koordinate religioznosti mladih u Jugoslaviji. U S. Mihailović (red.), *Deca krize* (str. 203–228). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1991). Širina grupnih identifikacija građana Jugoslavije: vrednovanje pripadnosti od lokalne do mondijalne. U Lj. Bačević i sar., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (str. 233–240). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1993) Promene religioznosti građana Srbije. *Sociološki pregled*, 27, 177–204.
- Pantić, D. (1994). Javno mnjenje i vrednosti. U Lj. Bačević (red.), *Javno mnjenje* (str. 39–78). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1998). Politička kultura i vrednosti. U M. Vasović (red.), *Fragmenti političke kulture* (str. 38–79). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2000). Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije. U Grupa autora, *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije* (str. 93–116). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (131–158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisavanja u Srbiji (str. 95–128). U J. Komšić, D. Pantić i Z. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2005). Da li su vrednosti bivših komunističkih zemalja slične?. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 118–119, 49–69.
- Pantić, D. (2007a). O definisanju pojma javno mnjenje – još jednom. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 9–38). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2007b). Javno mnjenje i srodni koncepti – odnos između javnog mnjenja, vrednosti i političke kulture. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 39–80). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.

- Pantić, D. (2009). Geneza javnog mnjenja i dileme o njegovoj prirodi. U D. Pantić (ur.), *Glas naroda – rasprave o javnom mnjenju* (str. 13–62). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Damjanović, M. (1968). *Neki aspekti omladinskog javnog mnjenja 1968. godine*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2007). *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture od voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Parsons, T. & Shils, E. (1951). *Towards a general theory of action*. New York: Harper & Row.
- Pateman, C. (1971). Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1, 291–305.
- Pateman, C. (1980). The civic culture: A philosophic critique. U G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 57–102). Boston: Little Brown and Company.
- Patrick, G. (1984). Political culture. U G. Sartori (ed.), *Social science concepts* (pp. 265–314). London: Sage Publications.
- Pavlović, Z. (2006). Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma. *Sociološki pregled*, 40 (2), 247–262.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji – da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 109–134). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2008). Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena. *Nova srpska politička misao*, 16, 157–176.
- Pavlović, Z. (2009a). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2009b). Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja, *Primenjena psihologija*, 2, 149–168.
- Pavlović, Z. (2009c). Svetsko javno mnjenje – koncept i empirijska provera. U D. Pantić (red.), *Glas naroda – rasprave o javnom mnjenju* (str. 127–162). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35–58.
- Pavlović, Z. (2011). Širina geopolitičkih identifikacija i evroskepticizam u Evropi i na Balkanu. U V. Vukotić i sar. (ur.), *Balkan i EU* (365–373). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2012a). *Činioci i struktura političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Z. (2012b). Predictors and correlates of youth political knowledge in Serbia. *Psihologija*, 45, 433–449.

- Pavlović, Z. (2013). Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia. In Florela Voinea, C., Todosijevic, B. and Boella, G. (eds.), *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies* (pp. 137–154). Bucuresti: Ars Docendi.
- Pavlović, Z. (2014). Intrinsic or Instrumental Support for Democracy in a Post-Communist Society. The Case of Serbia. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3, 31–42.
- Pavlović, Z. (2015). Individual and Country Determinants of (Post)Materialist Values in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4 (2), pp. 1–11.
- Pavlović, Z. (2016). (Post)Materialism, Satisfaction with Democracy and Support for Democracy in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 5 (3), pp. 41–55.
- Pavlović, Z. (2017). Emancipative values in post-communist country – The case of Serbia. U N. Lebedeva, R. Dimitrova i J. Berry (ur.), *Changing values and identities in post-communist world*. London: Springer (u štampi)
- Peffley, M. & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and political tolerance in seventeen countries: A multi-level model for democratic learning. *Political Research Quarterly*, 56, 243–257.
- Pekić, B. (2010). *Sabrana pisma iz tuđine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pekonen, K. (1989). Symbols and politics as culture in the modern situation: The problem and prospects of the 'New'. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 127–143). London: Sage Publications.
- Peterson, B, Duncan, L. & Pang, J. (2002). Authoritarianism and political impoverishment: Deficits in knowledge and civic disinterest. *Political Psychology*, 23, 97–112.
- Petrović, N. i Kuzmanović, B. (2007). Lični i društveni ciljevi i stavovi prema političkim strankama. *Srpska politička misao*, 18, 165–190.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1978). *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1990). *Psihologija deteta*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Popadić, D. (1997). Studentski protesti – uporedna analiza studentskih protesta 1992. i 1996/96. U Grupa autora, *‘Ajmo, ‘ajde, svi u šetnju* (str. 65–76). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Popadić, D. (2010a). Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 105–122). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Popadić, D. (2010b). Building up European identity – From the chimney smoke. *Psihološka istraživanja*, 13, 9–34.
- Prior, M. (2002). Political knowledge after September 11. *Political Science and Politics*, 35, 523–529.
- Prothro, J. & Grigg, C. (1960). Fundamental principles of democracy: Bases of agreement and disagreement. *Journal of Politics*, 22, 276–294.

- Putnam, R. (1993). *Making democracy work: Civic tradition in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L. (1965). Introduction: Political culture and political development. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 3–26). Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L. & Verba, S. (eds.) (1965). *Political culture and political development*. Princeton: Princeton University Press.
- Reisinger, W., Miller, A., Hesli, V. and Maher, K. (1994). Political values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and implications for democracy. *British Journal of Political Science*, 24, 183–223.
- Rhine, S., Bennett, S. and Flickinger, R. (2001). Gaps in Americans' knowledge about the Bosnian civil war. *American Politics Research*, 29, 592–607.
- Rogers, W., Stuhler, B. and Koenig, D. (1967). A comparison of informed and general public opinion on U.S. foreign policy. *The Public Opinion Quarterly*, 31, 242–252.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books, Inc.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rose, R. & Mishler, W. (1994). Mass reaction to regime change in Eastern Europe: Polarization or leaders and laggards?. *British Journal of Political Science*, 24, 159–182.
- Rose, R., Mishler, W. and Haerpfer, C. (1997). Social capital in civic and stressful society. *Studies in Comparative International Development*, 32, 85–111.
- Rosenbaum, W. (1975). *Political culture*. New York: Praeger Publishers.
- Rosenberg, M. (1955). Some determinants of political apathy. *The Public Opinion Quarterly*, 18, 349–366.
- Roßteutscher, S. (2002). Advocate or reflection? Associations and political culture. *Political Studies*, 50, 514–528.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Rusciano, F. L., R. Fiske-Rusciano, B. Ebo, S. A. Hernandez and J. C. Pollock (1998): *World Opinion and the Emerging International Order*. London: Praeger.
- Ružica, M. (2010). Država i/ili tržište – neoliberalizam i/ili socijaldemokratija. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 29–46). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Sakwa, R. (2005). Partial adaptation and political culture. In S. Whitefield (ur.), *Political culture and post-communism* (pp. 42–63). New York: Palgrave Macmillan.
- Samardžić, S. (1993). Politika. U M. Matić (red.), *Enciklopedija političke kulture* (str. 872–884). Beograd: Savremena administracija.

- Sapiro, V. (2004). Not your parents' socialization. *Annual Review of Political Science*, 7, 1–23.
- Scaff, L. (1975). Two concepts of political participation. *Western Political Quarterly*, 28, 447–462.
- Schlozman, K., Verba, S., & Brady, H. (2010). Weapon of the strong? Participatory inequality and the Internet. *Perspectives on Politics*, 8, 487–509.
- Schmitt, R. (1989). From 'Old politics' to 'New politics': Three decades of peace protest in West Germany. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 174–198). London: Sage Publications.
- Schwartz, S. H. (2007). A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. In Y. Esmer & T. Pettersson (Eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 33–78). Leiden-Boston: Brill.
- Seligson, M. (2002). The renaissance of political culture or the renaissance of the ecological fallacy. *Comparative Politics*, 34, 273–292.
- Siemienka, R. (2003). Intergenerational differences in political values and attitudes in stable and new democracies. In R. Inglehart (ur.), *Islam, gender, culture and democracy* (pp. 145–167). Willowdale: de Sitter Publications.
- Siemienka, R. (2006). Poland: Citizens and democratic politics. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 203–234). London and New York: Routledge.
- Sigel, R. & Hoskin, M. (1981). *The political involvement of adolescents*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Sigel, R. (1965). Assumptions about the learning of political values. *The Annals*, 361.
- Slavujević, Z. (1997). Kriza poverenja u institucije sistema. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (str. 64–94). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (2010). Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 59–70). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Slavujević, Z. i Mihailović, S. (1999). *Dva ogleđa o legitimitetu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Sloam, J. (2007). Rebooting democracy: Youth participation in politics in the UK. *Parliamentary Affairs*, 60, 548–567.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, D. D. (1966). Modal attitude clusters: A supplement for the study of national character. *Social Forces*, 44, 526–533.
- Somers, M. (1995). What's political or cultural about political culture and the public sphere? Toward a historical sociology of concept formation. *Sociological Theory*, 13, 113–144.
- Spasić, I. (2013). *Kultura na delu*. Beograd: Fabrika knjiga.

- Stanojević, R. (1979). *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu*. Beograd: Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine i Beograda i Institut društvenih nauka.
- Stojanović, D. (2005). Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije. U Lj. Dimić i sar., *Srbija 1804–2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog* (str. 115–148). Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Stojilković, Z. (2007). Građani Srbije i demokratija – Između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške. U Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti* (str. 9–61). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka.
- Street, J. (1994). Political culture – From civic culture to mass culture. *British Journal of Political Science*, 24, 95–113.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s-1970s. *American Political Science Review*, 73, 781–794.
- Šiber, I. (2007) *Političko ponašanje*. Zagreb: Politička kultura.
- Širki, K. (2008). *Evo, stižu svi – moć organizovanja bez organizacija*. Beograd: Mali vrt.
- Tajfel, H. (1978). Interindividual behaviour and intergroup behaviour. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups* (pp. 27–59). London: Academic Press.
- Tajfel (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teorell, J. (2006): Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda. *European Journal of Political Research*, 45, 787–810.
- Tedesco, J. (2004). Changing the channel: Use of the Internet for communicating about politics. U L. Kaid (ed.), *Handbook of political communication research* (pp. 507–532). Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates
- Terhune, K. W. (1970). From national character to national behavior: A reformulation. *The Journal of Conflict Resolution*, 14, 203–263.
- Terracciano, A., Abdel-Khalek, A. M., Ádám, N., Adamovová, L. et al. (2005). National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures. *Science*, 310, 96–100.
- Thompson, M., Ellis, R. and Wildavsky, A. (1990). *Cultural theory*. Boulder: Westview Press.
- Todosijević, B. (2008). Između opšteg i konkretnog: Politička tolerancija i načelno prihvatanje demokratije u Srbiji i Evropi. *Sociologija*, Vol. 50, 3, pp. 267–292.
- Todosijević, B., Pavlović, Z. & Komar, O. (2016). Obrazovanje, ideologija i politika: Značaj razlika u nivou obrazovanja za političke podele u Srbiji i Crnoj Gori. *Srpska politička misao*, Posebno izdanje, 125–152.

- Tomanović, S. i Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.
- Tomanović, V. (1977). *Omladina i socijalizam*. Beograd: Mladost.
- Topf, R. (1989). Political change and political culture in Britain, 1959–87. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 52–80). London: Sage Publications.
- Torney, J., Oppenheim, A. N., Farnen, R. F. (1975). *Civic education in ten countries: An empirical study*. New York: John Wiley and Sons.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. and Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries*. Amsterdam: IEA.
- Towner, T. (2013). All political participation is socially networked? New media and the 2012 election. *Social Science Computer Review*, 31, 527–541.
- Triandis, H. C., R. Bontempo, M. J. Villareal, M. Asai and N. Lucca (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323–338.
- Tucker, R. (1973). Culture, political culture and communist society. *Political Science Quarterly*, 88, 173–190.
- Turner, J. C., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., and Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, U.K.: Basil Blackwell.
- Ule, M. (1989). Omladina na prelomu stoleća. *Sociologija*, 2–3, 521–534.
- Van Deth, J. W. & M. Elff (2004): Politicization, Economic Development and Political Interest in Europe, *European Journal of Political Research*, 43, pp. 477–508.
- Vasović, M. (1997). Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške* (str. 246–276). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Vasović, M. (2000). Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama. U S. Mihailović (prir.), *Javno mnjenje Srbije* (str. 17–42). Beograd: Centar za proučavanje alternative, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Vasović, M. (2007). *U predvorju politike*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vasović, M. (2010). Nacionalni i nadnacionalni identiteti u kontekstu političke kulture Srbije. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 71–86). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Veber, M. (2006). *Politika kao poziv*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Verba, S. & Nie, N. (1987). *Participation in America: Political democracy and social equality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Verba, S. (1965a). Germany: The remaking of political culture. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 130–170). Princeton: Princeton University Press.

- Verba, S. (1965b). Conclusion: Comparative Political Culture. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 512–560). Princeton: Princeton University Press.
- Verba, S., Nie, N. and Kim, J. (1979). *Participation and political equality: A seven nation comparison*. New York: Cambridge University Press.
- Verba, S., Scholzman, K. L. and Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Vettehen, H., Hagemann, C. P. and Van Snippenburg, L. B. (2004). Political knowledge and media use in the Netherlands. *European Sociological Review*, 20, 415–424.
- Vitak, J., Zube, P., Smock, A., Carr, C., Ellison, N. & Lampe, C. (2011). It's complicated: Facebook users' political participation in the 2008 election. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14, 107–114.
- Voogt, R. J. & Saris, W. E. (2003). To participate or not to participate: The link between survey participation, electoral participation and political interest. *Political Analysis*, 11, 164–179.
- Wainryb, C., Shaw, L. A. and Maianu, C. (1998). Tolerance and intolerance: Children's and adolescents' judgements of dissenting beliefs, speech, persons and conduct. *Child Development*, 69, 1541–1555.
- Welch, S. (1987). Issues in the study of political culture – The example of communist party states. *British Journal of Political Science*, 17, 479–500.
- Welch, S. (2009). *Koncept političke kulture*. Zagreb: Politička kultura.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. U C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126–144). Oxford: Oxford University Press.
- Welzel, C. (2013). *Freedom rising: Human empowerment and the quest for emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, S. (1979a). *Political culture and Soviet politics*. New York: St Martin's.
- White, S. (1979b). The USSR: Patterns of autocracy and industrialism. U A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 25–65). London: Macmillan.
- White, S. (1984). Political culture in communist states – Some problems of theory and method. *Comparative Politics*, 16, 351–365.
- Whitefield, S. (2005). Political culture and post-communism. In S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 1–14). New York: Palgrave Macmillan.
- Wiatt, J. (1980). The civic culture from a Marxist-sociological perspective. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 103–123). Boston: Little Brown and Company.
- Wilson, R. (1991). Reconciling universalism and relativism in political culture: A view based on economic and psychological perspectives. *The Journal of Asian studies*, 50, 53–66.

- Wilson, R. (1997). American political culture in comparative perspective, *Political Psychology*, 18, 483–502.
- Wilson, R. (2000). The many voices of political culture – Assessing different approaches. *World Politics*, 52, 246–273.
- Wright, R. (2000). *Nonzero – The logic of human destiny*. New York: Vintage Books.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Summary: Essays on Political Culture

The present study is the result of the long-standing, primarily empirical explorations of different aspects of political culture, and it is partly based on the doctoral dissertation defended at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, in June 2012. The present book focuses on certain conceptual and methodological dilemmas related to the concept of political culture. It deals with the majority of topics that have proved to be inevitable in discussing the phenomenon of political culture and it is divided into several chapters.

The first chapter provides a brief historical overview of the concept of political culture, focusing in more detail on the modern grounding of the concept in the classic study by Almond and Verba. The second chapter contains a discussion pertaining to several topics. First, a number of different definitions of the concept of political culture are provided, and the main tenets of these definitions are discussed. The dilemmas pertaining to the content of political culture and its individualistic and/or aggregate conceptual status are further elaborated. Finally, one possible definition of the concept of political culture is given, referring to the basically psychological or subjective nature of the phenomenon. It underlies the topics covered in the chapters to follow and serves as the basis for comparing the concept of political culture with a number of similar concepts: public opinion, ideology, national character and values.

Chapter three expounds on different views on the types and forms of political culture. Special emphasis is placed on some contemporary, empirically grounded conceptions on the basic dimensions of cross-cul-

tural variation, which are very influential nowadays. The fourth chapter provides an extensive debate on political socialisation as the basic way of forming, maintaining and changing political culture. Although it figures as only one of the factors of political socialisation, the role of modern technologies and the Internet in the change of political culture has been explored as a separate topic in chapter five. The sixth chapter contains a discussion on the dominant concepts in analysing the relationship of political culture and political structure, culturalist and the institutional or the rational choice model.

The two penultimate sections of the book have a somewhat different focus: they deal with the political culture in Serbia. The seventh chapter provides an overview of the most important results of empirical research of different political orientations in Serbia, starting from the middle of the 20th century until the present day. The eighth chapter reflects on the characteristics of political culture with respect to the prevailing practises of political elites, the rules of the political game and the underdevelopment of the democratic institutional framework, as well as on their importance for the phenomenon of political culture in this area. The concluding chapter dwells on the possible perspectives in studying political culture, both globally and locally.

Beleška o autoru

Zoran Pavlović (1980, Valjevo) je socijalni psiholog, docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Pre toga, u periodu od 2006. od 2011. godine, radio je kao istraživač u Centru za politkološka istraživanja i javno mnjenje Insituta društvenih nauka u Beogradu. Učestvovao je u planiranju i realizaciji većeg broja kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja političkog ponašanja, stavova, vrednosnih orijentacija i političke kulture. Od 2005. godine je u kontinuitetu angažovan na projektima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Od 2010. godine uključen je u *Manifesto Project* kojim rukovodi Institut društvenih nauka iz Berlina (Wissenschaftszentrum Berlin für Socialforschung). Član je programskog odbora projekta *Komparativna studija izbornih sistema* (Comparative Study of Electoral Systems) za Srbiju, a saradivao je na projektima arhiviranja podataka u okviru GESIS, Lajbnicovog instituta društvenih nauka i projekta *True European Voter*. Glavne oblasti naučnog interesovanja su mu vrednosne orijentacije, politička socijalizacija, politička kultura i kros-kulturna istraživanja vrednosti. Do sada je učestvovao na petnaest naučnih konferencija, objavio dvadeset i jedan rad u stručnim časopisima i dvadeset devet poglavlja u knjigama i tematskim zbornicima. Autor je jedne i koautor šest monografija. Član je međunarodnih udrženja za političku (*International Society of Political Psychology*) i kros-kulturnu psihologiju (*International Association for Cross-cultural Psychology*). Zamenik je glavnog i odgovornog urednika časopisa *Psihološka istraživanja*.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7

ПАВЛОВИЋ, Зоран, 1980–

Ogledi o političkoj kulturi / Zoran Pavlović. – Beograd :
Univerzitet, Filozofski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2017
(Beograd : Glasnik). – 153 str. ; 24 cm

Tiraž 300. – Beleška o autoru: str. 153. – Bibliografija: str. 127–149.
– Summary: Essays on Political Culture.

ISBN 978-86-6427-078-6

а) Политичка култура

COBISS.SR-ID 253289484